

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

खुद्दकनिकाये

खुद्दकपाठ-अट्ठकथा

गन्थारम्भकथा

बुद्धं सरणं गच्छामि।
धम्मं सरणं गच्छामि।
सङ्गं सरणं गच्छामीति ॥

अयं सरणगमननिद्देशो खुद्दकानं आदि ।

इमस्स दानि अत्थं परमत्थजोतिकाय खुद्दकट्ठकथाय विवरितुं विभजितुं उत्तानीकातुं इदं वुच्चति —

उत्तमं वन्दनेय्यानं, वन्दित्वा रतनत्तयं ।
खुद्दकानं करिस्सामि, केसञ्चि अत्थवण्णनं ॥

खुद्दकानं गम्भीरत्ता, किञ्चापि अतिदुक्करा ।
वण्णना मादिसेनेसा, अबोधन्तेन सासनं ॥

अज्जापि तु अब्बोच्छिन्नो, पुब्बाचरियनिच्छयो ।
तथेव च ठितं यस्मा, नवङ्गं सत्थुसासनं ॥

तस्माहं कातुमिच्छामि, अत्थसंवण्णनं इमं ।
सासनञ्चेव निस्साय, पोराणञ्च विनिच्छयं ॥

सद्धम्मबहुमानेन, नात्तुक्कंसनकम्यता ।
नाञ्जेसं वम्भनत्थाय, तं सुणाथ समाहिताति ॥

खुद्दकववत्थानं

तत्थ “खुद्दकानं करिस्सामि, केसञ्चि अत्थवण्णनं”न्ति वुत्तता खुद्दकानि ताव ववत्थपेत्वा पच्छा अत्थवण्णनं करिस्सामि । खुद्दकानि नाम खुद्दकनिकायस्स एकदेसो, खुद्दकनिकायो नाम पञ्चन्नं निकायानं एकदेसो । पञ्च निकाया नाम —

दीघमज्झिमसंयुत्त, अङ्गुत्तरिकखुद्दका ।
निकाया पञ्च गम्भीरा, धम्मतो अत्थतो चिमे ॥

तत्थ ब्रह्मजालसुत्तादीनि चतुत्तिस सुत्तानि **दीघनिकायो** । मूलपरियायसुत्तादीनि दियट्ठसतं द्वे च सुत्तानि **मज्झिमनिकायो** । ओघतरणसुत्तादीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त च सुत्तसतानि द्वासट्ठि च सुत्तानि **संयुत्तनिकायो** । चित्तपरियादानसुत्तादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च च सुत्तसतानि सत्तपञ्जासञ्च सुत्तानि **अङ्गुत्तरनिकायो** । खुद्दकपाठो, धम्मपदं, उदानं, इतिवुत्तकं, सुत्तनिपातो, विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातकं, निद्देसो, पटिसम्भिदा, अपदानं, बुद्धवंसो, चरियापिटकं, विनयाभिधम्मपिटकानि, ठपेत्वा वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनं **खुद्दकनिकायो** ।

कस्मा पनेस खुद्दकनिकायोति वुच्चति? बहून् खुद्दकानं धम्मखन्धानं समूहतो निवासतो च । समूहनिवासा हि “निकायो”ति वुच्चन्ति । “नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकनिकायम्पि समनुपस्सामि एवं चित्तं, यथयिदं, भिक्खवे, तिरच्छानगता पाणा (सं० नि० ३.१००) । पोणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो”ति एवमादीनि चेत्थ साधकानि सासनतो लोकतो च । अयमस्स खुद्दकनिकायस्स एकदेसो । इमानि सुत्तन्तपिटकपरियापन्नानि अत्थतो विवरितुं विभजितुं उत्तानीकातुञ्च अधिप्पेतानि खुद्दकानि, तेसम्पि खुद्दकानं सरणसिक्खापदद्वत्तिसाकारकुमारपञ्चमङ्गलसुत्त-
रतनसुत्ततिरोकुट्टनिधिकाण्डमेत्तसुत्तानं वसेन नवप्पभेदो खुद्दकपाठो आदि आचरियपरम्पराय वाचनामगं आरोपितवसेन न भगवता वुत्तवसेन । भगवता हि वुत्तवसेन —

“अनेकजातिसंसारं, सन्धाविस्सं अनिब्बिसं ।
गहकारं गवेसन्तो, दुक्खा जाति पुनप्पुनं ॥

“गहकारक दिट्ठोसि, पुन गेहं न काहसि ।
सब्बा ते फासुका भग्गा, गहकूटं विसङ्खतं ।
विसङ्खारगतं चित्तं, तण्हानं खयमज्झगा”ति ॥ (ध० प० १५३-१५४) —

इदं गाथाद्वयं सब्बस्सापि बुद्धवचनस्स आदि । तञ्च मनसाव वुत्तवसेन, न वचीभेदं कत्वा वुत्तवसेन । वचीभेदं पन कत्वा वुत्तवसेन —

“यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा,
आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथस्स कङ्खा वपयन्ति सब्बा,
यतो पजानाति सहेतुधम्म”न्ति ॥ (उदा० १; महाव० १) —

अयं गाथा आदि । तस्मा ख्वायं नवप्पभेदो खुद्दकपाठो इमेसं खुद्दकानं आदि, तस्स आदितो पभुति अत्थसंवण्णनं आरभिस्सामि ।

निदानसोधनं

तस्स चायमादि “बुद्धं सरणं गच्छामि, धम्मं सरणं गच्छामि, सङ्गं सरणं गच्छामी”ति । तस्सायं अत्थवण्णनाय

मातिका —

“केन कथं कदा कस्मा, भासितं सरणत्तयं ।
कस्मा चिधादितो वुत्त, मवुत्तमपि आदितो ॥

“निदानसोधनं कत्वा, एवमेत्थ ततो परं ।
बुद्धं सरणगमनं, गमकञ्च विभावये ॥

“भेदाभेदं फलञ्चापि, गमनीयञ्च दीपये ।
धम्मं सरणमिच्छादि, द्वयेपेस नयो मतो ॥

“अनुपुब्बववत्थाने, कारणञ्च विनिद्दिसे ।
सरणत्तयमेतञ्च, उपमाहि पकासये”ति ॥

तत्थ पठमगाथाय ताव इदं सरणत्तयं केन भासितं, कथं भासितं, कदा भासितं, कस्मा भासितं अवुत्तमपिचादितो तथागतेन कस्मा इधादितो वुत्तन्ति पञ्च पञ्हा ।

तेसं विस्सज्जना केन भासितन्ति भगवता भासितं, न सावकेहि, न इसीहि, न देवताहि । कत्थाति बाराणसियं इसिपतने मिंगदाये । कदाति आयस्मन्ते यसे सद्धिं सहायकेहि अरहत्तं पत्ते एकसट्ठिया अरहन्तेसु बहुजनहिताय लोके धम्मदेसनं करोन्तेसु । कस्माति पब्बज्जत्थञ्च उपसम्पदत्थञ्च । यथाह —

“एवञ्च पन, भिक्खवे, पब्बाजेतब्बो उपसम्पादेतब्बो । पठमं केसमस्सुं ओहारेत्वा कासायानि वत्थानि अच्छादापेत्वा एकंसं उत्तरासङ्गं कारापेत्वा भिक्खूनं पादे वन्दापेत्वा उक्कुटिकं निसीदापेत्वा अज्जलिं पग्गण्हापेत्वा ‘एवं वदेही’ति वत्तब्बो ‘बुद्धं सरणं गच्छामि, धम्मं सरणं गच्छामि, सङ्गं सरणं गच्छामी’”ति (महाव० ३४) ।

कस्मा चिधादितो वुत्तन्ति इदञ्च नवङ्गं सत्थुसासनं तीहि पिटकेहि सङ्गण्हित्वा वाचनामगं आरोपेन्तेहि पुब्बाचरियेहि यस्मा इमिना मग्गेन देवमनुस्सा उपासकभावेन वा पब्बजितभावेन वा सासनं ओतरन्ति, तस्मा सासनोतारस्स मग्गभूतत्ता इध खुद्दकपाठे आदितो वुत्तन्ति जातब्बं ।

कतं निदानसोधनं ।

१. सरणत्तयवण्णना

बुद्धविभावना

इदानि यं वुत्तं “बुद्धं सरणगमनं, गमकञ्च विभावये”ति, तत्थ सब्बधम्मेषु अप्पटिहतजाणनिमित्तानुत्तरविमोक्खाधिगमपरिभावितं खन्धसन्तानमुपादाय, पञ्जत्तितो सब्बञ्जुतञ्जाणपदद्वानं वा

सच्चाभिसम्बोधिमुपादाय पञ्जत्तितो सत्तविसेसो बुद्धो । यथाह —

“बुद्धोति यो सो भगवा सयम्भू अनाचरियको पुब्बे अननुस्सुतेसु धम्मेषु सामं सच्चानि अभिसम्बुज्झि, तत्थ च सब्बज्जुतं पत्तो, बलेसु च वसीभाव”न्ति (महानि० १९२; चूळनि० पारायनत्थुतिगाथानिद्देस ९७; पटि० म० १.१६१) ।

अयं ताव अत्थतो बुद्धविभावना ।

व्यञ्जनतो पन “बुज्झिताति बुद्धो, बोधेताति बुद्धो”ति एवमादिना नयेन वेदितव्वो । वुत्तञ्चेतं —

“बुद्धोति केनट्टेन बुद्धो? बुज्झिता सच्चानीति बुद्धो, बोधेता पजायाति बुद्धो, सब्बज्जुताय बुद्धो, सब्बदस्साविताय बुद्धो, अनञ्जनेय्यताय बुद्धो, विकसिताय बुद्धो, खीणासवसङ्घातेन बुद्धो, निरुपक्विकलेससङ्घातेन बुद्धो, एकन्तवीतरागोति बुद्धो, एकन्तवीतदोसोति बुद्धो, एकन्तवीतमोहोति बुद्धो, एकन्तनिक्विकलेसोति बुद्धो, एकायनमगं गतोति बुद्धो, एको अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति बुद्धो, अबुद्धिविहतत्ता बुद्धिपटिलाभा बुद्धो । बुद्धोति नेतं नामं मातरा कतं, न पितरा कतं, न भातरा कतं, न भगिनिया कतं, न मितामच्चैहि कतं, न जातिसालोहितेहि कतं, न समणब्राह्मणेहि कतं, न देवताहि कतं, विमोक्खन्तिकमेतं बुद्धानं भगवन्तानं बोधिया मूले सह सब्बज्जुतञ्जाणस्स पटिलाभा सच्छिका पञ्जत्ति यदिदं बुद्धो”ति (महानि० १९२; चूळनि० पारायनत्थुतिगाथानिद्देस ९७; पटि० म० १.१६२) ।

एत्थ च यथा लोके अवगन्ता अवगतोति वुच्चति, एवं **बुज्झिता सच्चानीति बुद्धो** । यथा पण्णसोसा वाता पण्णसुसाति वुच्चन्ति, एवं **बोधेता पजायाति बुद्धो** । **सब्बज्जुताय बुद्धोति** सब्बधम्मबुज्जनसमत्थाय बुद्धिया बुद्धोति वुत्तं होति । **सब्बदस्साविताय बुद्धोति** सब्बधम्मबोधनसमत्थाय बुद्धिया बुद्धोति वुत्तं होति । **अनञ्जनेय्यताय बुद्धोति** अञ्जेन अबोधितो सयमेव बुद्धत्ता बुद्धोति वुत्तं होति । **विकसिताय बुद्धोति** नानागुणविकसनतो पदुममिव विकसनट्टेन बुद्धोति वुत्तं होति । **खीणासवसङ्घातेन बुद्धोति** एवमादीहि चित्तसङ्कोचकरधम्मपहानतो निद्वाक्खयविबुद्धो पुरिसो विय सब्बकिलेसनिद्वाक्खयविबुद्धत्ता बुद्धोति वुत्तं होति । **एकायनमगं गतोति बुद्धोति** बुद्धियत्थानं गमनत्थपरियायतो यथा मगं गतोपि पुरिसो गतोति वुच्चति, एवं एकायनमगं गतत्तापि बुद्धोति वुच्चतीति दस्सेतुं वुत्तं । **एको अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति बुद्धोति** न परेहि बुद्धत्ता बुद्धो, किन्तु सयमेव अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धत्ता बुद्धोति वुत्तं होति । **अबुद्धिविहतत्ता बुद्धिपटिलाभा बुद्धोति** बुद्धि बुद्धं बोधोति परियायवचनमेतं । तत्थ यथा नीलरत्तगुणयोगतो “नीलो पटो, रत्तो पटो”ति वुच्चति, एवं बुद्धिगुणयोगतो बुद्धोति जापेतुं वुत्तं होति । ततो परं **बुद्धोति नेतं नामन्ति** एवमादि अत्थमनुगता अयं पञ्जत्तीति बोधनत्थं वुत्तन्ति एवरूपेन नयेन सब्बेसं पदानं बुद्धसदस्स साधनसमत्थो अत्थो वेदितव्वो ।

अयं व्यञ्जनतोपि बुद्धविभावना ।

सरणगमनगमकविभावना

इदानीं **सरणगमनादीसु** हिंसतीति सरणं, सरणगतानं तेनेव सरणगमनेन भयं सन्तासं दुक्खं दुग्गतिं परिक्विकलेसं हिंसति विधमति नीहरति निरोधेतीति अत्थो । अथ वा हिते पवत्तनेन अहिता च निवत्तनेन सत्तानं भयं हिंसतीति बुद्धो,

भवकन्तारा उत्तरणेन अस्सासदानेन च धम्मो, अप्पकानम्पि कारानं विपुलफलपटिलाभकरणेन सङ्गो । तस्मा इमिनापि परियायेन तं रतनत्तयं सरणं । तप्पसादतगुरुताहि विहतविद्धंसितकिलेसो तप्परायणताकारप्पवत्तो अपरप्पच्चयो वा चित्तुप्पादो सरणगमनं । तंसमङ्गी सत्तो तं सरणं गच्छति, वुत्तप्पकारेन चित्तुप्पादेन “एस मे सरणं, एस मे परायण”न्ति एवमेतं उपेतीति अत्थो । उपेन्तो च “एते मयं, भन्ते, भगवन्तं सरणं गच्छाम, धम्मञ्च, उपासके नो भगवा धारेतू”ति तपुस्सभल्लिकादयो विय समादानेन वा, “सत्था मे, भन्ते, भगवा, सावकोहमस्मी”ति (सं० नि० २.१५४) महाकस्सपादयो विय सिस्सभावूपगमनेन वा, “एवं वुत्ते ब्रह्मायु ब्राह्मणो उट्ठायासना एकंसं उत्तरासङ्गं करित्वा येन भगवा तेनञ्जलिं पणामेत्वा तिक्खत्तुं उदानं उदानेसि ‘नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स । नमो तस्स...पे... सम्मासम्बुद्धस्सा’”ति (म० नि० २.३८८) ब्रह्मायुआदयो विय तप्पोणत्तेन वा, कम्मट्ठानानुयोगिनो विय अत्तसन्निय्यातनेन वा, अरियपुग्गला विय सरणगमनुपक्विकलेससमुच्छेदेन वाति अनेकप्पकारं विसयतो किच्चतो च उपेति ।

अयं सरणगमनस्स गमकस्स च विभावना ।

भेदाभेदफलदीपना

इदानीं “भेदाभेदं फलञ्चापि, गमनीयञ्च दीपये”ति वुत्तानं भेदादीनं अयं दीपना, एवं सरणगतस्स पुग्गलस्स दुविधो सरणगमनभेदो — सावज्जो च अनवज्जो च । अनवज्जो कालकिरियाय, सावज्जो अञ्जसत्थरि वुत्तप्पकारप्पवत्तिया, तस्मिञ्च वुत्तप्पकारविपरीतप्पवत्तिया । सो दुविधोपि पुत्थुज्जनानमेव । बुद्धगुणेषु अञ्जाणसंसयमिच्छाजाणप्पवत्तिया अनादरादिप्पवत्तिया च तेसं सरणं संकिलिट्ठं होति । अरियपुग्गला पन अभिन्नसरणा चेव असंकिलिट्ठसरणा च होन्ति । यथाह “अट्ठानमेतं, भिक्खवे, अनवकासो, यं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो अञ्जं सत्थारं उद्दिसेय्या”ति (अ० नि० १.२७६; म० नि० ३.१२८; विभ० ८०९) । पुत्थुज्जना तु यावदेव सरणभेदं न पापुणन्ति, तावदेव अभिन्नसरणा । सावज्जोव नेसं सरणभेदो, संकिलेसो च अनिट्ठफलदो होति । अनवज्जो अविपाकत्ता अफलो, अभेदो पन फलतो इट्ठमेव फलं देति ।

यथाह —

“येकेचि बुद्धं सरणं गतासे, न ते गमिस्सन्ति अपायभूमिं ।

पहाय मानुसं देहं, देवकायं परिपूरेस्सन्ती”ति ॥ (दी० नि० २.३३२; सं० नि० १.३७) ।

तत्र च ये सरणगमनुपक्विकलेससमुच्छेदेन सरणं गता, ते अपायं न गमिस्सन्ति । इतरे पन सरणगमनेन न गमिस्सन्तीति एवं गाथाय अधिप्पायो वेदितब्बो ।

अयं ताव भेदाभेदफलदीपना ।

गमनीयदीपना

गमनीयदीपनायं चोदको आह — “बुद्धं सरणं गच्छामी”ति एत्थ यो बुद्धं सरणं गच्छति, एस बुद्धं वा गच्छेय्य सरणं वा, उभयथापि च एकस्स वचनं निरत्थकं । कस्मा? गमनकिरियाय कम्मद्वयाभावतो । न हेत्थ “अजं गामं नेती”तिआदीसु विय द्विकम्मकत्तं अक्खरचिन्तका इच्छन्ति ।

“गच्छतेव पुब्बं दिसं, गच्छति पच्छिमं दिसं”न्ति आदीसु (सं० नि० १.१५९; ३.८७) विय सात्थकमेवाति चे? न, बुद्धसरणानं समानाधिकरणभावस्सानधिप्पेततो । एतेसज्हि समानाधिकरणभावे अधिप्पेते पटिहतचित्तोपि बुद्धं उपसङ्गमन्तो बुद्धं सरणं गतो सिया । यज्हि तं बुद्धोति विसेसितं सरणं, तमेवेस गतोति । “एतं खो सरणं खेमं, एतं सरणमुत्तमं”न्ति (ध० प० १९२) वचनतो समानाधिकरणत्तमेवाति चे? न, तत्थेव तब्भावतो । तत्थेव हि गाथापदे एतं बुद्धादिरतनत्तयं सरणगतानं भयहरणत्तसङ्घाते सरणभावे अब्बभिचरणतो “खेममुत्तमञ्च सरणं”न्ति अयं समानाधिकरणभावो अधिप्पेतो, अज्जत्थ तु गमिसम्बन्धे सति सरणगमनस्स अप्पसिद्धितो अनधिप्पेतोति असाधकमेतं । “एतं सरणमागम्म, सब्बदुक्खा पमुच्चती”ति एत्थ गमिसम्बन्धेपि सरणगमनपसिद्धितो समानाधिकरणत्तमेवाति चे? न पुब्बे वुत्तदोसप्पसङ्गतो । तत्रापि हि समानाधिकरणभावे सति एतं बुद्धधम्मसङ्घसरणं पटिहतचित्तोपि आगम्म सब्बदुक्खा पमुच्चयेय्याति एवं पुब्बे वुत्तदोसप्पसङ्गो एव सिया, न च नो दोसेन अत्थि अत्थोति असाधकमेतं । यथा “ममज्झि, आनन्द, कल्याणमित्तं आगम्म जातिधम्मा सत्ता जातिया परिमुच्चन्ती”ति (सं० नि० १.१२९) एत्थ भगवतो कल्याणमित्तस्स आनुभावेन परिमुच्चमाना सत्ता “कल्याणमित्तं आगम्म परिमुच्चन्ती”ति वुत्ता । एवमिधापि बुद्धधम्मसङ्घस्स सरणस्सानुभावेन मुच्चमानो “एतं सरणमागम्म, सब्बदुक्खा पमुच्चती”ति वुत्तोति एवमेत्थ अधिप्पायो वेदितब्बो ।

एवं सब्बथापि न बुद्धस्स गमनीयत्तं युज्जति, न सरणस्स, न उभयेसं, इच्छितब्बञ्च गच्छामीति निदिट्ठस्स गमकस्स गमनीयं, ततो वत्तब्बा एत्थ युत्तीति । वुच्चते —

बुद्धोयेवेत्थ गमनीयो, गमनाकारदस्सनत्थं तु तं सरणवचनं, बुद्धं सरणन्ति गच्छामि । एस मे सरणं, एस मे परायणं, अघस्स, ताता, हितस्स च विधाताति इमिना अधिप्पायेन एतं गच्छामि भजामि सेवामि पयिरुपासामि, एवं वा जानामि बुज्झामीति । येसज्हि धातूनं गतिअत्थो बुद्धिपि तेसं अत्थोति । इति-सदस्स अप्पयोगा अयुत्तमिति चे? तं न । तत्थ सिया — यदि चेत्थ एवमत्थो भवेय्य, ततो “अनिच्चं रूपं अनिच्चं रूपन्ति यथाभूतं पजानाती”ति एवमादीसु (सं० नि० ३.५५, ८५) विय इति-सदो पयुत्तो सिया, न च पयुत्तो, तस्मा अयुत्तमेतन्ति । तञ्च न, कस्मा? तदत्थसम्भवा । “यो च बुद्धञ्च धम्मञ्च सङ्गञ्च सरणं गतो”ति एवमादीसु (ध० प० १९०) विय इधापि इति-सदस्स अत्थो सम्भवति, न च विज्जमानत्थसम्भवा इति-सद्वा सब्बत्थ पयुज्जन्ति, अप्पयुत्तस्सापेत्य पयुत्तस्स विय इति-सदस्स अत्थो विज्जातब्बो अज्जेसु च एवंजातिकेसु, तस्मा अदोसो एव सोति । “अनुजानामि, भिक्खवे, तीहि सरणगमनेहि पब्बज्ज”न्ति आदीसु (महाव० ३४) सरणस्सेव गमनीयतो यं वुत्तं “गमनाकारदस्सनत्थं तु सरणवचनं”न्ति, तं न युत्तमिति चे । तं नायुत्तं । कस्मा? तदत्थसम्भवा एव । तत्रापि हि तस्स अत्थो सम्भवति, यतो पुब्बसदिसमेव अप्पयुत्तोपि पयुत्तो विय वेदितब्बो । इतरथा हि पुब्बे वुत्तदोसप्पसङ्गो एव सिया, तस्मा यथानुसिद्धमेव गहेतब्बं ।

अयं गमनीयदीपना ।

धम्मसङ्घसरणविभावना

इदानीं यं वुत्तं “धम्मं सरणमिच्चादि, द्वयेपेस नयो मतो”ति एत्थ वुच्चते — ख्यायं “बुद्धं सरणं गच्छामी”ति एत्थ अत्थवण्णनानयो वुत्तो, “धम्मं सरणं गच्छामि, सङ्घं सरणं गच्छामी”ति एतस्मिम्पि पदद्वये एसोव वेदितब्बो । तत्रापि हि धम्मसङ्घानं अत्थतो ब्यज्जनतो च विभावनमत्तमेव असदिसं, सेसं वुत्तसदिसमेव । यतो यदेवेत्थ असदिसं, तं वुच्चते — मग्गफलनिब्बानानि धम्मोति एके । भावितमग्गानं सच्छिकतनिब्बानानञ्च अपायेसु अपतनभावेन धारणतो परमस्सासविधानतो च मग्गविरागा एव इमस्मिं अत्थे धम्मोति अम्हाकं खन्ति, अग्गप्पसादसुत्तञ्चेव साधकं । वुत्तञ्चेत्थ

“यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्घाता, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो तेसं अग्गमक्खायती”ति एवमादि (अ० नि० ४.३४; इतिवु० ९०)।

चतुब्बिधअरियमग्गसमङ्गीनं चतुसामञ्जफलसमधिवासितखन्धसन्तानानञ्च पुग्गलानं समूहो दिट्ठिसीलसङ्घातेन संहतत्ता सङ्घो। वुत्तञ्चेतं भगवता —

“तं किं मञ्जसि, आनन्द, ये वो मया धम्मा अभिञ्जा देसिता, सेय्यथिदं, चत्तारो सतिपट्ठाना, चत्तारो सम्मप्पधाना, चत्तारो इट्ठिपादा, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि, सत्त बोझङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, पस्ससि नो त्वं, आनन्द, इमेसु धम्मेसु द्वेपि भिक्खू नानावादे”ति (म० नि० ३.४३)।

अयञ्हि परमत्थसङ्घो सरणन्ति गमनीयो। सुत्ते च “आहुनेय्यो पाहुनेय्यो दक्खिणेय्यो अञ्जलिकरणीयो अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं लोकस्सा”ति (इतिवु० ९०; अ० नि० ४.३४, १८१) वुत्तो। एतं पन सरणं गतस्स अञ्जस्मिम्पि भिक्खुसङ्घे वा भिक्खुनिसङ्घे वा बुद्धप्पमुखे वा सङ्घे सम्मुतिसङ्घे वा चतुवग्गादिभेदे एकपुग्गलेपि वा भगवन्तं उट्ठिस्स पब्बजिते वन्दनादिकिरियाय सरणगमनं नेव भिज्जति न संकिलिस्सति, अयमेत्थ विसेसो। वुत्तावसेसन्तु इमस्स दुतियस्स च सरणगमनस्स भेदाभेदादिविधानं पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं। अयं ताव “धम्मं सरणमिच्चादि, द्वयेपेस नयो मतो”ति एतस्स वण्णना।

अनुपुब्बववत्थानकारणनिद्देशो

इदानी अनुपुब्बववत्थाने, कारणञ्च विनिद्दिसेति एत्थ एतेसु च तीसु सरणवचनेसु सब्बसत्तानं अग्गोति कत्वा पठमं बुद्धो, तप्पभवतो तदुपदेसिततो च अनन्तरं धम्मो, तस्स धम्मस्स आधारकतो तदासेवनतो च अन्ते सङ्घो। सब्बसत्तानं वा हिते नियोजकोति कत्वा पठमं बुद्धो, तप्पभवतो सब्बसत्तहितत्ता अनन्तरं धम्मो, हिताधिगमाय पटिपन्नो अधिगतहितो चाति कत्वा अन्ते सङ्घो सरणभावेन ववत्थपेत्वा पकासितोति एवं अनुपुब्बववत्थाने कारणञ्च विनिद्दिसे।

उपमापकासना

इदानी यम्पि वुत्तं “सरणत्तयमेतञ्च, उपमाहि पकासये”ति, तम्पि वुच्चते — एत्थ पन पुण्णचन्दो विय बुद्धो, चन्दकिरणनिकरो विय तेन देसितो धम्मो, पुण्णचन्दकिरणसमुप्पादितपीणितो लोको विय सङ्घो। बालसूरियो विय बुद्धो, तस्स रस्मिजालमिव वुत्तप्पकारो धम्मो, तेन विहतन्धकारो लोको विय सङ्घो। वनदाहकपुरिसो विय बुद्धो, वनदहनगि विय किलेसवनदहनो धम्मो, दड्ढवनत्ता खेत्तभूतो विय भूमिभागो दड्ढकिलेसत्ता पुञ्जक्खेत्तभूतो सङ्घो। महामेघो विय बुद्धो, सलिलवुट्ठि विय धम्मो, वुट्ठिनिपातूपसमितरेणु विय जनपदो उपसमितकिलेसरेणु सङ्घो। सुसारथि विय बुद्धो, अस्साजानीयविनयूपायो विय धम्मो, सुविनीतस्साजानीयसमूहो विय सङ्घो। सब्बदिट्ठिसल्लुद्धरणतो सल्लकत्तो विय बुद्धो, सल्लुद्धरणूपायो विय धम्मो, समुद्धटसल्लो विय जनो समुद्धटदिट्ठिसल्लो सङ्घो। मोहपटलसमुप्पाटनतो वा सालाकियो विय बुद्धो, पटलसमुप्पाटनुपायो विय धम्मो, समुप्पाटितपटलो विप्पसन्नलोचनो विय जनो समुप्पाटितमोहपटलो विप्पसन्नजाणलोचनो सङ्घो। सानुसयकिलेसब्याधिहरणसमत्थताय वा कुसलो वेज्जो विय बुद्धो, सम्मा पयुत्तभेसज्जमिव धम्मो, भेसज्जपयोगेन समुपसन्तब्याधि विय जनसमुदायो समुपसन्तकिलेसब्याधानुसयो सङ्घो।

अथ वा सुदेसको विय बुद्धो, सुमग्गो विय खेमन्तभूमि विय च धम्मो, मग्गप्पटिपन्नो खेमन्तभूमिप्पत्तो विय सङ्घो।

सुनाविको विय बुद्धो, नावा विय धम्मो, पारप्पत्तो सम्पत्तिको विय जनो सङ्गो । हिमवा विय बुद्धो, तप्पभवोसधमिव धम्मो, ओसधूपभोगेन निरामयो विय जनो सङ्गो । धनदो विय बुद्धो, धनं विय धम्मो, यथाधिप्पायं लद्धधनो विय जनो सम्मालद्धअरियधनो सङ्गो । निधिदस्सनको विय बुद्धो, निधि विय धम्मो, निधिप्पत्तो विय जनो सङ्गो ।

अपिच अभयदो विय वीरपुरिसो बुद्धो, अभयमिव धम्मो, सम्पत्ताभयो विय जनो अच्चन्तसब्बभयो सङ्गो । अस्सासको विय बुद्धो, अस्सासो विय धम्मो, अस्सत्थजनो विय सङ्गो । सुमित्तो विय बुद्धो, हितूपदेसो विय धम्मो, हितूपयोगेन पत्तसदत्थो विय जनो सङ्गो । धनाकरो विय बुद्धो, धनसारो विय धम्मो, धनसारूपभोगो विय जनो सङ्गो । राजकुमारन्हापको विय बुद्धो, सीसन्धानसलिलं विय धम्मो, सुन्हातराजकुमारवग्गो विय सद्धम्मसलिलसुन्हातो सङ्गो । अलङ्कारकारको विय बुद्धो, अलङ्कारो विय धम्मो, अलङ्कतराजपुत्तगणो विय सद्धम्मालङ्कतो सङ्गो । चन्दनरुक्खो विय बुद्धो, तप्पभवगन्धो विय धम्मो, चन्दनुपभोगेन सन्तपरिळाहो विय जनो सद्धम्मूपभोगेन सन्तपरिळाहो सङ्गो । दायज्जसम्पदानको विय पिता बुद्धो, दायज्जं विय धम्मो, दायज्जहरो पुत्तवग्गो विय सद्धम्मदायज्जहरो सङ्गो । विकसितपदुमं विय बुद्धो, तप्पभवमधु विय धम्मो, तदुपभोगीभमरगणो विय सङ्गो । एवं सरणत्तयमेतज्ज, उपमाहि पकासये ।

एत्तावता च या पुब्बे “केन कत्थ कदा कस्मा, भासितं सरणत्तय”न्तिआदीहि चतूहि गाथाहि अत्थवण्णनाय मातिका निक्खित्ता, सा अत्थतो पकासिता होतीति ।

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्ठकथाय

सरणत्तयवण्णना निट्ठिता ।

२. सिक्खापदवण्णना

सिक्खापदपाठमातिका

एवं सरणगमनेहि सासनोतारं दस्सेत्वा सासनं ओतिण्णेन उपासकेन वा पब्बजितेन वा येसु सिक्खापदेसु पठमं सिक्खितब्बं, तानि दस्सेतुं निक्खित्तस्स सिक्खापदपाठस्स इदानीं वण्णनत्थं अयं मातिका —

“येन यत्थ यदा यस्मा, वुत्तानेतानि तं नयं ।
वत्त्वा कत्त्वा ववत्थानं, साधारणविसेसतो ॥

“पकतिया च यं वज्जं, वज्जं पण्णत्तिया च यं ।
ववत्थपेत्वा तं कत्त्वा, पदानं ब्यज्जनत्थतो ॥

“साधारणानं सब्बेसं, साधारणविभावनं ।
अथ पञ्चसु पुब्बेसु, विसेसत्थप्पकासतो ॥

“पाणातिपातपभुति-हेकतानानतादितो ।

आरम्भणादानभेदा, महासावज्जतो तथा ॥

“पयोगङ्गसमुद्धाना, वेदनामूलकम्मतो ।
विरमतो च फलतो, विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

“योजेतब्बं ततो युत्तं, पच्छिमेस्वपि पञ्चसु ।
आवेणिकञ्च वत्तब्बं, जेय्या हीनादितापि चा”ति ॥

तत्थ एतानि पाणातिपातावेरमणीतिआदीनि दस सिक्खापदानि भगवता एव वुत्तानि, न सावकादीहि । तानि च सावत्थियं वुत्तानि जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे आयस्मन्तं राहुलं पब्बाजेत्वा कपिलवत्थुतो सावत्थिं अनुप्पत्तेन सामणेरांनं सिक्खापदववत्थापनत्थं । वुत्तं हेतं —

“अथ खो भगवा कपिलवत्थुस्मिं यथाभिरन्तं विहरित्वा येन सावत्थि तेन चारिकं पक्कामि । अनुपुब्बेन चारिकं चरमानो येन सावत्थि तदवसरि । तत्र सुदं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे । तेन खो पन समयेन ...पे०... अथ खो सामणेरांनं एतदहोसि — ‘कति नु खो अम्हाकं सिक्खापदानि, कत्थ च अम्हेहि सिक्खितब्ब’”न्ति । भगवतो एतमत्थं आरोचेसुं — “अनुजानामि, भिक्खवे, सामणेरांनं दस सिक्खापदानि, तेसु च सामणेरेहि सिक्खितुं, पाणातिपातावेरमणी...पे०... जातरूपरजतपटिग्गहणा वेरमणी”ति (महाव० १०५) ।

तानेतानि “समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू”ति (दी० नि० १.१९३; म० नि० २.२४; विभ० ५०८) सुत्तानुसारेण सरणगमनेसु च दस्सितपाठानुसारेण “पाणातिपाता वेरमणिसिक्खापदं समादियामी”ति एवं वाचनामगं आरोपितानीति वेदितब्बानि । एवं ताव “येन यत्थ यदा यस्मा, वुत्तानेतानि तं नयं वत्वा”ति सो नयो दट्ठब्बो ।

साधारणविसेसववत्थानं

एत्थ च आदितो द्वे चतुत्थपञ्चमानि उपासकानं सामणेरांनञ्च साधारणानि निच्चसीलवसेन । उपोसथसीलवसेन पन उपासकानं सत्तमट्ठमं चेकं अङ्गं कत्वा सब्बपच्छिमवज्जानि सब्बानिपि सामणेरेहि साधारणानि, पच्छिमं पन सामणेरांनमेव विसेसभूतन्ति एवं साधारणविसेसतो ववत्थानं कातब्बं । पुरिमानि चेत्थ पञ्च एकन्तअकुसलचित्तसमुद्धानत्ता पाणातिपातादीनं पकतिवज्जतो वेरमणिया, सेसानि पण्णत्तिवज्जतोति एवं पकतिया च यं वज्जं, वज्जं पण्णत्तिया च यं, तं ववत्थपेतब्बं ।

साधारणविभावना

यस्मा चेत्थ “वेरमणिसिक्खापदं समादियामी”ति एतानि सब्बसाधारणानि पदानि, तस्मा एतेसं पदानं ब्यज्जनतो च अत्थतो च अयं साधारणविभावना वेदितब्बा —

तत्थ ब्यज्जनतो ताव वेरं मणतीति वेरमणी, वेरं पजहति, विनोदेति, ब्यन्तीकरोति, अनभावं गमेतीति अत्थो । विरमति वा एताय करणभूताय वेरम्हा पुग्गलोति, विकारस्स वेकारं कत्वा वेरमणी । तेनेव चेत्थ “वेरमणिसिक्खापदं

विरमणिसिक्खापदं”न्ति द्विधा सज्झायं करोन्ति । सिक्खितब्बाति सिक्खा, पज्जते अनेनाति पदं । सिक्खाय पदं सिक्खापदं, सिक्खाय अधिगमूपायोति अत्थो । अथ वा मूलं निस्सयो पतिट्ठाति वुत्तं होति । वेरमणी एव सिक्खापदं वेरमणिसिक्खापदं, विरमणिसिक्खापदं वा दुतियेन नयेन । सम्मा आदियामि समादियामि, अवीतिकमनाधिप्पायेन अखण्डकारिताय अच्छिद्वकारिताय असबलकारिताय च आदियामीति वुत्तं होति ।

अत्थतो पन वेरमणीति कामावचरकुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता आरति विरति पटिविरति वेरमणी अकिरिया अकरणं अनज्झापत्ति वेलाअनतिक्कमो सेतुघातो”ति एवमादिना (विभ० ७०४) नयेन विभङ्गे वुत्ता । कामज्जेसा वेरमणी नाम लोकुत्तरापि अत्थि, इध पन समादियामीति वुत्तत्ता समादानवसेन पवत्तारहा, तस्मा सा न होतीति कामावचरकुसलचित्तसम्पयुत्ता विरतीति वुत्ता ।

सिक्खाति तिस्सो सिक्खा अधिसीलसिक्खा, अधिचित्तसिक्खा, अधिपज्जासिक्खाति । इमस्मिं पनत्थे सम्पत्तिविरतिसीलं लोकिका विपस्सना रूपारूपज्ञानानि अरियमग्गो च सिक्खाति अधिप्पेता । यथाह —

“कतमे धम्मा सिक्खा? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, सोमनस्ससहगतं जाणसम्पयुत्तं... पे०... तस्मिं समये फस्सो होति...पे०... अविक्खेपो होति, इमे धम्मा सिक्खा ।

“कतमे धम्मा सिक्खा? यस्मिं समये रूपूपपत्तिया मग्गं भावेति विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि...पे०... पठमं ज्ञानं...पे०... पज्जमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति...पे०... अविक्खेपो होति, इमे धम्मा सिक्खा ।

“कतमे धम्मा सिक्खा? यस्मिं समये अरूपपत्तिया...पे०... नेवसज्जानासज्जायतनसहगतं...पे०... अविक्खेपो होति, इमे धम्मा सिक्खा ।

“कतमे धम्मा सिक्खा? यस्मिं समये लोकुत्तरं ज्ञानं भावेति निव्यानिकं...पे०... अविक्खेपो होति, इमे धम्मा सिक्खा”ति (विभ० ७१२-७१३) ।

एतासु सिक्खासु याय कायचि सिक्खाय पदं अधिगमूपायो, अथ वा मूलं निस्सयो पतिट्ठाति सिक्खापदं । वुत्तज्हेतं — “सीलं निस्साय सीले पतिट्ठाय सत्त बोज्झङ्गे भावेन्तो बहुलीकरोन्तो”ति एवमादि (सं० नि० ५.१८२) । एवमेत्थ साधारणानं पदानं साधारणा ब्यज्जनतो अत्थतो च विभावना कातब्बा ।

पुरिमपज्जसिक्खापदवण्णना

इदानीं यं वुत्तं — “अथ पज्जसु पुब्बेसु, विसेसत्थप्पकासतो...पे०... विज्जातब्बो विनिच्छयो”ति, तत्थेतं वुच्चति — **पाणातिपातो**ति एत्थ ताव **पाणो**ति जीवितिन्द्रियप्पटिबद्धा खन्धसन्तति, तं वा उपादाय पज्जतो सत्तो । तस्मिं पन पाणे पाणसज्जिनो तस्स पाणस्स जीवितिन्द्रियुपच्छेदकउपक्कमसमुट्ठापिका कायवचीद्वारानं अज्जतरद्वारप्पवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । **अदिन्नादानन्ति** एत्थ अदिन्नन्ति परपरिगहितं, यत्थ परो यथाकामकारितं आपज्जन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति, तस्मिं परपरिगहिते परपरिगहितसज्जिनो तदादायकउपक्कमसमुट्ठापिका कायवचीद्वारानं अज्जतरद्वारप्पवत्ता एव थेय्यचेतना अदिन्नादानं । **अब्रह्मचरियन्ति** असेट्ठचरियं, द्वयंद्वयसमापत्तिमेथुनप्पटिसेवना कायद्वारप्पवत्ता असद्धम्मप्पटिसेवनद्वानवीतिकमचेतना अब्रह्मचरियं । **मुसावादो**ति एत्थ **मुसा**ति विसंवादनपुरेक्खारस्स

अत्थभज्जनको वचीपयोगो कायपयोगो वा, विसंवादानाधिप्पायेन पनस्स परविसंवादककायवचीपयोगसमुद्वापिका कायवचीद्वारानमेव अज्जतरद्वारप्पवत्ता मिच्छाचेतना मुसावादो । **सुरामेरयमज्जपमादट्ठानन्ति** एत्थ पन **सुराति** पञ्च सुरा — पिट्टसुरा, पूवसुरा, ओदनसुरा, किण्णपक्खित्ता, सम्भारसंयुत्ता चाति । **मेरयम्पि** पुष्पासवो, फलासवो, गुळासवो, मध्वासवो, सम्भारसंयुत्तो चाति पञ्चविधं । **मज्जन्ति** तदुभयमेव मदनियट्ठेन मज्जं, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि अत्थि मदनियं, येन पीतेन मत्तो होति पमत्तो, इदं वुच्चति मज्जं । **पमादट्ठानन्ति** याय चेतनाय तं पिवति अज्झोहरति, सा चेतना मदप्पमादहेतुतो पमादट्ठानन्ति वुच्चति, यतो अज्झोहरणाधिप्पायेन कायद्वारप्पवत्ता सुरामेरयमज्जानं अज्झोहरणचेतना “सुरामेरयमज्जपमादट्ठान”न्ति वेदितब्बा । एवं तावेत्थ पाणातिपातप्पभुतीहि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

एकतानानतादिविनिच्छयं

एकतानानतादितोति एत्थ आह — किं पन वज्झवधकप्पयोगचेतनादीनं एकताय पाणातिपातस्स अज्जस्स वा अदिन्नादानादिनो एकत्तं, नानताय नानत्तं होति, उदाहु नोति । कस्मा पनेतं वुच्चति? यदि ताव एकताय एकत्तं, अथ यदा एकं वज्झं बहू वधका वधेन्ति, एको वा वधको बहुके वज्झे वधेति, एकेन वा साहत्थिकादिना पयोगेन बहू वज्झा वधीयन्ति, एका वा चेतना बहूनं वज्झानं जीवितिन्द्रियुपच्छेदकपयोगं समुद्वापेति, तदा एकेन पाणातिपातेन भवितब्बं । यदि पन नानताय नानत्तं । अथ यदा एको वधको एकस्सत्थाय एकं पयोगं करोन्तो बहू वज्झे वधेति, बहू वा वधका देवदत्तयज्जदत्तसोमदत्तादीनं बहूनमत्थाय बहू पयोगे करोन्ता एकमेव देवदत्तं यज्जदत्तं सोमदत्तं वा वधेन्ति, बहूहि वा साहत्थिकादीहि पयोगेहि एको वज्झो वधीयति । बहू वा चेतना एकस्सेव वज्झस्स जीवितिन्द्रियुपच्छेदकपयोगं समुद्वापेन्ति, तदा बहूहि पाणातिपातेहि भवितब्बं । उभयम्पि चेतमयुत्तं । अथ नेव एतेसं वज्झादीनं एकताय एकत्तं, नानताय नानत्तं, अज्जथेव तु एकत्तं नानत्तञ्च होति, तं वत्तब्बं पाणातिपातस्स, एवं सेसानम्पीति ।

वुच्चते — तत्थ ताव पाणातिपातस्स न वज्झवधकादीनं पच्चेकमेकताय एकता, नानताय नानता, किन्तु वज्झवधकादीनं युगनन्धमेकताय एकता, द्विन्मि तु तेसं, ततो अज्जतरस्स वा नानताय नानता । तथा हि बहूसु वधकेसु बहूहि सरक्खेपादीहि एकेन वा ओपातखणनादिना पयोगेन बहू वज्झे वधेन्तेसुपि बहू पाणातिपाता होन्ति । एकस्मिं वधके एकेन, बहूहि वा पयोगेहि तप्पयोगसमुद्वापिकाय च एकाय, बहूहि वा चेतनाहि बहू वज्झे वधेन्तेपि बहू पाणातिपाता होन्ति, बहूसु च वधकेसु यथावुत्तप्पकारेहि बहूहि, एकेन वा पयोगेन एकं वज्झं वधेन्तेसुपि बहू पाणातिपाता होन्ति । एस नयो अदिन्नादानादीसुपीति । एवमेत्थ एकतानानतादितोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

आरम्मणतोति पाणातिपातो चेत्थ जीवितिन्द्रियारम्मणो । अदिन्नादानअब्रह्मचरियसुरामेरयमज्जपमादट्ठानानि रूपधम्मेषु रूपायतनादिअज्जतरसङ्खारारम्मणानि । मुसावादो यस्स मुसा भणति, तमारभित्वा पवत्तनतो सत्तारम्मणो । अब्रह्मचरियम्पि सत्तारम्मणन्ति एके । अदिन्नादानञ्च यदा सत्तो हरितब्बो होति, तदा सत्तारम्मणन्ति । अपि चेत्थ सङ्खारवसेनेव सत्तारम्मणं, न पण्णत्तिवसेनाति । एवमेत्थ आरम्मणतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

आदानतोति पाणातिपातावेरमणिसिक्खापदादीनि चेतानि सामणेरेन भिक्खुसन्तिके समादिन्नानेव समादिन्नानि होन्ति, उपासकेन पन अत्तना समादियन्तेनापि समादिन्नानि होन्ति, परस्स सन्तिके समादियन्तेनापि । एकज्झं समादिन्नानिपि समादिन्नानि होन्ति, पच्चेकं समादिन्नानिपि । किन्तु नानं एकज्झं समादियतो एकायेव विरति, एकाव चेतना होति, किच्चवसेन पनेतासं पञ्चविधत्तं विज्जायति । पच्चेकं समादियतो पन पञ्चेव विरतियो, पञ्च च चेतना होन्तीति वेदितब्बा । एवमेत्थ आदानतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

भेदतोति सामणेराज्चेत्थ एकस्मिं भिन्ने सब्बानिपि भिन्नानि होन्ति । पाराजिकट्टानियानि हि तानि तेसं, यं तं वीतिक्कन्तं होति, तेनेव कम्मबद्धो । गहट्टानं पन एकस्मिं भिन्ने एकमेव भिन्नं होति, यतो तेसं तंसमादानेनेव पुन पञ्चङ्गिकत्तं सीलस्स सम्पज्जति । अपरे पनाहु — “विसुं विसुं समादिन्नेसु एकस्मिं भिन्ने एकमेव भिन्नं होति, ‘पञ्चङ्गसमन्नागतं सीलं समादियामी’ति एवं पन एकतो समादिन्नेसु एकस्मिं भिन्ने सेसानिपि सब्बानि भिन्नानि होन्ति । कस्मा? समादिन्नेस्स अभिन्नत्ता, यं तं वीतिक्कन्तं, तेनेव कम्मबद्धो”ति । एवमेत्थ भेदतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

महासावज्जतोति गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेसु खुदुके पाणे पाणातिपातो अप्पसावज्जो, महासरीरे महासावज्जो । कस्मा? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्तेपि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु पन मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणातिपातो अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीरगुणानन्तु समभावे सति किलेसानं उपक्कमानञ्च मुदुताय अप्पसावज्जता, तिब्बताय महासावज्जता च वेदितब्बा । एस नयो सेसेसुपि । अपि चेत्थ सुरामेरयमज्जपमादट्टानमेव महासावज्जं, न तथा पाणातिपातादयो । कस्मा? मनुस्सभूतस्सापि उम्मतकभावसंवत्तनेन अरियधम्मन्तरायकरणतोति । एवमेत्थ महासावज्जतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

पयोगतोति एत्थ च पाणातिपातस्स साहत्थिको, आणत्तिको, निस्सगियो, थावरो, विज्जामयो, इद्धिमयोति छप्पयोगा । तत्थ कायेन वा कायप्पटिबद्धेन वा पहरणं साहत्थिको पयोगो, सो उद्धिस्सानुद्धिस्सभेदतो दुविधो होति । तत्थ उद्धिस्सके यं उद्धिस्स पहरति, तस्सेव मरणेन कम्मुना बज्झति । “यो कोचि मरतू”ति एवं अनुद्धिस्सके पहारपच्चया यस्स कस्सचि मरणेन । उभयथापि च पहरितमत्ते वा मरतु, पच्छा वा तेनेव रोगेन, पहरितक्खणे एव कम्मुना बज्झति । मरणाधिप्पायेन च पहारं दत्त्वा तेन अमतस्स पुन अज्जेन चित्तेन पहारे दिन्ने पच्छापि यदि पठमपहारेनेव मरति, तदा एव कम्मुना बद्धो होति । अथ दुतियपहारेन, नत्थि पाणातिपातो । उभयेहि मतेपि पठमपहारेनेव कम्मुना बद्धो, उभयेहिपि अमते नेवत्थि पाणातिपातो । एस नयो बहुकेहिपि एकस्स पहारे दिन्ने । तत्रापि हि यस्स पहारेन मरति, तस्सेव कम्मबद्धो होति ।

अधिद्वहत्त्वा पन आणापनं आणत्तिको पयोगो । तत्थपि साहत्थिके पयोगे वुत्तनयेनेव कम्मबद्धो अनुस्सरितब्बो । छब्बिधो चेत्थ नियमो वेदितब्बो —

“वत्थु कालो च ओकासो, आवुधं इरियापथो ।

किरियाविसेसोति इमे, छ आणत्तिनियामका”ति ॥ (पाचि० अट्ठ० २.१७४) ।

तत्थ वत्थूति मारेतब्बो पाणो । **कालो**ति पुब्बण्हसायन्हादिकालो च, योब्बनथावरियादिकालो च । **ओकासो**ति गामो वा निगमो वा वनं वा रच्छा वा सिङ्घाटकं वाति एवमादि । **आवुधन्ति** असि वा उसु वा सत्ति वाति एवमादि । **इरियापथो**ति मारेतब्बस्स मारकस्स च ठानं वा निसज्जा वाति एवमादि ।

किरियाविसेसोति विज्जनं वा छेदनं वा भेदनं वा सङ्खमुण्डिकं वाति एवमादि । यदि हि वत्थुं विसंवादेत्त्वा “यं मारेही”ति आणत्तो, ततो अज्जं मारेति, आणापकस्स नत्थि कम्मबद्धो । अथ वत्थुं अविसंवादेत्त्वा मारेति, आणापकस्स आणत्तिक्खणे आणत्तस्स मारणक्खणेति उभयेसम्पि कम्मबद्धो । एस नयो कालादीसुपि ।

मारणत्थन्तु कायेन वा कायप्पटिबद्धेन वा पहरणनिस्सज्जनं निस्सगियो पयोगो । सोपि उद्धिस्सानुद्धिस्सभेदतो दुविधो एव, कम्मबद्धो चेत्थ पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

मारणत्थमेव ओपातखणनं, अपस्सेनउपनिक्खपनं, भेसज्जविसयन्तादिप्पयोजनं वा थावरो पयोगो । सोपि उद्दिस्सानुद्दिस्सभेदतो दुविधो, यतो तत्थपि पुब्बे वुत्तनयेनेव कम्मबद्धो वेदितब्बो । अयन्तु विसेसो — मूलद्वेन ओपातादीसु परेसं मूलेन वा मुधा वा दिन्नेसुपि यदि तप्पच्चया कोचि मरति, मूलद्वस्सेव कम्मबद्धो । यदिपि च तेन अज्जेन वा तत्थ ओपाते विनासेत्वा भूमिसमे कतेपि पंसुधोवका वा पंसुं गणहन्ता, मूलखणका वा मूलानि खणन्ता आवाटं करोन्ति, देवे वा वस्सन्ते कद्दमो जायति, तत्थ च कोचि ओतरित्वा वा लगित्वा वा मरति, मूलद्वस्सेव कम्मबद्धो । यदि पन येन लद्धं, सो अज्जो वा तं वित्थटतरं गम्भीरतरं वा करोति, तप्पच्चयाव कोचि मरति, उभयेसम्पि कम्मबद्धो । यथा तु मूलानि मूलेहि संसन्दन्ति, तथा तत्र थले कते मुच्चति । एवं अपस्सेनादीसुपि याव तेसं पवत्ति, ताव यथासम्भवं कम्मबद्धो वेदितब्बो ।

मारणत्थं पन विज्जापरिजप्पनं विज्जामयो पयोगो । दाठावुधादीनं दाठाकोटनादिमिव मारणत्थं कम्मविपाकजिद्धिविकारकरणं इद्धिमयो पयोगोति । अदिन्नादानस्स तु थेय्यपसय्हपटिच्छन्नपरिकप्पकुसावहारवसप्पवत्ता साहत्थिकाणत्तिकवादयो पयोगा, तेसम्पि वुत्तानुसारेनेव पभेदो वेदितब्बो । अब्रह्मचरियादीनं तिण्णम्पि साहत्थिको एव पयोगो लब्धतीति । एवमेत्थ पयोगतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

अङ्गतोति एत्थ च पाणातिपातस्स पञ्च अङ्गानि भवन्ति — पाणो च होति, पाणसज्जी च, वधकचित्तञ्च पच्चुपट्ठितं होति, वायमति, तेन च मरतीति । अदिन्नादानस्सापि पञ्चेव — परपरिग्गहितञ्च होति, परपरिग्गहितसज्जी च, थेय्यचित्तञ्च पच्चुपट्ठितं होति, वायमति, तेन च आदातब्बं आदानं गच्छतीति । अब्रह्मचरियस्स पन चत्तारि अङ्गानि भवन्ति — अज्झाचरियवत्थु च होति, तत्थ च सेवनचित्तं पच्चुपट्ठितं होति, सेवनपच्चया पयोगञ्च समापज्जति, सादियति चाति, तथा परेसं द्विन्नम्पि । तत्थ मुसावादस्स ताव मुसा च होति तं वत्थु, विसंवादनचित्तञ्च पच्चुपट्ठितं होति, तज्जो च वायामो, परविसंवादनञ्च विज्जापयमाना विज्जत्ति पवत्ततीति चत्तारि अङ्गानि वेदितब्बानि । सुरामेरयमज्जपमादट्ठानस्स पन सुरादीनञ्च अज्जतरं होति मदनीयपातुकम्यताचित्तञ्च पच्चुपट्ठितं होति, तज्जञ्च वायामं आपज्जति, पीते च पविसतीति इमानि चत्तारि अङ्गानीति । एवमेत्थ अङ्गतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

समुद्धानतोति पाणातिपातअदिन्नादानमुसावादा चेत्य कायचित्ततो, वाचाचित्ततो, कायवाचाचित्ततो चाति तिसमुद्धाना होन्ति । अब्रह्मचरियं कायचित्तवसेन एकसमुद्धानमेव । सुरामेरयमज्जपमादट्ठानं कायतो च, कायचित्ततो चाति द्विसमुद्धानन्ति । एवमेत्थ समुद्धानतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

वेदनातोति एत्थ च पाणातिपातो दुक्खवेदनासम्पयुत्तोव । अदिन्नादानं तीसु वेदनासु अज्जतरवेदनासम्पयुत्तं, तथा मुसावादो । इतरानि द्वे सुखाय वा अदुक्खमसुखाय वा वेदनाय सम्पयुत्तानीति । एवमेत्थ वेदनातोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

मूलतोति पाणातिपातो चेत्य दोसमोहमूलो । अदिन्नादानमुसावादा लोभमोहमूला वा दोसमोहमूला वा । इतरानि द्वे लोभमोहमूलानीति । एवमेत्थ मूलतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

कम्मतोति पाणातिपातअदिन्नादानअब्रह्मचरियानि चेत्य कायकम्ममेव कम्मपथप्पत्तानेव च, मुसावादा वचीकम्ममेव । यो पन अत्थभज्जको, सो कम्मपथप्पत्तो । इतरो कम्ममेव । सुरामेरयमज्जपमादट्ठानं कायकम्ममेवाति । एवमेत्थ कम्मतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

विरमतोति एत्थ आह “पाणातिपातादीहि विरमन्तो कुतो विरमती”ति? वुच्चते — समादानवसेन ताव विरमन्तो अत्तनो वा परेसं वा पाणातिपातादिकुसलतो विरमति । किमारभित्वा? यतो विरमति, तदेव । सम्पत्तवसेनापि विरमन्तो वुत्तप्पकाराकुसलतोव । किमारभित्वा? पाणातिपातादीनं वुत्तारम्मणानेव । केचि पन भणन्ति “सुरामेरयमज्जसङ्घाते सङ्घारे आरभित्वा सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना विरमति, सत्तसङ्घारेसु यं पन अवहरितब्बं भज्जितब्बञ्च, तं आरभित्वा अदिन्नादाना मुसावादा च, सत्तेयेवारभित्वा पाणातिपाता अब्रह्मचरिया चा”ति । तदञ्जे “एवं सन्ते ‘अञ्जं चिन्तेन्तो अञ्जं करेय्य, यञ्च पजहति, तं न जानेय्या’ति एवंदिट्ठिका हुत्वा अनिच्छमाना यदेव पजहति, तं अत्तनो पाणातिपातादिकुसलमेवारभित्वा विरमती”ति वदन्ति । तदयुत्तं । कस्मा? तस्स पच्चुप्पन्नाभावतो बहिद्धारभावतो च । सिक्खापदानज्झि विभङ्गपाठे “पञ्चन्नं सिक्खापदानं कति कुसला...पे०... कति अरणा”ति पुच्छित्वा “कुसलायेव, सिया सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता”ति (विभ० ७१६) एवं पवत्तमाने विस्सज्जने “पच्चुप्पन्नारम्मणा”ति च “बहिद्धारम्मणा”ति च एवं पच्चुप्पन्नबहिद्धारम्मणत्तं वुत्तं, तं अत्तनो पाणातिपातादिकुसलं आरभित्वा विरमन्तस्स न युज्जति । यं पन वुत्तं — “अञ्जं चिन्तेन्तो अञ्जं करेय्य, यञ्च पजहति, तं न जानेय्या”ति । तत्थ वुच्चते — न किच्चसाधनवसेन पवत्तेन्तो अञ्जं चिन्तेन्तो अञ्जं करोतीति वा, यञ्च पजहति, तं न जानातीति वा वुच्चति ।

“आरभित्वान अमतं, जहन्तो सब्बपापके ।
निदस्सज्जेत्थ भवे, मग्गट्ठोरियपुग्गलो”ति ॥

एवमेत्थ विरमतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

फलतोति सब्बे एव चेते पाणातिपातादयो दुग्गतिफलनिब्बत्तका होन्ति, सुगतिरयञ्च अनिट्ठाकन्तामनापविपाकनिब्बत्तका होन्ति, सम्पराये दिट्ठधम्मे एव च अवेसारज्जादिफलनिब्बत्तका । अपिच “यो सब्बलहुसो पाणातिपातस्स विपाको मनुस्सभूतस्स अप्पायुकसंवत्तनिको होती”ति (अ० नि० ८.४०) एवमादिना नयेनेत्थ फलतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

अपि चेत्थ पाणातिपातादिवेरमणीनम्पि समुट्ठानवेदनामूलकम्मफलतो विज्जातब्बो विनिच्छयो । तत्थायं विज्जापना — सब्बा एव चेता वेरमणियो चतूहि समुट्ठहन्ति कायतो, कायचित्ततो, वाचाचित्ततो, कायवाचाचित्ततो चाति । सब्बा एव च सुखवेदनासम्पयुत्ता वा, अदुक्खमसुखवेदनासम्पयुत्ता वा, अलोभादोसमूला वा अलोभादोसामोहमूला वा । चतस्सोपि चेत्थ कायकम्मं, मुसावादावेरमणी वचीकम्मं, मग्गक्खणे च चित्ततोव समुट्ठहन्ति, सब्बापि मनोकम्मं ।

पाणातिपाता वेरमणिया चेत्थ अङ्गपच्चङ्गसम्पन्नता आरोहपरिणाहसम्पत्तिता जवसम्पत्तिता सुप्पतिट्ठितपादता चारुता मुदुता सुचिता सूरता महब्बलता विस्सत्थवचनता लोकपियता नेलता अभेज्जपरिसता अच्छम्भिता दुप्पधंसिता परूपक्कमेन अमरणता अनन्तपरिवारता सुरूपता सुसण्ठानता अप्पाबाधता असोकिता पियेहि मनापेहि सद्धिं अविप्पयोगता दीघायुकताति एवमादीनि फलानि ।

अदिन्नादाना वेरमणिया महद्भनता पहूतधनधञ्जता अनन्तभोगता अनुप्पन्नभोगुप्पत्तिता उप्पन्नभोगथावरता इच्छितानं भोगानं खिप्पप्पटिलाभिता राजचोरुदकगिअप्पियदायादेहि असाधारणभोगता असाधारणधनप्पटिलाभिता लोकोत्तमता नत्थिकभावस्स अजाननता सुखविहारिताति एवमादीनि ।

अब्रह्मचरिया वेरमणिया विगतपच्चत्थिकता सब्बजनपियता अन्नपानवत्थसयनादीनं लाभिता सुखसयनता सुखप्पटिबुज्जनता अपायभयविनिमुत्तता इत्थिभावप्पटिलाभस्स वा नपुंसकभावप्पटिलाभस्स वा अभब्बता अक्कोधनता पच्चक्खकारिता अपतितक्खन्धता अनधोमुखता इत्थिपुरिसानं अज्जमज्जपियता परिपुण्णिन्द्रियता परिपुण्णलक्खणता निरासङ्कता अप्पोस्सुक्कता सुखविहारिता अकुतोभयता पियविप्पयोगाभावताति एवमादीनि ।

मुसावादा वेरमणिया विप्पसन्निन्द्रियता विस्सट्ठमधुरभाणिता समसितसुद्धदन्तता नातिथूलता नातिकिसता नातिरस्सता नातिदीघता सुखसम्फस्सता उप्पलगन्धमुखता सुस्सूसकपरिजनता आदेय्यवचनता कमलुप्पलसदिसमुदुलोहिततनुजिह्वाता अनुद्धतता अचपलताति एवमादीनि ।

सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना वेरमणिया अतीतानागतपच्चुप्पन्नेसु सब्बकिच्चकरणीयेसु खिप्पं पटिजाननता सदा उपट्ठितसतिता अनुम्मत्तकता जाणवन्तता अनलसता अजळता अनेलमूगता अमत्तता अप्पमत्तता असम्मोहता अच्छम्भिता असारम्भिता अनुस्सङ्किता सच्चवादिता अपिसुणाफरुसासम्फपलापवादिता रत्तिन्दिवमतन्दितता कतज्जुता कतवेदिता अमच्छरिता चागवन्तता सीलवन्तता उजुता अक्कोधनता हिरिमनता ओत्तप्पिता उजुदिट्ठिकता महापज्जता मेधाविता पण्डितता अत्थानत्थकुसलताति एवमादीनि फलानि । एवमेत्थ पाणातिपातादिवेरमणीनं समुट्ठानवेदनामूलकम्मफलतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

पच्छिमपज्चसिक्खापदवण्णना

इदानीं यं वृत्तं —

“योजेतब्बं ततो युत्तं, पच्छिमेस्वपि पज्चसु ।

आवेणिकज्ज वत्तब्बं, जेय्या हीनादितापि चा”ति ॥

तस्सायं अत्थवण्णना — एतिस्सा पुरिमपज्चसिक्खापदवण्णनायं यं युज्जति, तं ततो गहेत्वा पच्छिमेस्वपि पज्चसु सिक्खापदेसु योजेतब्बं । तत्थायं योजना — यथेव हि पुरिमसिक्खापदेसु **आरम्मणतो** च सुरामेरयमज्जपमादट्ठानं रूपायतनादिअज्जतरसङ्खारारम्मणं, तथा इध विकालभोजनं । एतेन नयेन सब्बेसं आरम्मणभेदो वेदितब्बो । **आदानतो** च यथा पुरिमानि सामणेरेन वा उपासकेन वा समादियन्तेन समादिन्नानि होन्ति, तथा एतानिपि । **अङ्गत्तोपि** यथा तत्थ पाणातिपातादीनं अङ्गभेदो वृत्तो, एवमिधापि विकालभोजनस्स चत्तारि अङ्गानि — विकालो, यावकालिकं, अज्झोहरणं, अनुम्मत्तकताति । एतेनानुसारेण सेसानम्पि अङ्गविभागो वेदितब्बो । यथा च तत्थ **समुट्ठानतो** सुरामेरयमज्जपमादट्ठानं कायतो च कायचित्ततो चाति द्विसमुट्ठानं, एवमिध विकालभोजनं । एतेन नयेन सब्बेसं समुट्ठानं वेदितब्बं । यथा च तत्थ **वेदनातो** अदिन्नादानं तीसु वेदनासु अज्जतरवेदनासम्पयुत्तं, तथा इध विकालभोजनं । एतेन नयेन सब्बेसं वेदनासम्पयोगो वेदितब्बो । यथा च तत्थ अब्रह्मचरियं लोभमोहमूलं, एवमिध विकालभोजनं । अपरानि च द्वे एतेन नयेन सब्बेसं मूलभेदो वेदितब्बो । यथा च तत्थ पाणातिपातादयो कायकम्मं, एवमिधापि विकालभोजनादीनि । जातरूपरजतप्पटिग्गहणं पन कायकम्मं वा सिया वचीकम्मं वा कायद्वारादीहि पवत्तिसम्भावपरियायेन, न कम्मपथवसेन । **विरमतो**ति यथा च तत्थ विरमतो अत्तनो वा परेसं वा पाणातिपातादिअकुसलतो विरमति, एवमिधापि विकालभोजनादिअकुसलतो, कुसलतोपि वा एकतो । यथा च पुरिमा पज्च वेरमणियो चतुसमुट्ठाना कायतो, कायचित्ततो, वाचाचित्ततो, कायवाचाचित्ततो चाति, सब्बा सुखवेदनासम्पयुत्ता वा अदुक्खमसुखवेदनासम्पयुत्ता वा, अलोभादोसमूला वा अलोभादोसामोहमूला वा, सब्बा च

नानप्यकारइष्टफलनिब्वत्तका, तथा इधापीति ।

“योजेतब्बं ततो युत्तं, पच्छिमेस्वपि पञ्चसु ।

आवेणिकञ्च वत्तब्बं, जेय्या हीनादितापि चा”ति ॥ —

एत्थ पन **विकालभोजन**न्ति मज्झिहकवीतिक्कमे भोजनं । एतज्झि अनुज्जातकाले वीतिक्कन्ते भोजनं, तस्मा “विकालभोजन”न्ति वुच्चति, ततो विकालभोजना । **नच्चगीतवादितविसूकदस्सन**न्ति एत्थ **नच्चं** नाम यंकिञ्चि नच्चं, **गीत**न्ति यंकिञ्चि गीतं, **वादित**न्ति यंकिञ्चि वादितं । **विसूकदस्सन**न्ति किलेसुप्पत्तिपच्चयतो कुसलपक्खभिन्दनेन विसूकानं दस्सनं, विसूकभूतं वा दस्सनं विसूकदस्सनं । नच्चा च गीता च वादिता च विसूकदस्सना च नच्चगीतवादितविसूकदस्सना । विसूकदस्सनञ्चेत्थ ब्रह्मजाले वुत्तनयेनेव गहेतब्बं । वुत्तज्झि तत्थ —

“यथा वा पनेके भोन्तो समणब्राह्मणा सद्भादेय्यानि भोजनानि भुज्जित्वा ते एवरूपं विसूकदस्सनमनुयुत्ता विहरन्ति, सेय्यथिदं, नच्चं गीतं वादितं पेक्खं अक्खानं पाणिस्सरं वेतालं कुम्भथूणं सोभनकं चण्डालं वंसं धोवनं हत्थियुद्धं अस्सयुद्धं महंसियुद्धं उसभयुद्धं अजयुद्धं मेण्डयुद्धं कुक्कुटयुद्धं वट्टकयुद्धं दण्डयुद्धं मुट्ठियुद्धं निब्बुद्धं उय्योधिकं बलगं सेनाब्यूहं अनीकदस्सनं इति वा, इति एवरूपा विसूकदस्सना पटिविरतो समणो गोतमो”ति (दी० नि० १.१२) ।

अथ वा यथावुत्तेनत्थेन नच्चगीतवादितानि एव विसूकानि नच्चगीतवादितविसूकानि, तेसं दस्सनं नच्चगीतवादितविसूकदस्सनं, तस्मा नच्चगीतवादितविसूकदस्सना । “दस्सनसवना”ति वत्तब्बे यथा “सो च होति मिच्छादिट्ठिको विपरीतदस्सनो”ति एवमादीसु (अ० नि० १.३०८) अचक्खुद्वारप्पवत्तम्पि विसयगगहणं “दस्सन”न्ति वुच्चति, एवं सवनम्पि “दस्सन”न्त्वेव वुत्तं । दस्सनकम्यताय उपसङ्गमित्वा पस्सतो एव चेत्थ वीतिक्कमो होति । ठितानिसिन्नसयनोकासे पन आगतं गच्छन्तस्स वा आपाथगतं पस्सतो सिया संकिलेसो, न वीतिक्कमो । धम्मूपसंहितम्पि चेत्थ गीतं न वट्टति, गीतूपसंहितो पन धम्मो वट्टतीति वेदितब्बो ।

मालादीनि धारणादीहि यथासङ्ख्यं योजेतब्बानि । तत्थ **माला**ति यंकिञ्चि पुप्फजातं । **विलेप**नन्ति यंकिञ्चि विलेपनत्थं पिसित्वा पटियत्तं । अवसेसं सब्बम्पि वासचुण्णधूपनादिकं गन्धजातं **गन्धो** । तं सब्बम्पि मण्डनविभूसनत्थं न वट्टति, भेसज्जत्थन्तु वट्टति, पूजनत्थञ्च अभिहटं सादियतो न केनचि परियायेन न वट्टति । **उच्चासयन**न्ति पमाणातिक्कन्तं वुच्चति । **महासयन**न्ति अकप्पियसयनं अकप्पियत्थरणञ्च । तदुभयम्पि सादियतो न केनचि परियायेन वट्टति । **जातरूप**न्ति सुवण्णं । **रजत**न्ति कहापणो, लोहमासकदारुमासकजतुमासकादि यं यं तत्थ तत्थ वोहारं गच्छति, तदुभयम्पि जातरूपरजतं । तस्स येन केनचि पकारेन सादियनं पटिग्गहो नाम, सो न येन केनचि परियायेन वट्टतीति एवं आवेणिकं वत्तब्बं ।

दसपि चेतानि सिक्खापदानि हीनेन छन्देन चित्तवीरियवीमंसाहि वा समादिन्नानि हीनानि, मज्झिमेहि मज्झिमानि, पणीतेहि पणीतानि । तण्हादिट्ठिमानेहि वा उपक्किलिट्ठानि हीनानि, अनुपक्किलिट्ठानि मज्झिमानि, तत्थ तत्थ पज्जाय अनुग्गहितानि पणीतानि । जाणविप्पयुत्तेन वा कुसलचित्तेन समादिन्नानि हीनानि, ससङ्खारिकजाणसम्पयुत्तेन मज्झिमानि, असङ्खारिकेन पणीतानीति एवं जेय्या हीनादितापि चाति ।

एतावता च या पुब्बे “येन यत्थ यदा यस्मा”ति आदीहि छहि गाथाहि सिक्खापदपाठस्स वण्णनत्थं मातिका निक्खित्ता, सा अत्थतो पकासिता होतीति ।

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्ठकथाय

सिक्खापदवण्णना निद्धिता ।

३. द्वत्तिसाकारवण्णना

पदसम्बन्धवण्णना

इदानी यदिदं एवं दसहि सिक्खापदेहि परिसुद्धपयोगस्स सीले पतिट्ठितस्स कुलपुत्तस्स आसयपरिसुद्धत्थं चित्तभावनत्थञ्च अञ्जत्र बुद्धुप्पादा अप्पवत्तपुब्बं सब्बतित्थियानं अविशयभूतं तेसु तेसु सुत्तन्तेसु —

“एकधम्मो, भिक्खवे, भावितो बहुलीकतो महतो संवेगाय संवत्तति । महतो अत्थाय संवत्तति । महतो योगक्खेमाय संवत्तति । महतो सतिसम्पजञ्जाय संवत्तति । जाणदस्सनप्पटिलाभाय संवत्तति । दिट्ठधम्मसुखविहाराय संवत्तति । विज्जाविमुत्तिफलसच्छिकिरियाय संवत्तति । कतमो एकधम्मो? कायगता सति । अमतं ते, भिक्खवे, न परिभुञ्जन्ति, ये कायगतासतिं न परिभुञ्जन्ति । अमतं ते, भिक्खवे, परिभुञ्जन्ति, ये कायगतासतिं परिभुञ्जन्ति । अमतं तेसं, भिक्खवे, अपरिभुत्तं परिभुत्तं, परिहीनं अपरिहीनं, विरद्धं आरद्धं, येसं कायगता सति आरद्धा”ति । (अ० नि० १.५६४-५७०) —

एवं भगवता अनेकाकारेण पसंसित्वा —

“कथं भाविता, भिक्खवे, कायगतासति कथं बहुलीकता महब्बला होति महानिसंसा? इध, भिक्खवे, भिक्खु अरञ्जगतो वा”ति (म० नि० ३.१५४) —

आदिना नयेन आनापानपब्बं इरियापथपब्बं चतुसम्पजञ्जपब्बं पटिकूलमनसिकारपब्बं धातुमनसिकारपब्बं नव सिवथिकपब्बानीति इमेसं चुद्धसन्नं पब्बानं वसेन कायगतासतिकम्मट्ठानं निद्धिदं । तस्स भावनानिद्देशो अनुप्पत्तो । तत्थ यस्मा इरियापथपब्बं चतुसम्पजञ्जपब्बं धातुमनसिकारपब्बन्ति इमानि तीणि विपस्सनावसेन वुत्तानि । नव सिवथिकपब्बानि विपस्सनाजाणेसुयेव आदीनवानुपस्सनावसेन वुत्तानि । यापि चेत्थ उद्धुमातकादीसु समाधिभावना इच्छेय्य, सा विसुद्धिमग्गे वित्थारतो असुभभावानिद्देशे पकासिता एव । आनापानपब्बं पन पटिकूलमनसिकारपब्बञ्चेति इमानेत्य द्वे समाधिवसेन वुत्तानि । तेसु आनापानपब्बं आनापानस्सतिवसेन विसुं कम्मट्ठानंयेव । यं पनेतं —

“पुन चपरं, भिक्खवे, भिक्खु इममेव कायं उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तं पूरं नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खति ‘अत्थि इमस्मिं काये केसा, लोमा... पे... मुत्त’न्ति (म० नि० ३.१५४) ।

एवं तत्थ तत्थ मत्थलुङ्गं अट्ठिमिज्जेन सङ्गहेत्वा देसितं कायगतासतिकोट्टासभावनापरियायं द्वत्तिसाकारकम्मट्ठानं आरद्धं, तस्सायं अत्थवण्णना —

तत्थ अत्थीति संविज्जन्ति । इमस्मिन्ति ख्यायं उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तो पूरो नानप्पकारस्स असुचिनोति वुच्चति, तस्मिं । कायेति सरीरे । सरीरज्झि असुचिसज्जयतो, कुच्छित्तानं वा केसादीनज्जेव चक्खुरोगादीनज्ज रोगसतानं आयभूततो कायोति वुच्चति । केसा...पे०... मुत्तन्ति एते केसादयो द्वित्तिसाकारा, तत्थ “अत्थि इमस्मिं काये केसा अत्थि लोमा”ति एवं सम्बन्धो वेदितब्बो । तेन किं कथितं होति? इमस्मिं पादतला पट्टाय उपरि, केसमत्थका पट्टाय हेट्ठा, तचतो पट्टाय परितोति एतत्थे ब्याममत्ते कळेवरे सब्बाकारेनापि विचिनन्तो न कोचि किञ्चि मुत्तं वा मणिं वा वेळुरियं वा अगरुं वा चन्दनं वा कुङ्कुमं वा कप्पूरं वा वासचुण्णादिं वा अणुमत्तम्पि सुचिभावं पस्सति, अथ खो परमदुग्गन्धजेगुच्छं अस्सिरिकदस्सनं नानप्पकारं केसलोमादिभेदं असुचिमेव पस्सतीति ।

अयं तावेत्थ पदसम्बन्धतो वण्णना ।

असुभभावना

असुभभावनावसेन पनस्स एवं वण्णना वेदितब्बा — एवमेतस्मिं पाणातिपातावेरमणिसिक्खापदादिभेदे सीले पतिट्ठितेन पयोगसुद्धेन आदिकम्मिकेन कुलपुत्तेन आसयसुद्धिया अधिगमनत्थं द्वित्तिसाकारकम्मट्ठानभावनानुयोगमनुयुज्जितुकामेन पठमं तावस्स आवासकुललाभगणकम्मट्ठानजातिगन्थरोगइद्धिपलिबोधेन कित्तिपलिबोधेन वा सह दस पलिबोधा होन्ति । अथानेन आवासकुललाभगणजातिकित्तीसु सङ्गप्पहानेन, कम्मट्ठानगन्थेसु अब्यापारेन, रोगस्स तिकिच्छायाति एवं ते दस पलिबोधा उपच्छिन्दितब्बा, अथानेन उपच्छिन्नपलिबोधेन अनुपच्छिन्ननेक्खम्माभिलासेन कोटिप्पत्तसल्लेखवुत्तितं परिगगहेत्वा खुद्धानुखुद्दकम्पि विनयाचारं अप्पजहन्तेन आगमाधिगमसमन्नागतो ततो अज्जतरङ्गसमन्नागतो वा कम्मट्ठानदायको आचरियो विनयानुरूपेन विधिना उपगन्तब्बो, वत्तसम्पदाय च आराधितचित्तस्स तस्स अत्तनो अधिप्पायो निवेदेतब्बो । तेन तस्स निमित्तज्झासयचरियाधिमुत्तिभेदं जत्वा यदि एतं कम्मट्ठानमनुरूपं, अथ यस्मिं विहारे अत्तना वसति, यदि तस्मिंयेव सोपि वसितुकामो होति, ततो सङ्खेपतो कम्मट्ठानं दातब्बं । अथ अज्जत्र वसितुकामो होति, ततो पहातब्बपरिगगहेतब्बादिकथनवसेन सपुरेक्खारं रागचरितानुकुलादिकथनवसेन सप्पभेदं वित्थारेन कथेतब्बं । तेन तं सपुरेक्खारं सप्पभेदं कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा आचरियं आपुच्छित्वा यानि तानि —

“महावासं नवावासं, जरावासज्ज पन्थनिं ।

सोण्डिं पण्णज्ज पुप्फज्ज, फलं पत्थितमेव च ॥

“नगरं दारुना खेत्तं, विसभागेन पट्टनं ।

पच्चन्तसीमासप्पायं, यत्थ मित्तो न लब्भति ॥

“अट्टारसेतानि ठानानि, इति विज्जाय पण्डितो ।

आरका परिवज्जेय्य, मग्गं सप्पटिभयं यथा”ति ॥ (विसुद्धि० १.५२) —

एवं अट्टारस सेनासनानि परिवज्जेतब्बानीति वुच्चन्ति । तानि वज्जेत्वा, यं तं —

“कथज्ज, भिक्खवे, सेनासनं पज्जङ्गसमन्नागतं होति? इध, भिक्खवे, सेनासनं नातिदूरं होति, नच्चासन्नं, गमनागमनसम्पन्नं, दिवा अप्पाकिण्णं, रत्तिं अप्पसदं अप्पनिग्घोसं अप्पडंसमकसवातातपसरीसपसम्फस्सं ।

तस्मिं खो पन सेनासने विहरन्तस्स अप्पकसिरेन उप्पज्जन्ति
 चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारा । तस्मिं खो पन सेनासने थेरा भिक्खू विहरन्ति बहुस्सुता
 आगतागमा धम्मधरा विनयधरा मातिकाधरा, ते कालेन कालं उपसङ्गमित्वा परिपुच्छति परिपज्जति ‘इदं, भन्ते,
 कथं, इमस्स को अत्थो’ति? तस्स, ते आयस्मन्तो अविवटज्जेव विवरन्ति, अनुत्तानीकतज्ज उत्तानिं करोन्ति,
 अनेकविहितेसु च कङ्काठानियेसु धम्मेसु कङ्कं पटिविनोदेन्ति । एवं खो, भिक्खवे, सेनासनं पज्जङ्गसमन्नागतं
 होती’ति (अ० नि० १०.११) । —

एवं पज्जङ्गसमन्नागतं सेनासनं वुत्तं । तथारूपं सेनासनं उपगम्म कतसब्बकिच्चेन कामेसु आदीनवं, नेक्खम्मे च आनिसंसं
 पच्चवेक्खित्वा बुद्धसुबुद्धताय धम्मसुधम्मताय सङ्गसुप्पटिपन्नताय च अनुस्सरणेन चित्तं पसादेत्वा यं तं —

“वचसा मनसा चेव, वण्णसण्ठानतो दिसा ।
 ओकासतो परिच्छेदा, सत्तधुग्गहणं विदू”ति ॥ —

एवं सत्तविधं उग्गहकोसल्लं; अनुपुब्बतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो, विक्खेपप्पटिबाहनतो, पण्णत्तिसमतिककमतो,
 अनुपुब्बमुज्जनतो, अप्पनातो, तयो च सुत्तन्ताति एवं दसविधं मनसिकारकोसल्लज्ज वुत्तं । तं अपरिच्चजन्तेन
 द्वत्तिसाकारभावना आरभितब्बा । एवज्झि आरभतो सब्बाकारेन द्वत्तिसाकारभावना सम्पज्जति नो अज्जथा ।

तत्थ आदितोव तचपज्जकं ताव गहेत्वा अपि तेपिटकेन “केसा लोमा”तिआदिना नयेन अनुलोमतो, तस्मिं
 पगुणीभूते “तचो दन्ता”ति एवमादिना नयेन पटिलोमतो, तस्मिं पगुणीभूते तदुभयनयेनेव अनुलोमप्पटिलोमतो बहि
 विसटवितक्कविच्छेदनत्थं पाळिपगुणीभावत्थज्ज वचसा कोट्टाससभावपरिग्गहत्थं मनसा च अद्धमासं भावेतब्बं । वचसा
 हिस्स भावना बहि विसटवितक्के विच्छिन्दित्वा मनसा भावनाय पाळिपगुणताय च पच्चयो होति, मनसा भावना
 असुभवणलक्खणानं अज्जतरवसेन परिग्गहस्स, अथ तेनेव नयेन वक्कपज्जकं अद्धमासं, ततो तदुभयमद्धमासं, ततो
 पप्फासपज्जकमद्धमासं, ततो तं पज्जकत्तयम्पि अद्धमासं, अथ अन्ते अवुत्तम्पि मत्थलुङ्गं पथवीधातुआकारेहि सद्धिं
 एकतो भावनत्थं इध पक्खिपित्वा मत्थलुङ्गपज्जकं अद्धमासं, ततो पज्जकचतुक्कम्पि अद्धमासं, अथ मेदछक्कमद्धमासं,
 ततो मेदछक्केन सह पज्जकचतुक्कम्पि अद्धमासं, अथ मुत्तछक्कमद्धमासं, ततो सब्बमेव द्वत्तिसाकारमद्धमासन्ति एवं छ
 मासे वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदतो ववत्थपेत्तेन भावेतब्बं । एतं मज्झिमपज्जं पुग्गलं सन्धाय वुत्तं । मन्दपज्जेन तु
 यावजीवं भावेतब्बं तिक्खपज्जस्स न चिरेनेव भावना सम्पज्जतीति ।

एत्थाह — “कथं पनायमिमं द्वत्तिसाकारं वण्णादितो ववत्थपेती”ति? अयज्झि “अत्थि इमस्मिं काये केसा”ति
 एवमादिना नयेन तचपज्जकादिविभागतो द्वत्तिसाकारं भावेन्तो केसा ताव वण्णतो काळकाति ववत्थपेति, यादिसका वानेन
 दिट्ठा होन्ति । सण्ठानतो दीघवट्टलिका तुलादण्डमिवाति ववत्थपेति । दिसतो पन यस्मा इमस्मिं काये नाभितो उद्धं उपरिमा
 दिसा अधो हेट्टिमाति वुच्चति, तस्मा इमस्स कायस्स उपरिमाय दिसाय जाताति ववत्थपेति । ओकासतो
 नलाटन्तकण्णचूळिकगलवाटकपरिच्छिन्ने सीसचम्मे जाताति । तत्थ यथा वम्मिकमत्थके जातानि कुण्ठतिणानि न
 जानन्ति “मयं वम्मिकमत्थके जातानी”ति; नपि वम्मिकमत्थको जानाति “मयि कुण्ठतिणानि जातानी”ति; एवमेव न
 केसा जानन्ति “मयं सीसचम्मे जाता”ति, नपि सीसचम्मं जानाति “मयि केसा जाता”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि
 एते धम्मा अचेतना अब्याकता सुज्जा परमदुग्गन्धजेगुच्छप्पटिकूला, न सत्तो न पुग्गलोति ववत्थपेति । परिच्छेदतोति
 दुविधो परिच्छेदो सभागविसभागवसेन । तत्थ केसा हेट्टा पतिट्ठितचम्मतलेन तत्थ वीहग्गमतं पविसित्वा पतिट्ठितेन अत्तनो

मूलतलेन च उपरि आकासेन तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्नाति एवं सभागपरिच्छेदतो, केसा न अवसेसएकतिंसाकारा । अवसेसा एकतिंसा न केसाति एवं विसभागपरिच्छेदतो च ववत्थपेति । एवं ताव केसे वण्णादितो ववत्थपेति ।

अवसेसेसु **लोमा** वण्णतो येभ्य्येन नीलवण्णाति ववत्थपेति, यादिसका वानेन दिट्ठा होन्ति । सण्ठानतो ओणतचापसण्ठाना, उपरि वङ्कतालहीरसण्ठाना वा, दिसतो द्वीसु दिसासु जाता, ओकासतो हत्थतलपादतले ठपेत्वा येभ्य्येन अवसेससरीरचम्मे जाताति ।

तत्थ यथा पुराणगामट्ठाने जातानि दब्बतिणानि न जानन्ति “मयं पुराणगामट्ठाने जातानी”ति, न च पुराणगामट्ठानं जानाति “मयि दब्बतिणानि जातानी”ति, एवमेव न लोमा जानन्ति “मयं सरीरचम्मे जाता”ति, नपि सरीरचम्मं जानाति “मयि लोमा जाता”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा अचेतना अब्याकता सुज्जा परमदुग्गन्धजेगुच्छपटिकूला, न सत्तो न पुग्गलोति ववत्थपेति । परिच्छेदतो हेट्ठा पतिट्ठितचम्मतलेन तत्थ लिक्खामत्तं पविसित्वा पतिट्ठितेन अत्तनो मूलेन च उपरि आकासेन तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतेसं सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं लोमे वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं **नखा** यस्स परिपुण्णा, तस्स वीसति । ते सब्बेपि वण्णतो मंसविनिमुत्तोकासे सेता, मंससम्बन्धे तम्बवण्णाति ववत्थपेति । सण्ठानतो यथासकपतिट्ठितोकाससण्ठाना, येभ्य्येन मधुकफलट्टिकसण्ठाना, मच्छसकलिकसण्ठाना वाति ववत्थपेति । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता, ओकासतो अङ्गुलीनं अगगेसु पतिट्ठिताति ।

तत्थ यथा नाम गामदारकेहि दण्डकगगेसु मधुकफलट्टिका ठपिता न जानन्ति “मयं दण्डकगगेसु ठपिता”ति, नपि दण्डका जानन्ति “अम्हेसु मधुकफलट्टिका ठपिता”ति; एवमेव नखा न जानन्ति “मयं अङ्गुलीनं अगगेसु पतिट्ठिता”ति, नपि अङ्गुलियो जानन्ति “अम्हाकं अगगेसु नखा पतिट्ठिता”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा अचेतना...पे०... न पुग्गलोति ववत्थपेति । परिच्छेदतो हेट्ठा मूले च अङ्गुलिमंसेन, तत्थ पतिट्ठिततलेन वा उपरि अगगे च आकासेन, उभतोपस्सेसु अङ्गुलीनं उभतोकोटिचम्मेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतेसं सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं नखे वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं **दन्ता** यस्स परिपुण्णा, तस्स द्वत्तिंस । ते सब्बेपि वण्णतो सेतवण्णाति ववत्थपेति । यस्स समसण्ठिता होन्ति, तस्स खरपत्तच्छिन्नसङ्खपटलमिव समगन्धितसेतकुसुममकुळमाला विय च खायन्ति । यस्स विसमसण्ठिता, तस्स जिण्णआसनसालापीठकपटिपाटि विय नानासण्ठानाति सण्ठानतो ववत्थपेति । तेसज्झि उभयदन्तपन्तिपरियोसानेसु हेट्ठतो उपरितो च द्वे द्वे कत्वा अट्ठ दन्ता चतुकोटिका चतुमूलिका आसन्दिकसण्ठाना, तेसं ओरतो तेनेव कमेन सन्निविट्ठा अट्ठ दन्ता तिकोटिका तिमूलिका सिङ्घाटकसण्ठाना । तेसम्पि ओरतो तेनेव कमेन हेट्ठतो उपरितो च एकमेकं कत्वा चत्तारो दन्ता द्विकोटिका द्विमूलिका यानकूपत्थम्भिनीसण्ठाना । तेसम्पि ओरतो तेनेव कमेन सन्निविट्ठा चत्तारो दाठादन्ता एककोटिका एकमूलिका मल्लिकामकुळसण्ठाना । ततो उभयदन्तपन्तिवेमज्जे हेट्ठा चत्तारो उपरि चत्तारो कत्वा अट्ठ दन्ता एककोटिका एकमूलिका तुम्बबीजसण्ठाना । दिसतो उपरिमाय दिसाय जाता । ओकासतो उपरिमा उपरिमहनुकट्टिके अधोकोटिका, हेट्ठिमा हेट्ठिमहनुकट्टिके उट्ठंकोटिका हुत्वा पतिट्ठिताति ।

तत्थ यथा नवकम्मिकपुरिसेन हेट्ठा सिलातले पतिट्ठापिता उपरिमतले पवेसिता थम्भा न जानन्ति “मयं हेट्ठासिलातले

पतिट्ठापिता, उपरिमतले पवेसिता’ति, न हेट्ठासिलातलं जानाति “मयि थम्भा पतिट्ठापिता’ति, न उपरिमतलं जानाति “मयि थम्भा पविट्ठा’ति; एवमेव दन्ता न जानन्ति “मयं हेट्ठाहनुकट्टिके पतिट्ठिता, उपरिमहनुकट्टिके पविट्ठा’ति, नापि हेट्ठाहनुकट्टिकं जानाति “मयि दन्ता पतिट्ठिता’ति, न उपरिमहनुकट्टिकं जानाति “मयि दन्ता पविट्ठा’ति ।
आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो हेट्ठा हनुकट्टिकूपेन हनुकट्टिकं पविसित्वा पतिट्ठितेन अत्तनो मूलतलेन च उपरि आकासेन तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतेसं सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं दन्ते वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं अन्तोसरीरे नानाकुणपसञ्चयप्पटिच्छादकं तच्चो वण्णतो सेतोति ववत्थपेति । सो हि यदिपि छविरागरज्जितत्ता काळकोदातादिवण्णवसेन नानावण्णो विय दिस्सति, तथापि सभागवण्णेन सेतो एव । सो पनस्स सेतभावो अग्गिजालाभिघातपहरणपहारादीहि विट्ठंसिताय छविया पाकटो होति । सण्ठानतो सङ्खेपेन कञ्चुकसण्ठानो, वित्थारेन नानासण्ठानोति । तथा हि पादङ्गुलित्तचो कोसकारककोससण्ठानो, पिट्ठिपादत्तचो पुटबद्धूपाहनसण्ठानो, जङ्घत्तचो भत्तपुटकतालपण्णसण्ठानो, ऊरुत्तचो तण्डुलभरितदीघत्थविकसण्ठानो, आनिसदत्तचो उदकपूरितपटपरिस्सावनसण्ठानो, पिट्ठित्तचो फलकोनद्धचम्मसण्ठानो, कुच्छित्तचो वीणादोणिकोनद्धचम्मसण्ठानो, उरत्तचो येभुय्येन चतुरस्ससण्ठानो, द्विबाहुत्तचो तूणीरोनद्धचम्मसण्ठानो, पिट्ठिहत्थत्तचो खुरकोससण्ठानो फणकत्थविकसण्ठानो वा, हत्थङ्गुलित्तचो कुञ्चिकाकोससण्ठानो, गीवत्तचो गलकञ्चुकसण्ठानो, मुखत्तचो छिद्वावछिद्दकिमिकुलावकसण्ठानो, सीसत्तचो पत्तत्थविकसण्ठानोति ।

तचपरिग्गण्हेन च योगावचरेन उत्तरोट्ठतो पट्टाय तचस्स मंसस्स च अन्तरेन चित्तं पेसेन्तेन पठमं ताव मुखत्तचो ववत्थपेतब्बो, ततो सीसत्तचो, अथ बहिगीवत्तचो, ततो अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणहत्थत्तचो । अथ तेनेव कमेन वामहत्थत्तचो, ततो पिट्ठित्तचो, अथ आनिसदत्तचो, ततो अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणपादत्तचो, अथ वामपादत्तचो, ततो वत्थिउदरहदयअब्भन्तरगीवत्तचो, ततो हेट्ठिमहनुकत्तचो, अथ अधरोट्ठत्तचो । एवं याव पुन उपरि ओट्ठत्तचोति । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितोति ।

तत्थ यथा अल्लचम्मपरियोनद्धाय पेळाय न अल्लचम्मं जानाति “मया पेळा परियोनद्धा’ति, नपि पेळा जानाति “अहं अल्लचम्मेन परियोनद्धा’ति; एवमेव न तच्चो जानाति “मया इदं चातुमहाभूतिकं सरीरं ओनद्ध’न्ति, नपि इदं चातुमहाभूतिकं सरीरं जानाति “अहं तचेन ओनद्ध’न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । केवलं तु —

“अल्लचम्मपटिच्छन्नो, नवद्वारो महावणो ।
समन्ततो पग्घरति, असुचिपूतिगन्धियो’ति ॥

परिच्छेदतो हेट्ठा मंसेन तत्थ पतिट्ठिततलेन वा उपरि छविया परिच्छिन्नोति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं तचं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे नवपेसिसतप्पभेदं मंसं वण्णतो रत्तं पालिभद्दकपुप्फसन्निभन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो नानासण्ठानन्ति । तथा हि तत्थ जङ्घमंसं तालपत्तपुटभत्तसण्ठानं, अविकसितकेतकीमकुळसण्ठानन्तिपि केचि । ऊरुमंसं सुधापिसननिसदपोतकसण्ठानं, आनिसदमंसं उद्धनकोटिसण्ठानं, पिट्ठिमंसं तालगुळपटलसण्ठानं, फासुकद्वयमंसं

वंसमयकोट्टुकुच्छिपदेसम्हि तनुमत्तिकालेपसण्ठानं, थनमंसं वट्टेत्वा अवक्खित्तद्धमत्तिकापिण्डसण्ठानं, द्वेबाहुमंसं नङ्गुट्टुसीसपादे छेत्वा निच्चम्मं कत्वा ठपितमहामूसिकसण्ठानं, मंससूनकसण्ठानन्तिपि एके । गण्डमंसं गण्डप्पदेसे ठपितकरञ्जबीजसण्ठानं, मण्डूकसण्ठानन्तिपि एके । जिह्मामंसं नुहीपत्तसण्ठानं, नासामंसं ओमुखनिक्खित्तपण्णकोससण्ठानं, ०.अक्खिकूपमंसं अद्धपक्कउदुम्बरसण्ठानं, सीसमंसं पत्तपचनकटाहतनुलेपसण्ठानन्ति । मंसपरिगण्हेन च योगावचरेन एतानेव ओळारिकमंसानि सण्ठानतो ववत्थपेतब्बानि । एवञ्चि ववत्थापयतो सुखुमानि मंसानि जाणस्स आपाथं आगच्छन्तीति । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो साधिकानि तीणि अट्टिसतानि अनुलिम्पित्वा ठितन्ति ।

तत्थ यथा थूलमत्तिकानुलित्ताय भित्तिया न थूलमत्तिका जानाति “मया भित्ति अनुलित्ता”ति, नपि भित्ति जानाति “अहं थूलमत्तिकाय अनुलित्ता”ति, एवमेवं न नवपेसिसतप्पभेदं मंसं जानाति “मया अट्टिसतत्तयं अनुलित्त”न्ति, नपि अट्टिसतत्तयं जानाति “अहं नवपेसिसतप्पभेदेन मंसेन अनुलित्त”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगलोति । केवलं तु —

“नवपेसिसता मंसा, अनुलित्ता कळेवरं ।
नानाकिमिकुलाकिण्णं, मीळहट्ठानंव पूतिक”न्ति ॥

परिच्छेदतो हेट्ठा अट्टिसङ्घाटेन तत्थ पतिट्ठिततलेन वा उपरि तचेन तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं मंसं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे नवसतप्पभेदा न्हारू वण्णतो सेताति ववत्थपेति, मधुवण्णातिपि एके । सण्ठानतो नानासण्ठानाति । तथा हि तत्थ महन्ता महन्ता न्हारू कन्दलमकुळसण्ठाना, ततो सुखुमतरा सूकरवागुररज्जुसण्ठाना, ततो अणुकतरा पूतिलतासण्ठाना, ततो अणुकतरा सीहळमहावीणातन्तिसण्ठाना, ततो अणुकतरा थूलसुत्तकसण्ठाना, हत्थपिट्ठिपादपिट्ठीसु न्हारू सकुणपादसण्ठाना, सीसे न्हारू गामदारकानं सीसे ठपितविरळतरदुकूलसण्ठाना, पिट्ठिया न्हारू तेमेत्वा आतपे पसारितमच्छजालसण्ठाना, अवसेसा इमस्मिं सरीरे तंतंअङ्गपच्चङ्गानुगता न्हारू सरीरे पटिमुक्कजालकञ्चुकसण्ठानाति । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । तेसु च दक्खिणकण्णचूळिकतो पट्टाय पञ्च कण्डरनामका महान्हारू पुरतो च पच्छतो च विनन्धमाना वामपस्सं गता, वामकण्णचूळिकतो पट्टाय पञ्च पुरतो च पच्छतो च विनन्धमाना दक्खिणपस्सं गता, दक्खिणगलवाटकतो पट्टाय पञ्च पुरतो च पच्छतो च विनन्धमाना वामपस्सं गता, वामगलवाटकतो पट्टाय पञ्च पुरतो च पच्छतो च विनन्धमाना दक्खिणपस्सं गता, दक्खिणहत्थं विनन्धमाना पुरतो च पच्छतो च पञ्च पञ्चाति दस कण्डरनामका एव महान्हारू आरुळ्हा । तथा वामहत्थं, दक्खिणपादं, वामपादञ्चाति एवमेते सट्ठि महान्हारू सरीरधारका सरीरनियामकातिपि ववत्थपेति । ओकासतो सकलसरीरे अट्टिचम्मानं अट्टिमंसानञ्च अन्तरे अट्ठीनि आबन्धमाना ठिताति ।

तत्थ यथा वल्लिसन्तानबद्धेसु कुट्टुदारूसु न वल्लिसन्ताना जानन्ति “अम्हेहि कुट्टुदारूनि आबद्धानी”ति, नपि कुट्टुदारूनि जानन्ति “मयं वल्लिसन्तानेहि आबद्धानी”ति; एवमेव न न्हारू जानन्ति “अम्हेहि तीणि अट्टिसतानि आबद्धानी”ति, नपि तीणि अट्टिसतानि जानन्ति “मयं न्हारूहि आबद्धानी”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगलोति । केवलं तु —

“नवन्हारुसता होन्ति, ब्याममत्ते कळेवरे ।
बन्धन्ति अट्टिसङ्घाटं, अगारमिव वल्लियो”ति ॥

परिच्छेदतो हेट्ठा तीहि अट्टिसतेहि तत्थ पतिट्ठिततलेहि वा उपरि तचमंसेहि तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतेसं सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं न्हारू वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे द्वत्तिसदन्तट्टिकानं विसुं गहितत्ता सेसानि चतुसट्ठि हत्थट्टिकानि चतुसट्ठि पादट्टिकानि चतुसट्ठि मुदुकट्टिकानि मंसनिस्सितानि द्वे पण्हिकट्टीनि एकेकस्मिं पादे द्वे द्वे गोप्फकट्टिकानि द्वे जङ्घट्टिकानि एकं जण्णुकट्टि एकं ऊरुट्टि द्वे कटिट्टीनि अट्टारस पिट्टिकण्टकट्टीनि चतुवीसति फासुकट्टीनि चुदस उरट्टीनि एकं हृदयट्टि द्वे अक्खकट्टीनि द्वे पिट्टिबाहट्टीनि द्वे बाहट्टीनि द्वे द्वे अगगबाहट्टीनि सत्त गोवट्टीनि द्वे हनुकट्टीनि एकं नासिकट्टि द्वे अक्खिडट्टीनि द्वे कण्णट्टीनि एकं नलाटट्टि एकं मुद्धट्टि नव सीसकपालट्टीनीति एवमादिना नयेन वुत्तप्पभेदानि **अट्टीनि** सब्बानेव वण्णतो सेतानीति ववत्थपेति ।

सण्ठानतो नानासण्ठानानि । तथा हि तत्थ अगगपादङ्गुलियट्टीनि कतकबीजसण्ठानानि, तदनन्तरानि अङ्गुलीनं मज्झपब्बट्टीनि अपरिपुण्णपनसट्टिसण्ठानानि, मूलपब्बट्टीनि पणवसण्ठानानि, मोरसकलिसण्ठानानीतिपि एके । पिट्टिपादट्टीनि कोट्टितकन्दलकन्दरासिसण्ठानानि पण्हिकट्टीनि एकट्टितालफलबीजसण्ठानानि, गोप्फकट्टीनि एकतोबद्धकीळागोळकसण्ठानानि, जङ्घट्टिकेसु खुदकं धनुदण्डसण्ठानं, महन्तं खुप्पिपासामिलातधमनिपिट्टिसण्ठानं, जङ्घट्टिकस्स गोप्फकट्टिकेसु पतिट्ठितट्टानं अपनीततचखज्जूरीकळीरसण्ठानं, जङ्घट्टिकस्स जण्णुकट्टिके पतिट्ठितट्टानं मुदिङ्गमत्थकसण्ठानं जण्णुकट्टि एकपस्सतो घट्टितफेणसण्ठानं, ऊरुट्टीनि दुत्तच्छितवासिफरसुदण्डसण्ठानानि, ऊरुट्टिकस्स कट्टिके पतिट्ठितट्टानं सुवण्णकारानं अगिजालनकसलाकाबुन्दिसण्ठानं, तप्पतिट्टितोकासो अगगच्छिन्नपुन्नागफलसण्ठानो, कटिट्टीनि द्वेपि एकाबद्धानि हुत्वा कुम्भकारेहि कतचुल्लिसण्ठानानि, तापसभिसिकासण्ठानानीतिपि एके । आनिसदट्टीनि हेट्ठामुखठपितसप्पफणसण्ठानानि, सत्तट्टुट्टानेसु छिद्वावच्छिद्धानि अट्टारस पिट्टिकण्टकट्टीनि अब्भन्तरतो उपरूपरि ठपितसीसकपट्टवेठकसण्ठानानि, बाहिरतो वट्टुनावलिसण्ठानानि, तेसं अन्तरन्तरा ककचदन्तसदिसानि द्वे तीणि कण्टकानि होन्ति, चतुवीसतिया फासुकट्टीसु परिपुण्णानि परिपुण्णसीहळदात्तसण्ठानानि, अपरिपुण्णानि अपरिपुण्णसीहळदात्तसण्ठानानि, सब्बानेव ओदातकुक्कुटस्स पसारितपक्खद्वयसण्ठानानीतिपि एके । चुदस उरट्टीनि जिण्णसन्दमानिकफलकपत्तिसण्ठानानि, हृदयट्टि दब्बिफणसण्ठानं, अक्खकट्टीनि खुदकलोहवासिदण्डसण्ठानानि, तेसं हेट्ठा अट्टि अद्धचन्दसण्ठानं, पिट्टिबाहट्टीनि फरसुफणसण्ठानानि, उपट्टुच्छिन्नसीहळकुदालसण्ठानानीतिपि एके । बाहट्टीनि आदासदण्डसण्ठानानि, महावासिदण्डसण्ठानानीतिपि एके । अगगबाहट्टीनि यमकतालकन्दसण्ठानानि, मणिबन्धट्टीनि एकतो अल्लियापेत्वा ठपितसीसकपट्टवेठकसण्ठानानि, पिट्टिहत्थट्टीनि कोट्टितकन्दलकन्दरासिसण्ठानानि, हत्थङ्गुलिमूलपब्बट्टीनि पणवसण्ठानानि, मज्झपब्बट्टीनि अपरिपुण्णपनसट्टिसण्ठानानि, अगगपब्बट्टीनि कतकबीजसण्ठानानि, सत्त गोवट्टीनि दण्डे विज्झित्वा पटिपाटिया ठपितवंसकळीरखण्डसण्ठानानि, हेट्टिमहनुकट्टि कम्मरानं अयोक्कूटयोत्तकसण्ठानं, उपरिमहनुकट्टि अवलेखनसत्थकसण्ठानं, अक्खिनासकूपट्टीनि अपनीतमिज्जतरुणतालट्टिसण्ठानानि, नलाटट्टि अधोमुखठपितभिन्नसङ्घकपालसण्ठानं, कण्णचूळिकट्टीनि न्हापितखुरकोससण्ठानानि, नलाटकण्णचूळिकानं उपरि पट्टबन्धनोकासे अट्टिबहलघटपुण्णपटपिलोतिकखण्डसण्ठानं, मुद्धनट्टि मुखच्छिन्नवङ्कनाळिकेरसण्ठानं, सीसट्टीनि सिब्बेत्वा ठपितजज्जरालाबुकटाहसण्ठानानीति । दिसतो द्वीसु दिसासु जातानि ।

ओकासतो अविसेसेन सकलसरीरे ठितानि, विसेसेन तु सीसट्टीनि गोवट्टिकेसु पतिट्टितानि, गोवट्टीनि पिट्टिकण्टकट्टीसु पतिट्टितानि, पिट्टिकण्टकट्टीनि कटिट्टीसु पतिट्टितानि, कटिट्टीनि ऊरुट्टिकेसु पतिट्टितानि, उरुट्टीनि जण्णुकट्टिकेसु, जण्णुकट्टीनि जङ्घट्टिकेसु, जङ्घट्टीनि गोप्फकट्टिकेसु, गोप्फकट्टीनि पिट्टिपादट्टिकेसु पतिट्टितानि, पिट्टिपादट्टिकानि च गोप्फकट्टीनि उक्खिपित्वा ठितानि, गोप्फकट्टीनि जङ्घट्टीनि...पे०... गोवट्टीनि सीसट्टीनि उक्खिपित्वा ठितानीति एतेनानुसारेण अवसेसानिपि अट्टीनि वेदितब्बानि ।

तत्थ यथा इट्ठकगोपानसिचयादीसु न उपरिमा इट्ठकादयो जानन्ति “मयं हेट्टिमेसु पतिट्टिता”ति, नपि हेट्टिमा जानन्ति “मयं उपरिमानि उक्खिपित्वा ठिता”ति; एवमेव न सीसट्टिकानि जानन्ति “मयं गोवट्टिकेसु पतिट्टितानी”ति...पे०... न गोप्फकट्टिकानि जानन्ति “मयं पिट्टिपादट्टिकेसु पतिट्टितानी”ति, नपि पिट्टिपादट्टिकानि जानन्ति “मयं गोप्फकट्टीनि उक्खिपित्वा ठितानी”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । केवलं तु इमानि साधिकानि तीणि अट्टिसतानि नवहि न्हारुसतेहि नवहि च मंसपेसिसतेहि आबद्धानुलित्तानि, एकघनचम्मपरियोनद्धानि, सत्तरसहरणीसहस्सानुगतसिनेहसिनेहितानि, नवनवुतिलोमकूपसहस्सपरिस्सवमानसेदजल्लिकानि असीतिकिमिकुलानि, कायोत्वेव सङ्ख्यं गतानि, यं सभावतो उपपरिक्खन्तो योगावचरो न किञ्चि गय्हूपगं पस्सति, केवलं तु न्हारुसम्बन्धं नानाकुणपसङ्किण्णं अट्टिसङ्घाटमेव पस्सति । यं दिस्वा दसबलस्स पुत्तभावं उपेति । यथाह —

“पटिपाटियट्टीनि ठितानि कोटिया,
अनेकसन्धियमितो न केहिचि ।
बद्धो नहारूहि जराय चोदितो,
अचेतनो कट्टकलिङ्गरूपमो ॥

“कुणपं कुणपे जातं, असुचिम्हि च पूतिनि ।
दुग्गन्धे चापि दुग्गन्धं, भेदनम्हि च वयधम्मं ॥

“अट्टिपुटे अट्टिपुटो, निब्बत्तो पूतिनि पूतिकायम्हि ।
तम्हि च विनेथ छन्दं, हेस्सथ पुत्ता दसबलस्सा”ति च ॥

परिच्छेदतो अन्तो अट्टिमिज्जेन उपरितो मंसेन अग्गे मूले च अज्जमज्जेन परिच्छिन्नानीति ववत्थपेति । अयमेतेसं सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं अट्टीनि वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे यथावुत्तप्पभेदानं अट्टीनं अब्भन्तरगतं अट्टिमिज्जं वण्णतो सेतन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो अत्तनो ओकाससण्ठानन्ति । सेय्यथिदं — महन्तमहन्तानं अट्टीनं अब्भन्तरगतं सेदेत्वा वट्टेत्वा महन्तेसु वंसनळकपब्बेसु पक्खित्तमहावेत्तङ्कुरसण्ठानं, खुद्धानुखुद्दकानं अब्भन्तरगतं सेदेत्वा वट्टेत्वा खुद्धानुखुद्दकेसु वंसनळकपब्बेसु पक्खित्ततनुवेत्तङ्कुरसण्ठानन्ति । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो अट्टीनं अब्भन्तरे पतिट्टितन्ति ।

तत्थ यथा वेळुनळकादीनं अन्तोगतानि दधिफाणितानि न जानन्ति “मयं वेळुनळकादीनं अन्तोगतानी”ति, नपि वेळुनळकादयो जानन्ति “दधिफाणितानि अम्हाकं अन्तोगतानी”ति; एवमेव न अट्टिमिज्जं जानाति “अहं अट्टीनं अन्तोगत”न्ति, नपि अट्टीनि जानन्ति “अट्टिमिज्जं अम्हाकं अन्तोगत”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...

पे०... न पुगगलोति । परिच्छेदतो अट्टीनं अब्भन्तरतलेहि अट्टिमिज्जभागेन च परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं अट्टिमिज्जं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरस्स अब्भन्तरे द्विगोळकप्पभेदं वक्कं वण्णतो मन्दरत्तं पाळिभट्टकट्टिवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो गामदारकानं सुत्तावुतकीळागोळकसण्ठानं, एकवण्टसहकारद्वयसण्ठानन्तिपि एके । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो गलवाटका विनिक्खन्तेन एकमूलेन थोकं गन्त्वा द्विधा भिन्नेन थूलन्हारुना विनिबद्धं हुत्वा हृदयमंसं परिक्खपित्वा ठितन्ति ।

तत्थ यथा वण्टूपनिबद्धं सहकारद्वयं न जानाति “अहं वण्टेन उपनिबद्ध”न्ति, नपि वण्टं जानाति “मया सहकारद्वयं उपनिबद्ध”न्ति; एवमेव न वक्कं जानाति “अहं थूलन्हारुना उपनिबद्ध”न्ति, नपि थूलन्हारु जानाति “मया वक्कं उपनिबद्ध”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगगलोति । परिच्छेदतो वक्कं वक्कभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं वक्कं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरस्स अब्भन्तरे हृदयं वण्णतो रत्तं रत्तपदुमपत्तपिट्ठिवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो बाहिरपत्तानि अपनेत्वा अधोमुखठपितपदुममकुळसण्ठानं, तज्ज अगगच्छिन्नपुन्नागफलमिव विवटेकपस्सं बहि मट्ठं अन्तो कोसातकीफलस्स अब्भन्तरसदिसं । पज्जाबहुलानं थोकं विकसितं, मन्दपज्जानं मकुळितमेव । यं रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च पवत्तन्ति, तं अपनेत्वा अवसेसमंसपिण्डसङ्घातहृदयब्भन्तरे अद्धपसतमत्तं लोहितं सण्ठाति, तं रागचरितस्स रत्तं, दोसचरितस्स काळकं, मोहचरितस्स मंसधोवनोदकसदिसं, वितक्कचरितस्स कुलत्थयूसवण्णं, सद्धाचरितस्स कणिकारपुप्फवण्णं, पज्जाचरितस्स अच्छं विप्पसन्नमनाविलं, निद्धोतजातिमणि विय जुतिमन्तं खायति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं मज्झे पतिट्ठितन्ति ।

तत्थ यथा द्विन्नं वातपानकवाटकानं मज्झे ठितो अगगळत्थम्भको न जानाति “अहं द्विन्नं वातपानकवाटकानं मज्झे ठितो”ति, नपि वातपानकवाटकानि जानन्ति “अम्हाकं मज्झे अगगळत्थम्भको ठितो”ति; एवमेवं न हृदयं जानाति “अहं द्विन्नं थनानं मज्झे ठित”न्ति, नपि थनानि जानन्ति “हृदयं अम्हाकं मज्झे ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगगलोति । परिच्छेदतो हृदयं हृदयभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं हृदयं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरस्स अब्भन्तरे यकनसज्जितं यमकमंसपिण्डं वण्णतो रत्तं रत्तकुमुदबाहिरपत्तपिट्ठिवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो एकमूलं हुत्वा अगगे यमकं कोविळारपत्तसण्ठानं, तज्ज दन्थानं एकंयेव होति महन्तं, पज्जवन्तानं द्वे वा तीणि वा खुद्दकानीति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठितन्ति ।

तत्थ यथा पिठरकपस्से लगा मंसपेसि न जानाति “अहं पिठरकपस्से लगा”ति, नपि पिठरकपस्सं जानाति “मयि मंसपेसि लगा”ति; एवमेव न यकनं जानाति “अहं द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठित”न्ति, नपि थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं जानाति “मं निस्साय यकनं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगगलोति । परिच्छेदतो पन यकनं यकनभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं यकनं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे पटिच्छन्नापटिच्छन्नभेदतो दुविधं **किलोमकं** वण्णतो सेतं दुकूलपिलोतिकवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो अत्तनो ओकाससण्ठानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो पटिच्छन्नकिलोमकं हृदयञ्च वक्कञ्च परिवारेत्वा, अप्पटिच्छन्नकिलोमकं सकलसरीरे चम्मस्स हेट्ठतो मंसं परियोनन्धित्वा ठितन्ति ।

तत्थ यथा पिलोतिकाय पलिवेठिते मंसे न पिलोतिका जानाति “मया मंसं पलिवेठित”न्ति, नपि मंसं जानाति “अहं पिलोतिकाय पलिवेठित”न्ति; एवमेव न किलोमकं जानाति “मया हृदयवक्कानि सकलसरीरे च चम्मस्स हेट्ठतो मंसं पलिवेठित”न्ति । नपि हृदयवक्कानि सकलसरीरे च मंसं जानाति “अहं किलोमकेन पलिवेठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो हेट्ठा मंसेन उपरि चम्मेन तिरियं किलोमकभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं किलोमकं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरस्स अब्भन्तरे **पिहकं** वण्णतो नीलं मीलातनिग्गुण्डीपुप्फवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो येभ्य्येन सत्तङ्गुलपमाणां अबन्धनं काळवच्छकजिह्वासण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठितं, यम्हि पहरणपहारेन बहि निक्खन्ते सत्तानं जीवितक्खयो होतीति ।

तत्थ यथा कोट्टकमत्थकपस्सं निस्साय ठिता न गोमयपिण्डि जानाति “अहं कोट्टकमत्थकपस्सं निस्साय ठिता”ति, नपि कोट्टकमत्थकपस्सं जानाति “गोमयपिण्डि मं निस्साय ठिता”ति; एवमेव न पिहकं जानाति “अहं उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठित”न्ति, नपि उदरपटलस्स मत्थकपस्सं जानाति “पिहकं मं निस्साय ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो पिहकं पिहकभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं पिहकं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरस्स अब्भन्तरे द्वित्तिसमंसखण्डप्पभेदं **पप्फासं** वण्णतो रत्तं नातिपरिपक्कउदुम्बरवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो विसमच्छिन्नपूवसण्ठानं, छदनिट्टकखण्डपुञ्जसण्ठानन्तिपि एके । तदेतं अब्भन्तरे असितपीतादीनं अभावे उगगतेन कम्मजतेजुस्समा अब्भाहतत्ता सङ्खादितपलालपिण्डमिव निरसं निरोजं होति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे हृदयञ्च यकनञ्च उपरि छादेत्वा ओलम्बन्तं ठितन्ति ।

तत्थ यथा जिण्णकोट्टुब्भन्तरे लम्बमानो सकुणकुलावको न जानाति “अहं जिण्णकोट्टुब्भन्तरे लम्बमानो ठितो”ति, नपि जिण्णकोट्टुब्भन्तरं जानाति “सकुणकुलावको मयि लम्बमानो ठितो”ति; एवमेव न पप्फासं जानाति “अहं सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं अन्तरे लम्बमानं ठित”न्ति, नपि सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं अन्तरं जानाति “मयि पप्फासं लम्बमानं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो पप्फासं पप्फासभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं पप्फासं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं अन्तोसरीरे पुरिसस्स द्वित्तिसहत्थं, इत्थिया अट्ठवीसतिहत्थं, एकवीसतिया ठानेसु ओभगं **अन्तं** वण्णतो सेतं सक्खरसुधावण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो सीसं छिन्दित्वा लोहितदोणियं संवेल्लेत्वा ठपितधम्मनिसण्ठानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो उपरि गलवाटके हेट्ठा च करीसमग्गे विनिबन्धत्ता गलवाटककरीसमग्गपरियन्ते सरीरब्भन्तरे ठितन्ति ।

तत्थ यथा लोहितदोणियं ठपितं छिन्नसीसं धम्मनिकळेवरं न जानाति “अहं लोहितदोणियं ठित”न्ति, नपि लोहितदोणि जानाति “मयि छिन्नसीसं धम्मनिकळेवरं ठित”न्ति; एवमेव न अन्तं जानाति “अहं सरीरब्भन्तरे ठित”न्ति, नपि सरीरब्भन्तरे जानाति “मयि अन्तं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो अन्तं अन्तभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं अन्तं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं अन्तोसरीरे अन्तन्तरे **अन्तगुणं** वण्णतो सेतं दकसीतलिकमूलवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो दकसीतलिकमूलसण्ठानमेवाति, गोमुत्तसण्ठानन्तिपि एके । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो कुदालफरसुकम्मादीनि करोन्तानं यन्ताकड्डनकाले यन्तसुत्तकमिव यन्तफलकानि अन्तभोगे एकतो अगगळन्ते आबन्धित्वा पादपुञ्चनरज्जुमण्डलकस्स अन्तरा तं सिब्बित्वा ठितरज्जुका विय एकवीसति या अन्तभोगानं अन्तरा ठितन्ति ।

तत्थ यथा पादपुञ्चनरज्जुमण्डलकं सिब्बित्वा ठितरज्जुका न जानाति “मया पादपुञ्चनरज्जुमण्डलकं सिब्बित”न्ति, नपि पादपुञ्चनरज्जुमण्डलकं जानाति “रज्जुका मं सिब्बित्वा ठिता”ति, एवमेव अन्तगुणं न जानाति “अहं अन्तं एकवीसतिभोगब्भन्तरे आबन्धित्वा ठित”न्ति, नपि अन्तं जानाति “अन्तगुणं मं आबन्धित्वा ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो अन्तगुणं अन्तगुणभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं अन्तगुणं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं अन्तोसरीरे **उदरियं** वण्णतो अज्झोहटाहारवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो परिस्सावने सिथिलबद्धतण्डुलसण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो उदरे ठितन्ति । उदरं नाम उभतो निष्पीळियमानस्स अल्लसाटकस्स मज्झे सज्जातफोटकसदिसं अन्तपटलं, बहि मट्ठं, अन्तो मंसकसम्बुपलिवेठितं, किलिड्डपावारपुप्फसदिसं, कुथितपनसफलस्स अब्भन्तरसदिसन्तिपि एके । तत्थ तक्कोलका गण्डुप्पादकातालहीरकासूचिमुखकापटतन्तुसुत्तकाति एवमादिद्वित्तिसकुलप्पभेदा किमयो आकुलब्याकुला सण्डसण्डचारिनो हुत्वा निवसन्ति, ये पानभोजनादिमिह अविज्जमाने उल्लङ्घित्वा विरवन्ता हृदयमंसं अभितुदन्ति पानभोजनादीनि अज्झोहरणवेलायञ्च उद्धंमुखा हुत्वा पठमज्झोहटे द्वे तयो आलोपे तुरिततुरिता विलुम्पन्ति । यं एतेसं किमीनं पसूतिघरं वच्चकुटि गिलानसाला सुसानञ्च होति, यत्थ सेय्यथापि नाम चण्डालगामद्वारे चन्दनिकाय सरदसमये थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकेन आवूळ्हं मुत्तकरीसचम्मट्टिन्हारुखण्डखेळसिङ्घाणिकालोहितप्पभुतिनानाकुणपजातं निपतित्वा कदमोदकालुळितं सज्जातकिमिकुलाकुलं हुत्वा द्वीहतीहच्चयेन सूरियातपसन्तापवेगकुथितं उपरि फेणपुप्फुळके मुञ्चन्तं अभिनीलवण्णं परमदुग्गन्धजेगुच्छं उपगन्तुं वा दड्ढं वा अनरहरूपतं आपज्जित्वा तिड्ढति, पगेव घायितुं वा सायितुं वा; एवमेव नानप्पकारपानभोजनादि दन्तमुसलसंचुण्णितं जिह्वाहत्थसम्परिवत्तितं खेळलालापलिबुद्धं तङ्घणविगतवण्णगन्धरसादिसम्पदं कोलियखलिसुवानवमथुसदिसं निपतित्वा पित्तसेम्हवातपलिवेठितं हुत्वा उदरगिसन्तापवेगकुथितं किमिकुलाकुलं उपरुपरि फेणपुप्फुळकानि मुञ्चन्तं परमकसम्बुदुग्गन्धजेगुच्छभावमापज्जित्वा तिड्ढति । यं सुत्वापि पानभोजनादीसु अमनुज्जता सण्ठाति, पगेव पज्जाचक्खुना ओलोकेत्वा । यत्थ च पतितं पानभोजनादि पञ्चधा विवेकं गच्छति, एकं भागं पाणका खादन्ति, एकं भागं उदरगि झापेति, एको भागो मुत्तं होति, एको भागो करीसं होति, एको भागो रसभावं आपज्जित्वा सोणितमंसादीनि उपब्रूहयतीति ।

तत्थ यथा परमजेगुच्छाय सुवानदोणिया ठितो सुवानवमथु न जानाति “अहं सुवानदोणिया ठितो”ति; नपि

सुवानदोणि जानाति “मयि सुवानवमथु ठितो”ति । एवमेव न उदरियं जानाति “अहं इमस्मिं परमदुग्गन्धजेगुच्छे उदरे ठित”न्ति; नपि उदरं जानाति “मयि उदरियं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो उदरियं उदरियभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं उदरियं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं अन्तोसरीरे **करीसं** वण्णतो येभुय्येन अज्झोहटाहारवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं, दिसतो हेट्ठिमाय दिसाय जातं, ओकासतो पक्कासये ठितन्ति । पक्कासयो नाम हेट्ठा नाभिपिट्ठिकण्टकमूलानं अन्तरे अन्तावसाने उब्बेधेन अट्ठङ्गुलमत्तो वंसनळकब्भन्तरसदिसो पदेसो, यत्थ सेय्यथापि नाम उपरिभूमिभागे पतितं वस्सोदकं ओगळित्वा हेट्ठाभूमिभागं पूरेत्वा तिट्ठति, एवमेव यंकिञ्चि आमसये पतितं पानभोजनादिकं उदरग्गिना फेणुद्देहकं पक्कं पक्कं सण्हकरणिया पिट्ठमिव सण्हभावं आपज्जित्वा अन्तबिलेन ओगळित्वा ओमदित्वा वंसनळके पक्खित्तपण्डुमत्तिका विय सन्निचितं हुत्वा तिट्ठति ।

तत्थ यथा वंसनळके ओमदित्वा पक्खित्तपण्डुमत्तिका न जानाति “अहं वंसनळके ठिता”ति, नपि वंसनळको जानाति “मयि पण्डुमत्तिका ठिता”ति; एवमेव न करीसं जानाति “अहं पक्कासये ठित”न्ति, नपि पक्कासयो जानाति “मयि करीसं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो करीसं करीसभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं करीसं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे सीसकटाहब्भन्तरे **मत्थलुङ्गं** वण्णतो सेतं अहिच्छत्तकपिण्डवण्णन्ति ववत्थपेति । पक्कुथितदुद्धवण्णन्तिपि एके । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सीसकटाहस्स अब्भन्तरे चत्तारो सिब्बिनिमग्गे निस्साय समोधाय ठपिता चत्तारो पिट्ठपिण्डिका विय समोहितं चतुमत्थलुङ्गपिण्डप्पभेदं हुत्वा ठितन्ति ।

तत्थ यथा पुराणलाबुकटाहे पक्खित्तपिट्ठपिण्ड पक्कुथितदुद्धं वा न जानाति “अहं पुराणलाबुकटाहे ठित”न्ति, नपि पुराणलाबुकटाहं जानाति “मयि पिट्ठपिण्ड पक्कुथितदुद्धं वा ठित”न्ति; एवमेव न मत्थलुङ्गं जानाति “अहं सीसकटाहब्भन्तरे ठित”न्ति, नपि सीसकटाहब्भन्तरं जानाति “मयि मत्थलुङ्गं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो मत्थलुङ्गं मत्थलुङ्गभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं मत्थलुङ्गं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे बद्धाबद्धभेदतो दुविधम्मि **पित्तं** वण्णतो बहलमधुकतेलवण्णन्ति ववत्थपेति । अबद्धपित्तं मिलातबकुलपुप्फवण्णन्तिपि एके । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो अबद्धपित्तं केसलोमनखदन्तानं मंसविनिमुत्तट्ठानं थद्धसुखचम्मज्ज्य वज्जेत्वा उदकमिव तेलबिन्दु अवसेससरीरं व्यापेत्वा ठितं, यम्हि कुपिते अक्खीनि पीतकानि होन्ति भमन्ति, गत्तं कम्पति कण्डूयति । बद्धपित्तं हृदयपप्फासानमन्तरे यकनमंसं निस्साय पतिट्ठिते महाकोसातकिकोसकसदिसे पित्तकोसके ठितं, यम्हि कुपिते सत्ता उम्मत्तका होन्ति, विपल्लत्थचित्ता हिरोत्तपं छट्टेत्वा अकत्तब्बं करोन्ति, अभासितब्बं भासन्ति, अचिन्तितब्बं चिन्तेन्ति ।

तत्थ यथा उदकं व्यापेत्वा ठितं तेलं न जानाति “अहं उदकं व्यापेत्वा ठित”न्ति, नपि उदकं जानाति “तेलं मं

ब्यापेत्वा ठित”न्ति; एवमेव न अबद्धपित्तं जानाति “अहं सरीरं ब्यापेत्वा ठित”न्ति, नपि सरीरं जानाति “अबद्धपित्तं मं ब्यापेत्वा ठित”न्ति । यथा च कोसातकिकोसके ठितं वस्सोदकं न जानाति “अहं कोसातकिकोसके ठित”न्ति, नपि कोसातकिकोसको जानाति “मयि वस्सोदकं ठित”न्ति; एवमेव न बद्धपित्तं जानाति “अहं पित्तकोसके ठित”न्ति, नपि पित्तकोसको जानाति “मयि बद्धपित्तं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो पित्तं पित्तभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं पित्तं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरब्भन्तरे एकपत्तपूरप्पमाणं **सेम्हं** वण्णतो सेतं कच्छकपण्णरसवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो उदरपटले ठितन्ति । यं पानभोजनादिअज्झोहरणकाले सेय्यथापि नाम उदके सेवालपणकं कट्ठे वा कथले वा पतन्ते छिज्जित्वा द्विधा हुत्वा पुन अज्झोत्थरित्वा तिड्ढति, एवमेव पानभोजनादिमि निपतन्ते छिज्जित्वा द्विधा हुत्वा पुन अज्झोत्थरित्वा तिड्ढति, यमि च मन्दीभूते पक्कमिव गण्डं पूतिकमिव कुक्कुटण्डं उदरपटलं परमजगुच्छकुणपगन्धं होति । ततो उगतेन च गन्धेन उगारोपि मुखमि दुग्गन्धं पूतिकुणपसदिसं होति, सो च पुरिसो “अपेहि दुग्गन्धं वायसी”ति वत्तब्बतं आपज्जति, यच्च अभिवड्ढितं बहलत्तमापन्नं पटिकुज्जनफलकमिव वच्चकुटिया उदरपटलब्भन्तरे एव कुणपगन्धं सन्निरुम्भित्वा तिड्ढति ।

तत्थ यथा चन्दनिकाय उपरिफेणपटलं न जानाति “अहं चन्दनिकाय ठित”न्ति, नपि चन्दनिका जानाति “मयि फेणपटलं ठित”न्ति; एवमेव न सेम्हं जानाति “अहं उदरपटले ठित”न्ति, नपि उदरपटलं जानाति “मयि सेम्हं ठितन्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो सेम्हं सेम्हभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं सेम्हं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे **पुब्बो** वण्णतो पण्डुपलासवण्णोति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो पुब्बस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि । यत्थ पुब्बो सन्निचितो तिड्ढेय्य, यत्र यत्र खाणुकण्टकप्पहरणगिजालादीहि अभिहते सरीरप्पदेसे लोहितं सण्ठहित्वा पच्चति, गण्डपिळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्र तत्र तिड्ढति ।

तत्थ यथा रुक्खस्स तत्थ तत्थ फरसुधारादीहि पहतप्पदेसे अवगळित्वा ठितो निय्यासो न जानाति “अहं रुक्खस्स पहतप्पदेसे ठितो”ति, नपि रुक्खस्स पहतप्पदेसो जानाति “मयि निय्यासो ठितो”ति; एवमेव न पुब्बो जानाति “अहं सरीरस्स तत्थ तत्थ खाणुकण्टकादीहि अभिहतप्पदेसे गण्डपिळकादीनं उड्डितप्पदेसे वा ठितो”ति, नपि सरीरप्पदेसो जानाति “मयि पुब्बो ठितो”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो पुब्बो पुब्बभागेन परिच्छिन्नोति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं पुब्बं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे सन्निचितलोहितं संसरणलोहितन्ति एवं दुविधे **लोहिते** सन्निचितलोहितं ताव वण्णतो बहलकुथितलाखारसवण्णन्ति ववत्थपेति, संसरणलोहितं अच्छलाखारसवण्णन्ति । सण्ठानतो सब्बमि अत्तनो ओकाससण्ठानं । दिसतो सन्निचितलोहितं उपरिमाय दिसाय जातं, संसरणलोहितं द्वीसुपीति । ओकासतो संसरणलोहितं केसलोमनखदन्तानं मंसविनिमुत्तट्टानज्जेव थद्धसुक्खचम्मज्ज वज्जेत्वा धमनिजालानुसारेण सब्बं उपादिन्नकसरीरं फरित्वा ठितं । सन्निचितलोहितं यकनस्स हेट्ठाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरणमत्तं वक्कहदयपप्फासानं उपरि थोकं थोकं बिन्दुं पातेन्तं

वक्कहदययकनपप्फासे तेमेन्तं ठितं, यम्हि वक्कहदयादीनि अतेमेन्ते सत्ता पिपासिता होन्ति ।

तत्थ यथा जज्जरकपाले ठितं उदकं हेट्ठा लेडुखण्डादीनि तेमेन्तं न जानाति “अहं जज्जरकपाले ठितं हेट्ठा लेडुखण्डादीनि तेमेमी”ति, नपि जज्जरकपालं हेट्ठा लेडुखण्डादीनि वा जानन्ति “मयि उदकं ठितं, अम्हे वा तेमेन्तं ठित”न्ति; एवमेव न लोहितं जानाति “अहं यकनस्स हेट्ठाभागे वक्कहदयादीनि तेमेन्तं ठित”न्ति, नपि यकनस्स हेट्ठाभागद्वानं वक्कहदयादीनि वा जानन्ति “मयि लोहितं ठितं, अम्हे वा तेमेन्तं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगगलोति । परिच्छेदतो लोहितं लोहितभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं लोहितं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे सेदो वण्णतो पसन्नतिलतेलवण्णोति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सेदस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सेदो लोहितं विय सदा तिट्ठेय्य । यस्मा वा यदा अग्निसन्तापसूरियसन्तापउतुविकारादीहि सरीरं सन्तपति, अथ उदकतो अब्बूळहमत्तविसमच्छिन्नभिसमुळालकुमुदनालकलापउदकमिव सब्बकेसलोमकूपविवरेहि पग्घरति । तस्मा तेसं केसलोमकूपविवरानं वसेन तं सण्ठानतो ववत्थपेति । “सेदपरिग्गण्हेन च योगावचरेन केसलोमकूपविवरे पूरेत्वा ठितवसेनेव सेदो मनसिकातब्बो”ति वुत्तं पुब्बाचरियेहि ।

तत्थ यथा भिसमुळालकुमुदनालकलापविवरेहि पग्घरन्तं उदकं न जानाति “अहं भिसमुळालकुमुदनालकलापविवरेहि पग्घरामी”ति, नपि भिसमुळालकुमुदनालकलापविवरा जानन्ति “अम्हेहि उदकं पग्घरती”ति; एवमेव न सेदो जानाति “अहं केसलोमकूपविवरेहि पग्घरामी”ति, नपि केसलोमकूपविवरा जानन्ति “अम्हेहि सेदो पग्घरती”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगगलोति । परिच्छेदतो सेदो सेदभागेन परिच्छिन्नोति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं सेदं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे चम्ममंसन्तरे मेदो वण्णतो फालितहलिद्विवण्णोति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । तथा हि सुखिनो थूलसरीरस्स चम्ममंसन्तरे फरित्वा ठितो हलिद्विरत्तदुकूलपिलोतिकसण्ठानो, किससरीरस्स जङ्घमंसऊरुमंसपिट्टिकण्टकनिस्सितपिट्टिमंसउदरपटलमंसानि निस्साय संवेल्लित्वा ठपितहलिद्विरत्तदुकूलपिलोतिकखण्डसण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो थूलसरीरस्स सकलसरीरं फरित्वा किसस्स जङ्घामंसादीनि निस्साय ठितो, यो सिनेहसङ्घातोपि हुत्वा परमजेगुच्छत्ता न मत्थकतेलत्थं न गण्डूसतेलत्थं न दीपजालनत्थं सङ्गहति ।

तत्थ यथा मंसपुज्जं निस्साय ठिता हलिद्विरत्तदुकूलपिलोतिका न जानाति “अहं मंसपुज्जं निस्साय ठिता”ति, नपि मंसपुज्जो जानाति “हलिद्विरत्तदुकूलपिलोतिका मं निस्साय ठिता”ति; एवमेव न मेदो जानाति “अहं सकलसरीरं जङ्घादीसु वा मंसं निस्साय ठितो”ति, नपि सकलसरीरं जानाति जङ्घादीसु वा मंसं “मेदो मं निस्साय ठितो”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुगगलोति । परिच्छेदतो मेदो हेट्ठा मंसेन, उपरि चम्मेन, समन्ततो मेदभागेन परिच्छिन्नोति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं मेदं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे अस्सु वण्णतो पसन्नतिलतेलवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो अक्खिक्कूपकेसु ठितन्ति । न चेत्तं पित्तकोसके पित्तमिव अक्खिक्कूपकेसु सदा सन्निचितं हुत्वा तिड्ढति, किन्तु यदा सोमनस्सजाता सत्ता महाहसितं हसन्ति, दोमनस्सजाता रोदन्ति परिदेवन्ति, तथारूपं विसमाहारं वा हरन्ति, यदा च तेसं अक्खीनि धूमरजपंसुकादीहि अभिहज्जन्ति, तदा एतेहि सोमनस्सदोमनस्सविसमाहारादीहि समुड्ढित्वा अस्सु अक्खिक्कूपकेसु पूरेत्वा तिड्ढति पग्घरति च । “अस्सुपरिगणहेकेन च योगावचरेन अक्खिक्कूपके पूरेत्वा ठितवसेनेव तं मनसिकातब्ब”न्ति पुब्बाचरिया वण्णयन्ति ।

तत्थ यथा मत्थकच्छिन्नतरुणतालट्टिकूपकेसु ठितं उदकं न जानाति “अहं मत्थकच्छिन्नतरुणतालट्टिकूपकेसु ठित”न्ति, नपि मत्थकच्छिन्नतरुणतालट्टिकूपका जानन्ति “अम्हेसु उदकं ठित”न्ति; एवमेव न अस्सु जानाति “अहं अक्खिक्कूपकेसु ठित”न्ति, नपि अक्खिक्कूपका जानन्ति “अम्हेसु अस्सु ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो अस्सु अस्सुभागेन परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं अस्सु वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे विलीनसिनेहसङ्घाता वसा वण्णतो आचामे आसित्ततेलवण्णाति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो हत्थतलहत्थपिट्ठिपादतलपादपिट्ठिनासापुटनलाटअंसकूटेसु ठिताति । न चेसा एतेसु ओकासेसु सदा विलीना एव हुत्वा तिड्ढति, किन्तु यदा अग्गिसन्तापसूरियसन्तापउतुविसभागधातुविसभागेहि ते पदेसा उस्माजाता होन्ति, तदा तत्थ विलीनाव हुत्वा पसन्नसलिलासु उदकसोण्डिकासु नीहारो विय सरति ।

तत्थ यथा उदकसोण्डियो अज्झोत्थरित्वा ठितो नीहारो न जानाति “अहं उदकसोण्डियो अज्झोत्थरित्वा ठितो”ति, नपि उदकसोण्डियो जानन्ति “नीहारो अम्हे अज्झोत्थरित्वा ठितो”ति; एवमेव न वसा जानाति “अहं हत्थतलादीनि अज्झोत्थरित्वा ठिता”ति, नपि हत्थतलादीनि जानन्ति “वसा अम्हे अज्झोत्थरित्वा ठिता”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो वसा वसाभागेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतिस्सा सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं वसं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे मुखस्सब्भन्तरे खेळो वण्णतो सेतो फेणवण्णोति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानोति, समुद्धफेणसण्ठानोतिपि एके । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातो । ओकासतो उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिक्काय ठितोति । न चेसो एत्थ सदा सन्निचितो हुत्वा तिड्ढति, किन्तु यदा सत्ता तथारूपं आहारं पस्सन्ति वा सरन्ति वा, उण्हतित्तकटुकलोण्णम्बिलानं वा किञ्चि मुखे ठपेन्ति । यदा च तेसं हृदयं आगिलायति, किस्मिञ्चिदेव वा जिगुच्छा उप्पज्जति, तदा खेळो उप्पज्जित्वा उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिक्काय सण्ठाति । अग्गजिक्काय चेस खेळो तनुको होति, मूलजिक्काय बहलो, मुखे पक्खित्तञ्च पृथुकं वा तण्डुलं वा अज्जं वा किञ्चि खादनीयं नदिपुलिने खतकूपसलिलमिव परिक्खयमगच्छन्तोव सदा तेमनसमत्थो होति ।

तत्थ यथा नदिपुलिने खतकूपतले सण्ठितं उदकं न जानाति “अहं कूपतले सण्ठित”न्ति, नपि कूपतलं जानाति “मयि उदकं ठित”न्ति; एवमेव न खेळो जानाति “अहं उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिक्कातले सण्ठितो”ति, नपि जिक्कातलं जानाति “मयि उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा खेळो सण्ठितो”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो खेळो खेळभागेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो,

विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं खेळं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं सरीरे **सिङ्गाणिका** वण्णतो सेता तरुणतालमिञ्जवण्णाति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठाना, सेदेत्वा सेदेत्वा नासापुटे निरन्तरं पक्खित्तवेत्तङ्कुरसण्ठानातिपि एके । दिसतो उपरिमाय दिसाय जाता । ओकासतो नासापुटे पूरेत्वा ठिताति । न चेसा एत्थ सदा सन्निचिता हुत्वा तिष्ठति, किन्तु सेय्यथापि नाम पुरिसो पदुमिनिपत्ते दधिं बन्धित्वा हेट्ठा पदुमिनिपत्तं कण्टकेन विज्जेय्य, अथ तेन छिद्देन दधिपिण्डं गळित्वा बहि पपतेय्य; एवमेव यदा सत्ता रोदन्ति, विसभागाहारउतुवसेन वा सज्जातधातुक्खोभा होन्ति, तदा अन्तोसीसतो पूतिसेम्हभावं आपन्नं मत्थलुङ्गं गळित्वा तालुमत्थकविवरेन ओतरित्वा नासापुटे पूरेत्वा तिष्ठति ।

तत्थ यथा सिप्पिकाय पक्खित्तं पूतिदधि न जानाति “अहं सिप्पिकाय ठित”न्ति, नपि सिप्पिका जानाति “मयि पूतिकं दधि ठित”न्ति; एवमेव न सिङ्गाणिका जानाति “अहं नासापुटेसु ठिता”ति, नपि नासापुटा जानन्ति “अम्हेसु सिङ्गाणिका ठिता”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो सिङ्गाणिका सिङ्गाणिकभागेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतिस्सा सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं सिङ्गाणिकं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं अन्तोसरीरे **लसिका**ति सरीरसन्धीनं अब्भन्तरे पिच्छिलकुणपं । सा वण्णतो कणिकारनिय्यासवण्णाति ववत्थपेति । सण्ठानतो ओकाससण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो अट्टिसन्धीनं अब्भञ्जनकिच्चं साधयमाना असीतिसतसन्धीनं अब्भन्तरे ठिताति । यस्स चेसा मन्दा होति, तस्स उट्ठहन्तस्स निसीदन्तस्स अभिक्कमन्तस्स पटिक्कमन्तस्स समिञ्जन्तस्स पसारेन्तस्स अट्टिकानि कटकटायन्ति, अच्छरिकासदं करोन्तो विय विचरति, एकयोजनद्वियोजनमत्तम्पि अब्भानं गतस्स वायोधातु कुप्पति, गत्तानि दुक्खन्ति यस्स पन चेसा बहुका होति, तस्स उट्ठाननिसज्जादीसु न अट्टीनि कटकटायन्ति, दीघम्पि अब्भानं गतस्स न वायोधातु कुप्पति, न गत्तानि दुक्खन्ति ।

तत्थ यथा अब्भञ्जनतेलं न जानाति “अहं अक्खं अब्भञ्जित्वा ठित”न्ति, नपि अक्खो जानाति “मं तेलं अब्भञ्जित्वा ठित”न्ति; एवमेव न लसिका जानाति “अहं असीतिसतसन्धियो अब्भञ्जित्वा ठिता”ति, नपि असीतिसतसन्धियो जानन्ति “लसिका अम्हे अब्भञ्जित्वा ठिता”ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो लसिका लसिकभागेन परिच्छिन्नाति ववत्थपेति । अयमेतिस्सा सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं लसिकं वण्णादितो ववत्थपेति ।

ततो परं अन्तोसरीरे **मुत्तं** वण्णतो मासखारोदकवण्णन्ति ववत्थपेति । सण्ठानतो उदकं पूरेत्वा अधोमुखठपितउदककुम्भअन्तरगतउदकसण्ठानं । दिसतो हेट्ठिमाय दिसाय जातं । ओकासतो वत्थिस्सअब्भन्तरे ठितन्ति । वत्थि नाम वत्थिपुटो वुच्चति, यत्थ सेय्यथापि नाम चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे पेळाघटे चन्दनिकारसो पविसति, न चस्स पविसनमग्गो पज्जायति; एवमेव सरीरतो मुत्तं पविसति, न चस्स पविसनमग्गो पज्जायति निक्खमनमग्गो एव तु पाकटो होति, यम्हि च मुत्तस्स भरिते “पस्सावं करोमा”ति सत्तानं आयूहनं होति । तत्थ यथा चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे पेळाघटे ठितो चन्दनिकारसो न जानाति “अहं अमुखे पेळाघटे ठितो”ति, नपि पेळाघटो जानाति “मयि चन्दनिकारसो ठितो”ति; एवमेव मुत्तं न जानाति “अहं वत्थिम्हि ठित”न्ति, नपि वत्थि जानाति “मयि मुत्तं ठित”न्ति । आभोगपच्चवेक्खणविरहिता हि एते धम्मा...पे०... न पुग्गलोति । परिच्छेदतो वत्थिअब्भन्तरेन चेव मुत्तभागेन च परिच्छिन्नन्ति ववत्थपेति । अयमेतस्स सभागपरिच्छेदो, विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसो एवाति एवं मुत्तं वण्णादितो ववत्थपेति । एवमयं इमं द्वित्तिसाकारं

वण्णादितो ववत्थपेति ।

तस्सेवं इमं द्वत्तिसाकारं वण्णादिवसेन ववत्थपेत्तस्स तं तं भावनानुयोगं आगम्म केसादयो पगुणा होन्ति, कोट्टासभावेन उपट्टहन्ति । ततो पभुति सेय्यथापि नाम चक्खुमतो पुरिसस्स द्वत्तिसवण्णानं पुप्फानं एकसुत्तगन्थितं मालं ओलोकेन्तस्स सब्बपुप्फानि अपुब्बापरियमिव पाकटानि होन्ति; एवमेव “अत्थि इमस्मिं काये केसा”ति इमं कायं सतिया ओलोकेन्तस्स सब्बे ते धम्मा अपुब्बापरियमिव पाकटा होन्ति । केसेसु आवज्जितेसु असण्ठहमानाव सति याव मुत्तं, ताव पवत्तति । ततो पभुति तस्स आहिण्डन्ता मनुस्सतिरच्छानादयो च सत्ताकारं विजहित्वा कोट्टासरासिवसेनेव उपट्टहन्ति, तेहि च अज्झोहरियमानं पानभोजनादि कोट्टासरासिम्हि पक्खिप्पमानमिव उपट्टातीति ।

एत्थाह “अथानेन ततो परं किं कातब्ब”न्ति? वुच्चते — तदेव निमित्तं आसेवितब्बं भावेतब्बं बहुलीकातब्बं सुववत्थितं ववत्थपेतब्बं । कथं पनायं तं निमित्तं आसेवति भावेति बहुलीकरोति सुववत्थितं ववत्थपेतीति? अयज्झि तं केसादीनं कोट्टासभावेन उपट्टाननिमित्तं आसेवति, सतिया अल्लियति भजति उपगच्छति, सतिगब्भं गण्हापेति । तत्थ लब्धं वा सतिं वट्ठेन्तो तं भावेतीति वुच्चति । बहुलीकरोतीति पुनप्पुनं सतिसम्पयुत्तं वितक्कविचारम्भाहतं करोति । सुववत्थितं ववत्थपेतीति यथा सुट्ठु ववत्थितं होति, न पुन अन्तरधानं गच्छति, तथा तं सतिया ववत्थपेति, उपधारेति उपनिबन्धति ।

अथ वा यं पुब्बे अनुपुब्बतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो, विक्खेपप्पहानतो, पण्णत्तिसमतिककमनतो, अनुपुब्बमुज्जनतो, लक्खणतो, तयो च सुत्तन्ताति एवं दसविधं मनसिकारकोसल्लं वुत्तं । तत्थ अनुपुब्बतो मनसिकरोन्तो आसेवति, नातिसीघतो नातिसणिकतो च मनसिकरोन्तो भावेति, विक्खेपप्पहानतो मनसिकरोन्तो बहुली करोति, पण्णत्तिसमतिककमनादितो मनसिकरोन्तो सुववत्थितं ववत्थपेतीति वेदितब्बो ।

एत्थाह “कथं पनायं अनुपुब्बादिवसेन एते धम्मे मनसि करोती”ति? वुच्चते — अयज्झि केसे मनसि करित्वा तदनन्तरं लोमे मनसि करोति, न नखे । तथा लोमे मनसि करित्वा तदनन्तरं नखे मनसि करोति, न दन्ते । एस नयो सब्बत्थ । कस्मा? उप्पटिपाटिया हि मनसिकरोन्तो सेय्यथापि नाम अकुसलो पुरिसो द्वत्तिसपदं निस्सेणि उप्पटिपाटिया आरोहन्तो किलन्तकायो ततो निस्सेणितो पपतति, न आरोहनं सम्पादेति; एवमेव भावनासम्पत्तिवसेन अधिगन्तब्बस्स अस्सादस्स अनधिगमनतो किलन्तचित्तो द्वत्तिसाकारभावनातो पपतति, न भावनं सम्पादेतीति ।

अनुपुब्बतो मनसिकरोन्तोपि च केसा लोमाति **नातिसीघतो**पि मनसि करोति । अतिसीघतो हि मनसिकरोन्तो सेय्यथापि नाम अद्धानं गच्छन्तो पुरिसो समविसमरुक्खथलनिन्नद्वेधापथादीनि मग्गनिमित्तानि उपलक्खेतुं न सक्कोति, ततो न मग्गकुसलो होति, अद्धानञ्च परिक्खयं नेति; एवमेव वण्णसण्ठानादीनि द्वत्तिसाकारनिमित्तानि उपलक्खेतुं न सक्कोति, ततो न द्वत्तिसाकारे कुसलो होति, कम्मट्ठानञ्च परिक्खयं नेति ।

यथा च नातिसीघतो, एवं **नातिसणिकतो**पि मनसि करोति । अतिसणिकतो हि मनसिकरोन्तो सेय्यथापि नाम पुरिसो अद्धानमग्गं पटिपन्नो अन्तरामग्गे रुक्खपब्बततळाकादीसु विलम्बमानो इच्छितप्पदेसं अपापुणन्तो अन्तरामग्गेयव सीहब्यग्घादीहि अनयब्यसनं पापुणाति; एवमेव द्वत्तिसाकारभावनासम्पदं अपापुणन्तो भावनाविच्छेदेन अन्तरायेव कामवितक्कादीहि अनयब्यसनं पापुणाति ।

नातिसणिकतो मनसिकरोन्तोपि च **विक्खेपप्पहानतो**पि मनसि करोति । विक्खेपप्पहानतो नाम यथा अज्जेसु

नवकम्मादीसु चित्तं न विक्खिपति, तथा मनसि करोति । बहिद्वा विक्खेपमानचित्तो हि केसादीस्वेव असमाहितचेतोवितक्को भावनासम्पदं अपापुणित्वा अन्तराव अनयव्यसनं आपज्जति तक्कसिलागमने बोधिसत्तस्स सहायका विय । अविक्खिपमानचित्तो पन केसादीस्वेव समाहितचेतोवितक्को भावनासम्पदं पापुणाति बोधिसत्तो विय तक्कसिलरज्जसम्पदन्ति । तस्सेवं विक्खेपप्पहानतो मनसिकरोतो अधिकारचरियाधिमुत्तीनं वसेन ते धम्मा असुभतो वा वण्णतो वा सुज्जतो वा उपट्ठहन्ति ।

अथ पण्णत्तिसमतिक्कमनतो ते धम्मे मनसि करोति । **पण्णत्तिसमतिक्कमनतो**ति केसा लोमाति एवमादिवोहारं समतिक्कमित्वा विस्सज्जेत्वा यथूपट्ठितानं असुभादीनयेव वसेन मनसि करोति । कथं? यथा अरज्जनिवासूपगता मनुस्सा अपरिचितभूमिभागात्ता उदकट्टानसज्जाननत्थं साखाभङ्गादिनिमित्तं कत्वा तदनुसारेण गन्त्वा उदकं परिभुज्जन्ति, यदा पन परिचितभूमिभागा होन्ति, अथ तं निमित्तं विस्सज्जेत्वा अमनसिकत्वाव उदकट्टानं उपसङ्कमित्वा उदकं परिभुज्जन्ति, एवमेवायं केसा लोमातिआदिना तंतंवोहारस्स वसेन पठमं ते धम्मे मनसाकासि, तेसु धम्मेसु असुभादीनं अज्जतरवसेन उपट्ठहन्तेसु तं वोहारं समतिक्कमित्वा विस्सज्जेत्वा असुभादितोव मनसि करोति ।

एत्थाह “कथं पनस्स एते धम्मा असुभादितो उपट्ठहन्ति, कथं वण्णतो, कथं सुज्जतो वा, कथञ्चायमेते असुभतो मनसि करोति, कथं वण्णतो, कथं सुज्जतो वा”ति? केसा तावस्स वण्णसण्ठानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा असुभतो उपट्ठहन्ति, पञ्चधा एव अयमेते असुभतो मनसि करोति । सेय्यथिदं — केसा नामेते वण्णतो असुभा परमप्पटिकूलजेगुच्छा । तथा हि मनुस्सा दिवा पानभोजने पतितं केसवण्णं वाकं वा सुत्तं वा दिस्वा केससज्जाय मनोरमम्पि पानभोजनं छुट्ठेन्ति वा जिगुच्छन्ति वा । सण्ठानतोपि असुभा । तथा हि रत्तिं पानभोजने पतितं केससण्ठानं वाकं वा सुत्तं वा फुसित्वा केससज्जाय मनोरमम्पि पानभोजनं छुट्ठेन्ति वा जिगुच्छन्ति वा । गन्धतोपि असुभा । तथा हि तेलमक्खनपुष्फधूमादिसङ्घारेहि विरहितानं केसानं गन्धो परमजेगुच्छो होति, अग्गीसु पक्खित्तस्स केसस्स गन्धं घायित्वा सत्ता नासिकं पिधेन्ति, मुखम्पि विकुज्जेन्ति । आसयतोपि असुभा । तथा हि नानाविधेन मनुस्सासुचिनिस्सन्देन सङ्कारट्टाने तण्डुलेय्यकादीनि विय पित्तसेम्हपुब्बलोहितनिस्सन्देन ते आचिता वुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं गमिताति । ओकासतोपि असुभा । तथा हि सङ्कारट्टाने विय तण्डुलेय्यकादीनि परमजेगुच्छे लोमादिएकतिसकुणपरासिमत्थके मनुस्सानं सीसपलिवेठके अल्लचम्मे जाताति । एस नयो लोमादीसु । एवं ताव अयमेते धम्मे असुभतो उपट्ठहन्ते असुभतो मनसि करोति ।

यदि पनस्स वण्णतो उपट्ठहन्ति, अथ केसा नीलकसिणवसेन उपट्ठहन्ति । तथा लोमा दन्ता ओदातकसिणवसेनाति । एस नयो सब्बत्थ । तंतंकसिणवसेनेव अयमेते मनसि करोति, एवं वण्णतो उपट्ठहन्ते वण्णतो मनसि करोति । यदि पनस्स सुज्जतो उपट्ठहन्ति, अथ केसा घनविनिब्भोगवत्थानेन ओजट्टमकसमूहवसेन उपट्ठहन्ति । तथा लोमादयो, यथा उपट्ठहन्ति । अयमेते तथेव मनसि करोति । एवं सुज्जतो उपट्ठहन्ते सुज्जतो मनसि करोति ।

एवं मनसिकरोन्तो अयमेते धम्मे अनुपुब्बमुज्जनतो मनसि करोति । **अनुपुब्बमुज्जनतो**ति असुभादीनं अज्जतरवसेन उपट्ठिते केसे मुज्जित्वा लोमे मनसिकरोन्तो सेय्यथापि नाम जलूका नङ्गुट्टेन गहितप्पदेसे सापेक्खाव हुत्वा तुण्डेन अज्जं पदेसं गण्हाति, गहिते च तस्मिं इतरं मुज्जति, एवमेव केसेसु सापेक्खाव हुत्वा लोमे मनसि करोति, लोमेसु च पतिट्ठिते मनसिकारे केसे मुज्जति । एस नयो सब्बत्थ । एवं हिस्स अनुपुब्बमुज्जनतो मनसिकरोतो असुभादीसु अज्जतरवसेन ते धम्मा उपट्ठहन्ता अनवसेसतो उपट्ठहन्ति, पाकटटरूपट्टाना च होन्ति ।

अथ यस्स ते धम्मा असुभतो उपट्ठहन्ति, पाकटतरूपट्ठाना च होन्ति, तस्स सेय्यथापि नाम मक्कटो द्वत्तिसतालके तालवने ब्याधेन परिपातियमानो एकरुक्खेपि असण्ठहन्तो परिधावित्वा यदा निवत्तो होति किलन्तो, अथ एकमेव घनतालपण्णपरिवेठितं तालसुचिं निस्साय तिट्ठति; एवमेव चित्तमक्कटो द्वत्तिसकोट्टासके इमस्मिं काये तेनेव योगिना परिपातियमानो एकोट्टासकेपि असण्ठहन्तो परिधावित्वा यदा अनेकारम्मणविधावने अभिलासाभावेन निवत्तो होति किलन्तो। अथ ख्वास्स केसादीसु धम्मो पगुणतरो चरितानुरूपतरो वा, यत्थ वा पुब्बे कताधिकारो होति, तं निस्साय उपचारवसेन तिट्ठति। अथ तमेव निमित्तं पुनप्पुनं तक्काहतं वितक्काहतं करित्वा यथाक्कमं पठमं ज्ञानं उप्पादेति, तत्थ पटिट्ठाय विपस्सनमारभित्वा अरियभूमिं पाप्पुणाति।

यस्स पन ते धम्मा वण्णतो उपट्ठहन्ति, तस्सापि सेय्यथापि नाम मक्कटो...पे०... अथ ख्वास्स केसादीसु धम्मो पगुणतरो चरितानुरूपतरो वा, यत्थ वा पुब्बे कताधिकारो होति, तं निस्साय उपचारवसेन तिट्ठति। अथ तमेव निमित्तं पुनप्पुनं तक्काहतं वितक्काहतं करित्वा यथाक्कमं नीलकसिणवसेन पीतकसिणवसेन वा पञ्चपि रूपावचरज्झानानि उप्पादेति, तेसञ्च यत्थ कत्थचि पटिट्ठाय विपस्सनं आरभित्वा अरियभूमिं पाप्पुणाति।

यस्स पन ते धम्मा सुज्जतो उपट्ठहन्ति, सो लक्खणतो मनसि करोति, लक्खणतो मनसिकरोन्तो तत्थ चतुधातुववत्थानवसेन उपचारज्झानं पाप्पुणाति। अथ मनसिकरोन्तो ते धम्मे अनिच्चदुक्खानत्तसुत्तत्तयवसेन मनसि करोति। अयमस्स विपस्सनानयो। सो इमं विपस्सनं आरभित्वा यथाक्कमञ्च पटिपज्जित्वा अरियभूमिं पाप्पुणातीति।

एत्तावता च यं वुत्तं — “कथं पनायं अनुपुब्बादिवसेन एते धम्मे मनसि करोती”ति, तं ब्याकतं होति। यञ्चापि वुत्तं — “भावनावसेन पनस्स एवं वण्णना वेदितब्बा”ति, तस्सत्थो पकासितो होतीति।

पकिण्णकनयो

इदानी इमस्मिंयेव द्वत्तिसाकारे वण्णनापरिचयपाटवत्थं अयं पकिण्णकनयो वेदितब्बो —

“निमित्ततो लक्खणतो, धातुतो सुज्जतोपि च।
खन्धादितो च विज्जेय्यो, द्वत्तिसाकारनिच्छयो”ति॥

तत्थ निमित्ततोति एवं वुत्तप्पकारे इमस्मिं द्वत्तिसाकारे सट्ठिसतं निमित्तानि होन्ति, येसं वसेन योगावचरो द्वत्तिसाकारं कोट्टासतो परिगणहाति। सेय्यथिदं — केसस्स वण्णनिमित्तं, सण्ठाननिमित्तं, दिसानिमित्तं, ओकासनिमित्तं, परिच्छेदनिमित्तन्ति पञ्च निमित्तानि होन्ति। एवं लोमादीसु।

लक्खणतोति द्वत्तिसाकारे अट्ठवीसतिसतं लक्खणानि होन्ति, येसं वसेन योगावचरो द्वत्तिसाकारं लक्खणतो मनसि करोति। सेय्यथिदं — केसस्स थद्धलक्खणं, आबन्धनलक्खणं, उण्हत्तलक्खणं, समुदीरणलक्खणन्ति चत्तारि लक्खणानि होन्ति। एवं लोमादीसु।

धातुतोति द्वत्तिसाकारे “छधातुरो, भिक्खवे, अयं पुरिसपुगगलो”ति (म० नि० ३.३४३-३४४) एत्थ वुत्तासु धातूसु अट्ठवीसतिसतं धातुयो होन्ति, यासं वसेन योगावचरो द्वत्तिसाकारं धातुतो परिगणहाति। सेय्यथिदं — या केसे थद्धता, सा पथवीधातु; या आबन्धनता, सा आपोधातु; या परिपाचनता, सा तेजोधातु; या वित्थम्भनता, सा वायोधातूति चतस्सो

धातुयो होन्ति । एवं लोमादीसु ।

सुञ्जतोति द्वत्तिंसाकारे अट्टवीसतिसतं सुञ्जता होन्ति, यासं वसेन योगावचरो द्वत्तिंसाकारं सुञ्जतो विपस्सति । सेय्यथिदं — केसे ताव पथवीधातु आपोधात्वादीहि सुञ्जा, तथा आपोधात्वादयो पथवीधात्वादीहीति चतस्सो सुञ्जता होन्ति । एवं लोमादीसु ।

खन्धादितोति द्वत्तिंसाकारे केसादीसु खन्धादिवसेन सङ्गहमानेसु “केसा कति खन्धा होन्ति, कति आयतनानि, कति धातुयो, कति सच्चानि, कति सतिपट्टानानी”ति एवमादिना नयेन विनिच्छयो वेदितब्बो । एवञ्चस्स विजानतो तिणकट्टसमूहो विय कायो खायति । यथाह —

“नत्थि सत्तो नरो पोसो, पुग्गलो नूपलब्भति ।
सुञ्जभूतो अयं कायो, तिणकट्टसमूपमो”ति ॥

अथस्स या सा —

“सुञ्जागारं पविट्टस्स, सन्तचित्तस्स तादिनो ।
अमानुसी रति होति, सम्मा धम्मं विपस्सतो”ति ॥ —

एवं अमानुसी रति वुत्ता, सा अदूरतरा होति । ततो यं तं —

“यतो यतो सम्मसति, खन्धानं उदयब्बयं ।
लभती पीतिपामोज्जं, अमतं तं विजानत”न्ति ॥ (ध० प० ३७३-३७४) —

एवं विपस्सनामयं पीतिपामोज्जामतं वुत्तं । तं अनुभवन्तो न चिरेनेव अरियजनसेवितं अजरामरं निब्बानामतं सच्छिकरोतीति ।

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्टकथाय

द्वत्तिंसाकारवण्णना निट्ठिता ।

४. कुमारपज्जवण्णना

अट्टुप्पत्ति

इदानी **एकं नाम** किन्ति एवमादीनं कुमारपज्जानं अत्थवण्णनाक्कमो अनुप्पत्तो । तेसं अट्टुप्पत्तिं इध निक्खेपप्पयोजनञ्च वत्त्वा वण्णनं करिस्साम —

अट्टुप्पत्ति ताव नेसं सोपाको नाम भगवतो महासावको अहोसि । तेनायस्मता जातिया सत्तवस्सेनेव अज्जा आराधिता, तस्स भगवा पज्जब्बाकरणेन उपसम्पदं अनुज्जातुकामो अत्तना अधिप्पेतत्थानं पज्जानं व्याकरणसमत्थतं

पस्सन्तो “एकं नाम कि”न्ति एवमादिना पज्हे पुच्छि । सो ब्याकासि । तेन च ब्याकरणेन भगवतो चित्तं आराधेसि । साव तस्सायस्मतो उपसम्पदा अहोसि ।

अयं तेसं अटुप्पत्ति ।

निकखेपप्पयोजनं

यस्मा पन सरणगमनेहि बुद्धधम्मसङ्गानुस्सतिवसेन चित्तभावना, सिक्खापदेहि सीलभावना, द्वत्तिसाकारेन च कायभावना पकासिता, तस्मा इदानीं नानप्पकारतो पज्जाभावनामुखदस्सनत्थं इमे पज्जब्याकरणा इध निक्खित्ता । यस्मा वा सीलपदट्टानो समाधि, समाधिपदट्टाना च पज्जा; यथाह — “सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जञ्च भावय”न्ति (सं० नि० १.२३, १९२), तस्मा सिक्खापदेहि सीलं द्वत्तिसाकारेन तंगोचरं समाधिञ्च दस्सेत्वा समाहितचित्तस्स नानाधम्मपरिक्खाराय पज्जाय पभेददस्सनत्थं इध निक्खित्तातिपि विज्जातब्बा ।

इदं तेसं इध निकखेपप्पयोजनं ।

पज्जवण्णना

एकं नाम किन्तिपज्जवण्णना

इदानीं तेसं अत्थवण्णना होति — एकं नाम किन्ति भगवा यस्मिं एकधम्मस्मिं भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो अनुपुब्बेन दुक्खस्सन्तकरो होति, यस्मिं चायमायस्मा निब्बिन्दमानो अनुपुब्बेन दुक्खस्सन्तमकासि, तं धम्मं सन्धाय पज्जं पुच्छति । “सब्बे सत्ता आहारट्ठितिका”ति थैरो पुग्गलाधिट्ठानाय देसनाय विस्सज्जेति । “कतमा च, भिक्खवे, सम्मासति? इध, भिक्खवे, भिक्खु काये कायानुपस्सी विहरती”ति (सं० नि० ५.८) एवमादीनि चेत्थ सुत्तानि एवं विस्सज्जनयुत्तिसम्भवे साधकानि । एत्थ येनाहारेण सब्बे सत्ता “आहारट्ठितिका”ति वुच्चन्ति, सो आहारो तं वा नेसं आहारट्ठितिकत्तं “एकं नाम कि”न्ति पुट्ठेन थैरेण निद्विट्ठन्ति वेदितब्बं । तज्झि भगवता इध एकन्ति अधिप्पेतं, न तु सासने लोके वा अज्जं एकं नाम नत्थीति जापेतुं वुत्तं । वुत्तज्हेतं भगवता —

“एकधम्मे, भिक्खवे, भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो सम्मा विरज्जमानो सम्मा विमुच्चमानो सम्मा परियन्तदस्सावी सम्मत्तं अभिसमेच्च दिट्ठेव धम्मे दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमस्मिं एकधम्मे? सब्बे सत्ता आहारट्ठितिका । इमस्मिं खो, भिक्खवे, एकधम्मे भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘एको पज्जो एको उद्देसो एकं वेय्याकरण’न्ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्त”न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

आहारट्ठितिकाति चेत्थ यथा “अत्थि, भिक्खवे, सुभनिमित्तं । तत्थ अयोनिस्सो मनसिकारबहुलीकारो, अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा कामच्छन्दस्स उप्पादाया”ति एवमादीसु (सं० नि० ५.२३२) पच्चयो आहारोति वुच्चति, एवं पच्चयं आहारसद्देन गहेत्वा पच्चयट्ठितिका “आहारट्ठितिका”ति वुत्ता । चत्तारो पन आहारे सन्धाय — “आहारट्ठितिका”ति वुच्चमाने “असज्जसत्ता देवा अहेतुका अनाहारा अफस्सका अवेदनका”ति वचनतो (विभ० १०१७) “सब्बे”ति वचनमयुत्तं भवेय्य ।

तत्थ सिया — एवम्पि वुच्चमाने “कतमे धम्मा सपच्चया? पञ्चक्खन्धा — रूपक्खन्धो...पे०... विज्जाणक्खन्धो”ति (ध० स० १०८९) वचनतो खन्धानयेव पच्चयद्वितिकत्तं युत्तं, सत्तानन्तु अयुत्तमेवेतं वचनं भवेय्याति । न खो पनेतं एवं दट्ठब्बं । कस्मा? सत्तेसु खन्धोपचारसिद्धितो । सत्तेसु हि खन्धोपचारो सिद्धो । कस्मा? खन्धे उपादाय पञ्जापेतब्बतो । कथं? गेहे गामोपचारो विय । सेय्यथापि हि गेहानि उपादाय पञ्जापेतब्बत्ता गामस्स एकस्मिम्पि द्वीसु तीसुपि वा गेहेसु दट्ठेसु “गामो दट्ठो”ति एवं गेहे गामोपचारो सिद्धो, एवमेव खन्धेसु पच्चयद्वेन आहारद्वितिकेसु “सत्ता आहारद्वितिका”ति अयं उपचारो सिद्धोति वेदितब्बो । परमत्थतो च खन्धेसु जायमानेसु जीयमानेसु मीयमानेसु च “खणे खणे त्वं भिक्खु जायसे च जीयसे च मीयसे चा”ति वदता भगवता तेसु सत्तेसु खन्धोपचारो सिद्धोति दस्सितो एवाति वेदितब्बो । यतो येन पच्चयाख्येन आहारेन सब्बे सत्ता तिद्वन्ति, सो आहारो तं वा नेसं आहारद्वितिकत्तं एकन्ति वेदितब्बं । आहारो हि आहारद्वितिकत्तं वा अनिच्चताकारणतो निब्बिदाट्ठानं होति । अथ तेसु सब्बसत्तसज्जितेसु सङ्गारेसु अनिच्चतादस्सनेन निब्बिन्दमानो अनुपुब्बेन दुक्खस्सन्तकरो होति, परमत्थविसुद्धिं पापुणाति । यथाह —

“सब्बे सङ्गारा अनिच्चाति, यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया”ति ॥ (ध० प० २७७) ।

एत्थ च “एकं नाम कि”न्ति च “किहा”ति च दुविधो पाठो, तत्थ सीहळानं किहाति पाठो । ते हि “कि”न्ति वत्तब्बे “किहा”ति वदन्ति । केचि भणन्ति “ह-इति निपातो, थेरियानम्पि अयमेव पाठो”ति उभयथापि पन एकोव अत्थो । यथा रुच्चति, तथा पठितब्बं । यथा पन “सुखेन फुट्ठो अथ वा दुखेन (ध० प० ८३), दुक्खं दोमनस्सं पटिसंवेदेती”ति एवमादीसु कत्थचि दुखन्ति च कत्थचि दुक्खन्ति च वुच्चति, एवं कत्थचि एकन्ति, कत्थचि एकन्ति वुच्चति । इध पन एकं नामाति अयमेव पाठो ।

द्वे नाम किन्तिपज्जवण्णना

एवं इमिना पज्जव्याकरणेन आरद्धचित्तो सत्था पुरिमनयेनेव उत्तरिं पज्जं पुच्छति द्वे नाम किन्ति? थेरो द्वेति पच्चनुभासित्वा “नामञ्च रूपञ्चा”ति धम्माधिष्ठानाय देसनाय विस्सज्जेति । तत्थ आरम्भणाभिमुखं नमनतो, चित्तस्स च नतिहेतुतो सब्बम्पि अरूपं “नाम”न्ति वुच्चति । इध पन निब्बिदाहेतुत्ता सासवधम्ममेव अधिप्पेतं रूपनट्ठेन चत्तारो च महाभूता, सब्बञ्च तदुपादाय पवत्तमानं रूपं “रूप”न्ति वुच्चति, तं सब्बम्पि इधाधिप्पेतं । अधिप्पायवसेनेव चेत्थ “द्वे नाम नामञ्च रूपञ्चा”ति वुत्तं, न अज्जेसं द्विन्नमभावतो । यथाह —

“द्वीसु, भिक्खवे, धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु द्वीसु? नामे च रूपे च । इमेसु खो, भिक्खवे, द्वीसु धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । द्वे पज्हा, द्वे उद्देसा, द्वे वेय्याकरणानी”ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्त”न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

एत्थ च नामरूपमत्तदस्सनेन अत्तदिट्ठिं पहाय अनत्तानुपस्सनामुखेनेव निब्बिन्दमानो अनुपुब्बेन दुक्खस्सन्तकरो होति, परमत्थविसुद्धिं पापुणातीति वेदितब्बो । यथाह —

“सब्बे धम्मा अनत्ताति, यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया”ति ॥ (ध० प० २७९) ।

तीणि नाम किन्तिपज्जवण्णना

इदानीं इमिनापि पज्जव्याकरणेन आरब्धचित्तो सत्था पुरिमनयेनेव उत्तरिं पज्जं पुच्छति तीणि नाम किन्ति? थेरो तीणीति पच्चनुभासित्वा पुन व्याकरितब्बस्स अत्थस्स लिङ्गानुरूपं सङ्ख्यं दस्सेन्तो “तिस्सो वेदना”ति विस्सज्जेति । अथ वा “या भगवता ‘तिस्सो वेदना’ति वुत्ता, इमासमत्थमहं तीणीति पच्चेमी”ति दस्सेन्तो आहाति एवम्पेत्य अत्थो वेदितब्बो । अनेकमुखा हि देसना पटिसम्भिदापभेदेन देसनाविलासप्पत्तानं । केचि पनाहु “तीणीति अधिकपदमिद”न्ति । पुरिमनयेनेव चेत्य “तिस्सो वेदना”ति वुत्तं, न अज्जेसं तिण्णमभावतो । यथाह —

“तीसु, भिक्खवे, धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु तीसु? तीसु वेदनासु । इमेसु खो, भिक्खवे, तीसु धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘तयो पज्जा, तयो उद्देसा, तीणि वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्त”न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

एत्थ च “यंकिञ्चि वेदयितं, सब्बं तं दुक्खस्मिन्ति वदामी”ति (सं० नि० ४.२५९) वुत्तसुत्तानुसारेण वा । —

“यो सुखं दुक्खतो अद्द, दुक्खमद्दक्खि सल्लतो ।
अदुक्खमसुखं सन्तं, अद्दक्खि नं अनिच्चतो”ति ॥ (इतिवु० ५३) —

एवं दुक्खदुक्खताविपरिणामदुक्खतासङ्खारदुक्खतानुसारेण वा तिस्सन्नं वेदनानं दुक्खभावदस्सनेन सुखसज्जं पहाय दुक्खानुपस्सनामुखेन निब्बिन्दमानो अनुपुब्बेन दुक्खस्सन्तकरो होति, परमत्थविसुद्धिं पापुणातीति वेदितब्बो । यथाह —

“सब्बे सङ्खारा दुक्खाति, यदा पज्जाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया”ति ॥ (ध० प० २७८) ।

चत्तारि नाम किन्तिपज्जवण्णना

एवं इमिनापि पज्जव्याकरणेन आरब्धचित्तो सत्था पुरिमनयेनेव उत्तरिं पज्जं पुच्छति चत्तारि नाम किन्ति? तत्थ इमस्स पज्जस्स व्याकरणपक्खे कत्थचि पुरिमनयेनेव चत्तारो आहारा अधिप्पेता । यथाह —

“चतूसु, भिक्खवे, धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु चतूसु? चतूसु आहारेसु । इमेसु खो, भिक्खवे, चतूसु धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘चत्तारो पज्जा चत्तारो उद्देसा चत्तारि वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्त”न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

कत्थचि येसु सुभावितचित्तो अनुपुब्बेन दुक्खस्सन्तकरो होति, तानि चत्तारि सतिपट्टानानि । यथाह कजङ्गला भिक्खुनी —

“चतूसु, आवुसो, धम्मेसु भिक्खु सम्मा सुभावितचित्तो सम्मा परियन्तदस्सावी सम्मत्तं अभिसमेच्च दिट्ठेव धम्मे दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु चतूसु? चतूसु सतिपट्टानेसु । इमेसु खो, आवुसो, चतूसु धम्मेसु भिक्खु सम्मा सुभावितचित्तो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘चत्तारो पज्जा चत्तारो उद्देसा चत्तारि वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं

भगवता, इदमेतं पटिच्च वुत्त’न्ति (अ० नि० १०.२८)।

इध पन येसं चतुन्नं अनुबोधप्पटिवेधतो भवतण्हाछेदो होति, यस्मा तानि चत्तारि अरियसच्चानि अधिप्पेतानि। यस्मा वा इमिना परियायेन ब्याकतं सुब्याकतमेव होति, तस्मा थेरो चत्तारीति पच्चनुभासित्वा “अरियसच्चानी”ति विस्सज्जेति। तत्थ चत्तारीति गणनपरिच्छेदो। अरियसच्चानीति अरियानि सच्चानि, अवितथानि अविसंवादकानीति अत्थो। यथाह —

“इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि तथानि अवितथानि अनज्जथानि, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति (सं० नि० ५.१०९७)।

यस्मा वा सदेवकेन लोकेन अरणीयतो अभिगमनीयतोति वुत्तं होति, वायमितब्बट्टानसज्जिते अये वा इरियनतो, अनये वा न इरियनतो, सत्ततिसबोधिपक्खियअरियधम्मसमायोगतो वा अरियसम्मता बुद्धपच्चेकबुद्धबुद्धसावका एतानि पटिविज्झन्ति, तस्मापि “अरियसच्चानी”ति वुच्चन्ति। यथाह —

“चत्तारिमानि, भिक्खवे, अरियसच्चानि... पे०... इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि, अरिया इमानि पटिविज्झन्ति, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति।

अपिच अरियस्स भगवतो सच्चानीतिपि अरियसच्चानि। यथाह —

“सदेवके, भिक्खवे... पे०... सदेवमनुस्साय तथागतो अरियो, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति (सं० नि० ५.१०९८)।

अथ वा एतेसं अभिसम्बुद्धत्ता अरियभावसिद्धितोपि अरियसच्चानि। यथाह —

“इमेसं खो, भिक्खवे, चतुन्नं अरियसच्चानं यथाभूतं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धोति वुच्चती”ति (सं० नि० ५.१०९३)।

अयमेतेसं पदत्थो। एतेसं पन अरियसच्चानं अनुबोधप्पटिवेधतो भवतण्हाछेदो होति। यथाह —

“तयिदं, भिक्खवे, दुक्खं अरियसच्चं अनुबुद्धं पटिविद्धं... पे०... दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदा अरियसच्चं अनुबुद्धं पटिविद्धं, उच्छिन्ना भवतण्हा, खीणा भवनेत्ति, नत्थि दानि पुनब्भवो”ति (सं० नि० ५.१०९१)।

पञ्च नाम किन्तिपञ्चवण्णना

इमिनापि पञ्चब्याकरणेन आरद्धचित्तो सत्था पुरिमनयेनेव उत्तरिं पञ्चं पुच्छति पञ्च नाम किन्ति? थेरो पञ्चाति पच्चनुभासित्वा “उपादानक्खन्धा”ति विस्सज्जेति। तत्थ पञ्चाति गणनपरिच्छेदो। उपादानजनिता उपादानजनका वा खन्धा उपादानक्खन्धा। यंकिञ्च रूपं, वेदना, सज्जा, सङ्खारा, विज्जाणज्ज सासवा उपादानिया, एतेसमेतं अधिवचनं। पुब्बनयेनेव चेत्थ “पञ्चुपादानक्खन्धा”ति वुत्तं, न अज्जेसं पञ्चन्नमभावतो। यथाह —

“पञ्चसु, भिक्खवे, धम्मेषु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु पञ्चसु? पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु । इमेसु खो, भिक्खवे, पञ्चसु धम्मेषु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘पञ्च पज्हा, पञ्च उद्देसा, पञ्च वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्तं’न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

एत्थ च पञ्चक्खन्धे उदयव्यवसेन सम्मसन्तो विपस्सनामतं लद्धा अनुपुब्बेन निब्बानामतं सच्छिकरोति । यथाह —

“यतो यतो सम्मसति, खन्धानं उदयव्ययं ।
लभती पीतिपामोज्जं, अमतं तं विजानतं’न्ति ॥ (ध० प० ३७४) ।

छ नाम किन्तिपज्हवण्णना

एवं इमिनापि पज्हव्याकरणेन आरद्धचित्तो सत्था पुरिमनयेनेव उत्तरिं पज्हं पुच्छति “छ नाम किं”न्ति? थैरो छइति पच्चनुभासित्वा ‘अज्झत्तिकानि आयतनानी’ति विस्सज्जेति । तत्थ छइति गणनपरिच्छेदो, अज्झत्ते नियुत्तानि, अत्तानं वा अधिकत्वा पवत्तानि अज्झत्तिकानि । आयतनतो, आयस्स वा तननतो, आयतस्स वा संसारदुक्खस्स नयनतो आयतनानि, चक्खुसोतधानजिह्वाकायमनानमेतं अधिवचनं । पुब्बनयेन चेत्य “छ अज्झत्तिकानि आयतनानी”ति वुत्तं, न अज्जेसं छन्नमभावतो । यथाह —

“छसु, भिक्खवे, धम्मेषु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु छसु? छसु अज्झत्तिकेसु आयतनेसु । इमेसु खो, भिक्खवे, छसु धम्मेषु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘छ पज्हा छ उद्देसा छ वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्तं’न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

एत्थ च छ अज्झत्तिकानि आयतनानि, “सुज्जो गामोति खो, भिक्खवे, छन्नेतं अज्झत्तिकानं आयतनानं अधिवचनं’न्ति (सं० नि० ४.२३८) वचनतो सुज्जतो पुब्बुळकमरीचिकादीनि विय अचिरद्वितिकतो तुच्छतो वज्जनतो च समनुपस्सं निब्बिन्दमानो अनुपुब्बेन दुक्खस्सन्तं कत्वा मच्चुराजस्स अदस्सनं उपेति । यथाह —

“यथा पुब्बुळकं पस्से, यथा पस्से मरीचिकं ।
एवं लोकं अवेक्खन्तं, मच्चुराजा न पस्सती’ति ॥ (ध० प० १७०) ।

सत्त नाम किन्तिपज्हवण्णना

इमिनापि पज्हव्याकरणेन आरद्धचित्तो सत्था उत्तरिं पज्हं पुच्छति सत्त नाम किन्ति? थैरो किज्चापि महापज्हव्याकरणे सत्त विज्जाणद्वितियो वुत्ता, अपिच खो पन येसु धम्मेषु सुभावितचित्तो भिक्खु दुक्खस्सन्तकरो होति, ते दस्सेन्तो “सत्त बोज्झङ्गा”ति विस्सज्जेति । अयम्पि चत्थो भगवता अनुमतो एव । यथाह —

“पण्डिता गहपतयो कजङ्गलिका भिक्खुनी, महापज्जा गहपतयो कजङ्गलिका भिक्खुनी, मज्चेपि तुम्हे गहपतयो उपसङ्गमित्वा एतमत्थं पटिपुच्छेय्याथ, अहम्पि चेतं एवमेव ब्याकरेय्यं, यथा तं कजङ्गलिकाय भिक्खुनिया ब्याकतं’न्ति (अ० नि० १०.२८) ।

ताय च एवं व्याकृतं —

“सत्तसु, आवुसो, धम्मेषु भिक्खु सम्मा सुभावितचित्तो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेषु सत्तसु? सत्तसु बोज्झङ्गेसु । इमेषु खो, आवुसो, सत्तसु धम्मेषु भिक्खु सम्मा सुभावितचित्तो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘सत्त पज्हा सत्त उद्देसा सत्त वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं भगवता, इदमेतं पटिच्च वुत्तं”न्ति (अ० नि० १०.२८) ।

एवमयमत्थो भगवता अनुमतो एवाति वेदितब्बो ।

तत्थ सत्ताति ऊनाधिकनिवारणगणनपरिच्छेदो । **बोज्झङ्गा**ति सतिआदीनं धम्मानमेतं अधिवचनं । तत्रायं पदत्थो — एताय लोकियलोक्तरमग्गखणे उप्पज्जमानाय लीनुद्धच्चपतिट्ठानायूहनकामसुखत्तकिलमथानुयोगउच्छेदसस्सताभिनिवेसादि- अनेकुपद्दवप्पटिपक्खभूताय सतिधम्मविचयवीरियपीतिप्पस्सद्धिसमाधुपेक्खासङ्घाताय धम्मसामगिया अरियसावको बुज्झतीति कत्वा **बोधि**, किलेससन्ताननिद्वाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चाणि पटिविज्झति, निब्बानमेव वा सच्छिकरोतीति वुत्तं होति । यथाह — “सत्त बोज्झङ्गे भावेत्वा अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धो”ति । यथावुत्तप्पकाराय वा एताय धम्मसामगिया बुज्झतीति कत्वा अरियसावकोपि **बोधि** । इति तस्सा धम्मसामगिसङ्घाताय बोधिया अङ्गभूतत्ता **बोज्झङ्गा** ज्ञानङ्गमग्गङ्गानि विय, तस्स वा बोधीति लद्धवोहारस्स अरियसावकस्स अङ्गभूतत्तापि **बोज्झङ्गा** सेनङ्गरथङ्गादयो विय ।

अपिच “**बोज्झङ्गा**ति केनट्ठेन बोज्झङ्गा? बोधाय संवत्तन्तीति बोज्झङ्गा, बुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, अनुबुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, पटिबुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, सम्बुज्झन्तीति बोज्झङ्गा”ति (पटि० म० २.१७) इमिनापि पटिसम्भिदायं वुत्तेन विधिना बोज्झङ्गानं बोज्झङ्गट्ठो वेदितब्बो । एवमिमे सत्त बोज्झङ्गे भावेन्तो बहुलीकरोन्तो न चिरस्सेव एकन्तनिब्बिदादिगुणपटिलाभी होति, तेन दिट्ठेव धम्मे दुक्खस्सन्तकरो होतीति वुच्चति । वुत्तज्चेतं भगवता —

“सत्तिमे, भिक्खवे, बोज्झङ्गा भाविता बहुलीकता एकन्तनिब्बिदाय विरागाय निरोधाय उपसमाय अभिज्जाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तन्ती”ति (सं० नि० ५.२०१) ।

अट्ठ नाम किन्तिपज्जवण्णना

एवं इमिनापि पज्जव्याकरणेन आरद्धचित्तो सत्था उत्तरिं पज्जं पुच्छति **अट्ठ नाम किन्ति**? थेरो किज्जापि महापज्जव्याकरणे अट्ठ लोकधम्मा वुत्ता, अपिच खो पन येसु धम्मेषु सुभावितचित्तो भिक्खु दुक्खस्सन्तकरो होति, ते दस्सेन्तो “अरियानि अट्ठ मग्गङ्गानी”ति अवत्वा यस्मा अट्ठङ्गविनिमुत्तो मग्गो नाम नत्थि, अट्ठङ्गमत्तमेव तु मग्गो, तस्मा तमत्थं साधेन्तो देसनाविलासेन **अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो**ति विस्सज्जेति । भगवतापि चायमत्थो देसनानयो च अनुमतो एव । यथाह —

“पण्डिता गहपतयो कजङ्गलिका भिक्खुनी...पे०... अहम्पि एवमेव व्याकरेय्यं, यथा तं कजङ्गलिकाय भिक्खुनिया व्याकृतं”न्ति (अ० नि० १०.२८) ।

ताय च एवं व्याकृतं —

“अट्टसु, आवुसो, धम्मोसु भिक्खु सम्मा सुभावितचित्तो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । ‘अट्ट पज्झा, अट्ट उद्देसा, अट्ट वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं भगवता, इदमेतं पटिच्च वुत्त”न्ति (अ० नि० १०.२८) ।

एवमयं अत्थो च देसनानयो च भगवता अनुमतो एवाति वेदितब्बो ।

तत्थ अरियोति निब्बानत्थिकेहि अभिगन्तब्बो, अपिच आरका किलेसेहि वत्तनतो, अरियभावकरणतो, अरियफलपटिलाभतो चापि अरियोति वेदितब्बो । अट्ट अङ्गानि अस्साति **अट्टङ्गिको** । स्वायं चतुरङ्गिका विय सेना, पञ्चङ्गिकं विय च तूरियं अङ्गविनिब्भोगेन अनुपलब्धसभावतो अङ्गमत्तमेवाति वेदितब्बो । मग्गति इमिना निब्बानं, सयं वा मग्गति, किलेसे मारेन्तो वा गच्छतीति **मग्गो** ।

एवमट्टप्पभेदज्जिमं अट्टङ्गिकं मग्गं भावेन्तो भिक्खु अविज्जं भिन्दति, विज्जं उप्पादेति, निब्बानं सच्छिकरोति, तेन विट्ठेव धम्मे दुक्खस्सन्तकरो होतीति वुच्चति । वुत्तज्हेतं —

“सेय्यथापि, भिक्खवे, सालिसूकं वा यवसूकं वा सम्मा पणिहितं हत्थेन वा पादेन वा अक्कन्तं हत्थं वा पादं वा भेच्छति, लोहितं वा उप्पादेस्सतीति ठानमेतं विज्जति । तं किस्स हेतु? सम्मा पणिहितत्ता, भिक्खवे, सूकस्स, एवमेव खो, भिक्खवे, सो वत भिक्खु सम्मा पणिहिताय दिट्ठिया सम्मा पणिहिताय मग्गभावनाय अविज्जं भेच्छति, विज्जं उप्पादेस्सति, निब्बानं सच्छिकरिस्सतीति ठानमेतं विज्जती”ति (अ० नि० १.४२) ।

नव नाम किन्तिपज्जवण्णना

इमिनापि पज्जव्याकरणेन आरब्धचित्तो सत्था उत्तरिं पज्जं पुच्छति **नव नाम किन्ति**? थेरो **नव**इति पच्चनुभासित्वा “**सत्तावासा**”ति विस्सज्जेति । तत्थ **नवा**ति गणनपरिच्छेदो । **सत्ता**ति जीवितिन्द्रियप्पटिबद्धे खन्धे उपादाय पज्जत्ता पाणिनो पण्णत्ति वा । **आवासा**ति आवसन्ति एतेसूति आवासा, सत्तानं आवासा सत्तावासा । एस देसनामग्गो, अत्थतो पन नवविधानं सत्तानमेतं अधिवचनं । यथाह —

“सन्तावुसो, सत्ता नानत्तकाया नानत्तसज्जिनो, सेय्यथापि मनुस्सा एकच्चे च देवा एकच्चे च विनिपातिका, अयं पठमो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता नानत्तकाया एकत्तसज्जिनो, सेय्यथापि, देवा ब्रह्मकायिका, पठमाभिनिब्बत्ता, अयं दुतियो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता एकत्तकाया नानत्तसज्जिनो, सेय्यथापि, देवा आभस्सरा, अयं ततियो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता एकत्तकाया एकत्तसज्जिनो, सेय्यथापि, देवा सुभकिण्हा, अयं चतुत्थो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता असज्जिनो अप्पटिसंवेदिनो, सेय्यथापि, देवा असज्जसत्ता, अयं पञ्चमो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता सब्बसो रूपसज्जानं...पे०... आकासानज्जायतनूपगा, अयं छट्ठो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता...पे०... विज्जाणज्जायतनूपगा, अयं सत्तमो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता...पे०... आकिञ्चज्जायतनूपगा, अयं अट्ठमो सत्तावासो । सन्तावुसो, सत्ता...पे०... नेवसज्जानासज्जायतनूपगा, अयं नवमो सत्तावासो”ति (दी० नि० ३.३४१) ।

पुरिमनयेनेव चेत्य “नव सत्तावासा”ति वुत्तं, न अज्जेसं नवन्नमभावतो । यथाह —

“नवसु, भिक्खवे, धम्मोसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु नवसु? नवसु

सत्तावासेसु । इमेसु खो, भिक्खवे, नवसु धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति ।
‘नव पज्हा, नव उद्देसा, नव वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्तं’न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

एत्थ च “नव धम्मा परिज्जेय्या । कतमे नव? नव सत्तावासा”ति (दी० नि० ३.३५९) वचनतो नवसु सत्तावासेसु
जातपरिज्जाय धुवसुभसुखत्तभावदस्सनं पहाय सुद्धसङ्खारपुज्जमत्तदस्सनेन निब्बिन्दमानो तीरणपरिज्जाय
अनिच्चानुपस्सनेन विरज्जमानो दुक्खानुपस्सनेन विमुच्चमानो अनत्तानुपस्सनेन सम्मा परियन्तदस्सावी पहानपरिज्जाय
सम्मत्तमभिसमेच्च दिट्ठेव धम्मे दुक्खस्सन्तकरो होति । तेनेतं वुत्तं —

“नवसु, भिक्खवे, धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दिट्ठेव धम्मे दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु
नवसु? नवसु सत्तावासेसू”ति (अ० नि० १०.२७) ।

दस नाम किन्तिपज्जवण्णना

एवं इमिनापि पज्जव्याकरणेन आरद्धचित्तो सत्था उत्तरिं पज्जं पुच्छति **दस नाम किन्ति?** तत्थ किञ्चापि इमस्स
पज्जस्स इतो अज्जत्र वेय्याकरणेसु दस अकुसलकम्मपथा वुत्ता । यथाह —

“दससु, भिक्खवे, धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमेसु दससु? दससु
अकुसलकम्मपथेसु । इमेसु खो, भिक्खवे, दससु धम्मेसु भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो...पे०... दुक्खस्सन्तकरो
होति । ‘दस पज्हा दस उद्देसा दस वेय्याकरणानी’ति इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्तं’न्ति (अ० नि० १०.२७) ।

इध पन यस्मा अयमायस्मा अत्तानं अनुपनेत्वा अज्जं ब्याकातुकामो, यस्मा वा इमिना परियायेन ब्याकतं
सुब्याकतमेव होति, तस्मा येहि दसहि अङ्गेहि समन्नागतो अरहाति पवुच्चति, तेसं अधिगमं दीपेन्तो **दसहङ्गेहि
समन्नागतो अरहाति पवुच्चतीति** पुगलाधिष्ठानाय देसनाय विस्सज्जेति । यतो एत्थ येहि दसहि अङ्गेहि समन्नागतो
अरहाति पवुच्चति, तानि दसङ्गानि “दस नाम कि”न्ति पुट्ठेन थेरेन निद्धिद्वानीति वेदितब्बानि । तानि च दस —

“असेखो असेखोति, भन्ते, वुच्चति, कित्तावता नु खो, भन्ते, भिक्खु असेखो होतीति? इध, भिक्खवे, भिक्खु
असेखाय सम्मादिट्ठिया समन्नागतो होति, असेखेन सम्मासङ्कप्पेन समन्नागतो होति, असेखाय सम्मावाचाय
समन्नागतो होति, असेखेन सम्माकम्मन्तेन समन्नागतो होति, असेखेन सम्माआजीवेन समन्नागतो होति,
असेखेन सम्मावायामेन समन्नागतो होति, असेखाय सम्मासतिया समन्नागतो होति, असेखेन सम्मासमाधिना
समन्नागतो होति, असेखेन सम्माजाणेन समन्नागतो होति, असेखाय सम्माविमुत्तिया समन्नागतो होति । एवं खो,
भिक्खवे, भिक्खु असेखो होती”ति (अ० नि० १०.१११) । —

एवमादीसु सुत्तेसु वुत्तनयेनेव वेदितब्बानीति ।

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्ठकथाय

कुमारपज्जवण्णना निद्धिता ।

५. मङ्गलसुत्तवण्णना

निकखेपप्पयोजनं

इदानीं कुमारपज्जानन्तरं निक्खित्तस्स मङ्गलसुत्तस्स अत्थवण्णनाक्कमो अनुप्पत्तो, तस्स इध निकखेपप्पयोजनं वत्वा अत्थवण्णनं करिस्साम। सेय्यथिदं — इदञ्चि सुत्तं इमिना अनुक्कमेन भगवता अवुत्तम्पि ख्वायं सरणगमनेहि सासनोतारो, सिक्खापदद्वत्तिसाकारकुमारपज्जेहि च सीलसमाधिपज्जाप्पभेदनयो दस्सितो, सब्बोपेस परममङ्गलभूतो, यतो मङ्गलत्थिकेन एत्थेव अभियोगो कातब्बो, सो चस्स मङ्गलभावो इमिना सुत्तानुसारेण वेदितब्बोति दस्सनत्थं वुत्तं।

इदमस्स इध निकखेपप्पयोजनं।

पठममहासङ्गीतिकथा

एवं निक्खित्तस्स पनस्स अत्थवण्णनत्थं अयं मातिका —

“वुत्तं येन यदा यस्मा, चेतं वत्वा इमं विधिं।
एवमिच्चादिपाठस्स, अत्थं नानप्पकारतो॥

“वण्णयन्तो समुद्धानं, वत्वा यं यत्थ मङ्गलं।
ववत्थपेत्वा तं तस्स, मङ्गलत्तं विभावये”ति॥

तत्थ “वुत्तं येन यदा यस्मा, चेतं वत्वा इमं विधि”न्ति अयं ताव अद्भगाथा यदिदं “एवं मे सुत्तं एकं समयं भगवा...पे... भगवन्तं गाथाय अज्झभासी”ति, इदं वचनं सन्धाय वुत्ता। इदञ्चि अनुस्सववसेन वुत्तं, सो च भगवा सयम्भू अनाचरियको, तस्मा नेदं तस्स भगवतो वचनं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स। यतो वत्तब्बमेतं “इदं वचनं केन वुत्तं, कदा, कस्मा च वुत्त”न्ति। वुच्चते — आयस्मता आनन्देन वुत्तं, तज्ज पठममहासङ्गीतिकाले।

पठममहासङ्गीति चेसा सब्बसुत्तनिदानकोसल्लत्थमादितो पभुति एवं वेदितब्बा। धम्मचक्कप्पवत्तनञ्चि आदिं कत्वा याव सुभदपरिब्बाजकविनयना, कतबुद्धकिच्चे कुसिनारायं उपवत्तने मल्लानं सालवने यमकसालानमन्तरे विसाखपुण्णमदिवसे पच्चूससमये अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बुते, भगवति लोकनाथे भगवतो परिनिब्बाने सन्निपतितानं सत्तन्नं भिक्खुसतसहस्सानं सङ्गत्थेरो आयस्मा महाकस्सपो सत्ताहपरिनिब्बुते भगवति सुभदेन वुद्धपब्बजितेन “अलं, आवुसो, मा सोचित्थ, मा परिदेवित्थ, सुमुत्ता मयं तेन महासमणेन, उपहुता च होम इदं वो कप्पति इदं वो न कप्पती”ति, इदानीं पन मयं यं इच्छिस्साम तं करिस्साम, यं न इच्छिस्साम न तं करिस्सामा”ति (चूळव० ४३७; दी० नि० २.२३२) वुत्तवचनमनुस्सरन्तो “ठानं खो पनेतं विज्जति यं पापभिक्खू ‘अतीतसत्थुकं पावचनं’न्ति मज्जमाना पक्खं लभित्वा न चिरस्सेव सद्धम्मं अन्तरधापेय्युं। याव च धम्मविनयो तिड्ढति, ताव अनतीतसत्थुकमेव पावचनं होति। यथाह भगवा —

“यो वो, आनन्द, मया धम्मो च विनयो च देसितो पज्जत्तो, सो वो ममच्चयेन सत्था”ति (दी० नि० २.२१६)।

“यंनूनाहं धम्मञ्च विनयञ्च सङ्गायेय्यं, यथयिदं सासनं अद्धनियं अस्स चिरट्ठितिकं” ।

यञ्चाहं भगवता —

“धारेस्ससि पन मे त्वं, कस्सप, साणानि पंसुकूलानि निब्बसनानी”ति वत्वा चीवरे साधारणपरिभोगेन चेव

—

“अहं, भिक्खवे, यावदे आकङ्खामि विविच्चेव कामेहि...पे०... पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरामि, कस्सपोपि, भिक्खवे, यावदेव आकङ्खति विविच्चेव कामेहि...पे०... पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती”ति —

एवमादिना नयेन नवानुपुब्बविहारछळभिज्जाप्यभेदे उत्तरिमनुस्सधम्मो अत्तना समसमद्वपनेन च अनुगहितो, तस्स मे किमज्जं आणण्यं भविस्सति? “ननु मं भगवा राजा विय सककवचइस्सरियानुप्पदानेन अत्तनो कुलवंसप्पतिट्ठापकं पुत्तं ‘सद्धम्मवंसप्पतिट्ठापको मे अयं भविस्सती’ति मन्त्वा इमिना असाधारणेन अनुगहेन अनुगहेसी”ति चिन्तयन्तो धम्मविनयसङ्गायनत्थं भिक्खूनं उस्साहं जनेसि? यथाह —

“अथ खो आयस्मा महाकस्सपो भिक्खू आमन्तेसि — एकमिदाहं, आवुसो, समयं पावाय कुसिनारं अद्धानमग्गप्पटिपन्नो महता भिक्खुसङ्घेन सद्धिं पञ्चमत्तेहि भिक्खुसतेही”ति (दी० नि० २.२३१; चूळव० ४३७) सब्बं सुभद्वकण्डं वित्तारेतब्बं ।

ततो परं आह —

“हन्द मयं, आवुसो, धम्मञ्च विनयञ्च सङ्गायेय्याम, पुरे अधम्मो दिप्पति, धम्मो पटिबाहिय्यति, अविनयो दिप्पति, विनयो पटिबाहिय्यति, पुरे अधम्मवादिनो बलवन्तो होन्ति, धम्मवादिनो दुब्बला होन्ति, अविनयवादिनो बलवन्तो होन्ति, विनयवादिनो दुब्बला होन्ती”ति (चूळव० ४३७) ।

भिक्खू आहंसु “तेन हि, भन्ते, थेरो भिक्खू उच्चिनतू”ति । थेरो सकलनवङ्गसत्थुसासनपरियत्तिधरे पृथुज्जनसोतापन्नसकदागामिअनागामिसुखविपस्सकखीणासवभिक्खू अनेकसते अनेकसहस्से च वज्जेत्वा तिपिटकसब्बपरियत्तिप्पभेदधरे पटिसम्भिदाप्पत्ते महानुभावे येभ्युयेन भगवता एतदग्गं आरोपिते तेविज्जादिभेदे खीणासवभिक्खूयेव एकूनपञ्चसते परिग्गहेसि । ये सन्धाय इदं वुत्तं “अथ खो आयस्मा महाकस्सपो एकेनूनपञ्चअरहन्तसतानि उच्चिनी”ति (चूळव० ४३७) ।

किस्स पन थेरो एकेनूनमकासीति? आयस्मतो आनन्दत्थेरस्स ओकासकरणत्थं । तेन हायस्मता सहापि विनापि न सक्का धम्मसङ्गीति कातुं । सो हायस्मा सेखो सकरणीयो, तस्मा सह न सक्का, यस्मा पनस्स किञ्चि दसबलदेसितं सुत्तगेय्यादिकं भगवतो असम्मुखा पटिग्गहितं नाम नत्थि, तस्मा विनापि न सक्का । यदि एवं सेखोपि समानो धम्मसङ्गीतिया बहूकारत्ता थेरेन उच्चिनितब्बो अस्स, अथ कस्मा न उच्चिनितोति? परूपवादविवज्जनतो । थेरो हि आयस्मन्ते आनन्दे अतिविय विस्सत्थो अहोसि । तथा हि नं सिरस्मिं पलितेसु जातेसुपि “न वायं कुमारको मत्तमज्जासी”ति (सं० नि० २.१५४) कुमारकवादेन ओवदति । सक्ककुलप्पसुतो चायं आयस्मा तथागतस्स भाता चूळपितु पुत्तो, तत्र भिक्खू छन्दागमनं विय मज्जमाना “बहू असेखपटिसम्भिदाप्पत्ते भिक्खू ठपेत्वा आनन्दं सेखपटिसम्भिदाप्पत्तं

थेरो उच्चिनी”ति उपवदेयुं । तं परूपवादं परिविवज्जेन्तो “आनन्दं विना सङ्गीति न सक्का कातुं, भिक्खूनंयेव अनुमतिया गहेस्सामी”ति न उच्चिनि ।

अथ सयमेव भिक्खू आनन्दस्सत्थाय थेरं याचिसु । यथाह —

“भिक्खू आयस्मन्तं महाकस्सपं एतदवोचुं — ‘अयं, भन्ते, आयस्मा आनन्दो किञ्चापि सेखो, अभब्बो छन्दा दोसा मोहा भया अगतिं गन्तुं, बहु चानेन भगवतो सन्निके धम्मो च विनयो च परियत्तो, तेन हि, भन्ते, थेरो आयस्मन्तम्पि आनन्दं उच्चिनतू”ति । अथ खो आयस्मा महाकस्सपो आयस्मन्तम्पि आनन्दं उच्चिनी”ति (चूळव० ४३७) ।

एवं भिक्खूनं अनुमतिया उच्चिनितेन तेनायस्मता सद्धिं पञ्चथेरसतानि अहेसुं ।

अथ खो थेरानं भिक्खूनं एतदहोसि — “कत्थ नु खो मयं धम्मञ्च विनयञ्च सङ्गायेय्यामा”ति । अथ खो थेरानं भिक्खूनं एतदहोसि “राजगहं खो महागोचरं पहतसेनासनं, यन्नून मयं राजगहे वस्सं वसन्ता धम्मञ्च विनयञ्च सङ्गायेय्याम, नज्जे भिक्खू राजगहे वस्सं उपगच्छेय्यु”न्ति । कस्मा पन नेसं एतदहोसि? इदं अम्हाकं थावरकम्मं, कोचि विसभागपुग्गलो सङ्गमज्झं पविसित्वा उक्कोटेय्याति । अथायस्मा महाकस्सपो जत्तिदुतियेन कम्मेन सावेसि । तं सङ्गीतिक्खन्धके (चूळव० ४३७) वुत्तनयेनेव जातब्बं ।

अथ तथागतस्स परिनिब्बानतो सत्तसु साधुकीळनदिवसेसु सत्तसु च धातुपूजादिवसेसु वीतिवत्तेसु “अट्टमासो अतिक्कन्तो, इदानि गिम्हानं दियड्डो मासो सेसो, उपकट्ठा वस्सूपनायिका”ति मन्त्वा महाकस्सपत्थेरो “राजगहं, आवुसो, गच्छामा”ति उपड्डं भिक्खुसङ्घं गहेत्वा एकं मगं गतो । अनुरुद्धत्थेरोपि उपड्डं गहेत्वा एकं मगं गतो, आनन्दत्थेरो पन भगवतो पत्तचीवरं गहेत्वा भिक्खुसङ्घपरिवुतो सावत्थिं गन्त्वा राजगहं गन्तुकामो येन सावत्थि, तेन चारिकं पक्कामि । आनन्दत्थेरेन गतगतट्ठाने महापरिदेवो अहोसि, “भन्ते आनन्द, कुहिं सत्थारं ठपेत्वा आगतोसी”ति? अनुपुब्बेन सावत्थिं अनुप्पत्ते थेरे भगवतो परिनिब्बानसमये विय महापरिदेवो अहोसि ।

तत्र सुदं आयस्मा आनन्दो अनिच्चतादिपटिसंयुत्ताय धम्मिया कथाय तं महाजनं सज्जापेत्वा जेतवनं पविसित्वा दसबलेन वसितगन्धकुटिया द्वारं विवरित्वा मज्जपीठं नीहरित्वा पप्फोटेत्वा गन्धकुटिं सम्मज्जित्वा मिलातमालाकचवरं छट्टेत्वा मज्जपीठं अतिहरित्वा पुन यथाठाने ठपेत्वा भगवतो ठितकाले करणीयं वत्तं सब्बमकासि । अथ थेरो भगवतो परिनिब्बानतो पभुति ठाननिसज्जबहुलत्ता उस्सन्नधातुकं कायं समस्सासेतुं दुतियदिवसे खीरविरेचनं पिवित्वा विहारेयेव निसीदि, यं सन्धाय सुभेन माणवेन पहितं माणवकं एतदवोच —

“अकालो खो, माणवक, अत्थि मे अज्ज भेसज्जमत्ता पीता, अप्पेव नाम स्वेपि उपसङ्कमेय्यामा”ति (दी० नि० १.४४७) ।

दुतियदिवसे चेतकत्थेरेन पच्छासमणेन गन्त्वा सुभेन माणवेन पुट्ठो दीघनिकाये सुभसुत्तं नाम दसमं सुत्तमभासि ।

अथ खो थेरो जेतवने विहारे खण्डफुल्लप्पटिसङ्करणं कारापेत्वा उपकट्ठाय वस्सूपनायिकाय राजगहं गतो । तथा महाकस्सपत्थेरो अनुरुद्धत्थेरो च सब्बं भिक्खुसङ्घं गहेत्वा राजगहमेव गता ।

तेन खो पन समयेन राजगहे अट्टारस महाविहारा होन्ति । ते सब्बेपि छड्डितपतितउक्लापा अहेसुं । भगवतो हि परिनिब्बाने सब्बे भिक्खू अत्तनो अत्तनो पत्तचीवरं गहेत्वा विहारे च परिवेणे च छड्डेत्वा अगमंसु । तत्थ थेरा भगवतो वचनपूजनत्थं तित्थियवादपरिमोचनत्थञ्च “पठमं मासं खण्डफुल्लप्पटिसङ्करणं करोमा”ति चिन्तेसुं । तित्थिया हि वदेय्युं “समणस्स गोतमस्स सावका सत्थरि ठितेयेव विहारे पटिजग्गिंसु, परिनिब्बुते छड्डेसु”न्ति । तेसं वादपरिमोचनत्थञ्च चिन्तेसुन्ति वुत्तं होति । वुत्तम्पि चेतं —

“अथ खो थेरानं भिक्खूनं एतदहोसि — भगवता खो, आवुसो, खण्डफुल्लप्पटिसङ्करणं वण्णितं, हन्द मयं, आवुसो, पठमं मासं खण्डफुल्लप्पटिसङ्करणं करोम, मज्झिमं मासं सन्निपतित्वा धम्मञ्च विनयञ्च सङ्गायिस्सामा”ति (चूळव० ४३८) ।

ते दुतियदिवसे गन्त्वा राजद्वारे अट्ठंसु । अजातसत्तु राजा आगन्त्वा वन्दित्वा “अहं, भन्ते, किं करोमि, केनत्थो”ति पवारिसि । थेरा अट्टारसमहाविहारप्पटिसङ्करणत्थाय हत्थकम्मं पटिवेदेसुं । “साधु, भन्ते”ति राजा हत्थकम्मकारके मनुस्से अदासि । थेरा पठमं मासं सब्बविहारे पटिसङ्करापेसुं ।

अथ रज्जो आरोचेसुं — “निट्ठितं, महाराज, विहारप्पटिसङ्करणं, इदानि धम्मविनयसङ्गहं करोमा”ति । “साधु, भन्ते, विस्सत्था करोथ, मय्हं आणाचक्कं, तुम्हाकं धम्मचक्कं होतु । आणापेथ, भन्ते, किं करोमी”ति? “धम्मसङ्गहं करोन्तानं भिक्खूनं सन्निसज्जट्टानं महाराजा”ति । “कत्थ करोमि, भन्ते”ति? “वेभारपब्बतपस्से सत्तपण्णिगुहाद्वारे कातुं युत्तं महाराजा”ति । “साधु, भन्ते”ति खो, राजा अजातसत्तु, विस्सकम्मुना निम्मितसदिसं सुविभत्तभित्तिथम्भसोपानं नानाविधमालाकम्मलताकम्मविचित्रं महामण्डपं कारापेत्वा विविधकुसुमदामओलम्बकविनिगलन्तचारुवितानं रतनविचित्रमणिकोट्टिमतलमिव च नं नानापुष्पपहारविचित्रं सुपरिनिट्ठितभूमिकम्मं ब्रह्मविमानसदिसं अलङ्कुरित्वा तस्मिं महामण्डपे पञ्चसतानं भिक्खूनं अनग्घानि पञ्चकप्पियपच्चत्थरणसतानि पज्जापेत्वा दक्खिणभागं निस्साय उत्तराभिमुखं थेरासनं, मण्डपमज्झे पुरत्थाभिमुखं बुद्धस्स भगवतो आसनारहं धम्मासनं पज्जापेत्वा दन्तखचितं चित्तबीजनिज्वेत्य ठपेत्वा भिक्खुसङ्घस्स आरोचापेसि “निट्ठितं, भन्ते, किच्च”न्ति ।

भिक्खू आयस्मन्तं आनन्दं आहंसु “स्वे, आवुसो आनन्द, सङ्घसन्निपातो, त्वञ्च सेखो सकरणीयो, तेन ते न युत्तं सन्निपातं गन्तुं, अप्पमत्तो होही”ति । अथ खो आयस्मा आनन्दो “स्वे सन्निपातो, न खो पन मेतं पतिरूपं, ख्वाहं सेखो समानो सन्निपातं गच्छेय्य”न्ति बहुदेव रत्तिं कायगताय सतिया वीतिनामेत्वा रत्तिया पच्चूससमये चङ्कमा ओरोहित्वा विहारं पविसित्वा “निपज्जिस्सामी”ति कायं आवज्जेसि । द्वे पादा भूमितो मुत्ता, अप्पत्तञ्च सीसं बिम्बोहनं, एतस्मिं अन्तरे अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चि । अयज्हि आयस्मा चङ्कमेन बहि वीतिनामेत्वा विसेसं निब्बत्तेतुं असक्कोन्तो चिन्तेसि “ननु मं भगवा एतदवोच — ‘कतपुज्जोसि त्वं, आनन्द, पधानमनुयुज्ज, खिप्पं होहिसि अनासवो’ति (दी० नि० २.२०७) । बुद्धानञ्च कथादोसो नाम नत्थि, मम पन अच्चारद्धं वीरियं, तेन मे चित्तं उद्धच्चाय संवत्तति, हन्दाहं वीरियसमतं योजेमी”ति चङ्कमा ओरोहित्वा पादधोवनट्टाने ठत्वा पादे धोवित्वा विहारं पविसित्वा मज्जके निसीदित्वा “थोकं विस्समिस्सामी”ति कायं मज्जके उपनामेसि । द्वे पादा भूमितो मुत्ता, सीसञ्च बिम्बोहनमसम्पत्तं, एतस्मिं अन्तरे अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चि । चतुइरियापथविरहितं थेरस्स अरहत्तं । तेन “इमस्मिं सासने अनिसिन्नो अनिपन्नो अट्ठितो अचङ्कमन्तो को भिक्खु अरहत्तं पत्तो”ति वुत्ते “आनन्दत्थेरो”ति वत्तुं वट्ठति ।

अथ थेरा भिक्खू दुतियदिवसे भत्तकिच्चं कत्वा पत्तचीवरं पटिसामेत्वा धम्मसभायं सन्निपतिता । आनन्दत्थेरो पन

अत्तनो अरहत्तप्पत्तिं जापेतुकामो भिक्खूहि सद्धिं न गतो । भिक्खू यथावुद्धं अत्तनो अत्तनो पत्तासने निसीदन्ता आनन्दत्थेरस्स आसनं ठपेत्वा निसिन्ना । तत्थ केहिचि “एतमासनं कस्सा”ति वुत्ते आनन्दस्साति । “आनन्दो पन कुहिं गतो”ति । तस्मिं समये थेरो चिन्तेसि “इदानीं मय्हं गमनकालो”ति । ततो अत्तनो आनुभावं दस्सेन्तो पथवियं निमुज्जित्वा अत्तनो आसनेयेव अत्तानं दस्सेसि । आकासेनागन्त्वा निसीदीतिपि एके ।

एवं निसिन्ने तस्मिं आयस्मन्ते महाकस्सपत्थेरो भिक्खू आमन्तेसि, “आवुसो, किं पठमं सङ्गायाम धम्मं वा विनयं वा”ति? भिक्खू आहंसु, “भन्ते महाकस्सप, विनयोनामबुद्धसासनस्स आयु, विनये ठिते सासनं ठितं होति, तस्मा पठमं विनयं सङ्गायामा”ति । “कं धुरं कत्वा विनयो सङ्गायितब्बो”ति? “आयस्मन्तं उपालि”न्ति । “किं आनन्दो नप्पहोती”ति? “नो नप्पहोति, अपिच खो पन सम्मासम्बुद्धो धरमानोयेव विनयपरियत्तिं निस्साय आयस्मन्तं उपालिं एतदग्गे ठपेसि — ‘एतदग्गं, भिक्खवे, मम सावकानं भिक्खूनं विनयधरानं यदिदं उपाली’”ति (अ० नि० १.२२८) । तस्मा उपालित्थेरं पुच्छित्वा विनयं सङ्गायामाति । ततो थेरो विनयं पुच्छनत्थाय अत्तनाव अत्तानं सम्मन्नि । उपालित्थेरोपि विस्सज्जनत्थाय सम्मन्नि । तत्रायं पाळि —

अथ खो आयस्मा महाकस्सपो सद्धं जापेसि —

“सुणातु मे, आवुसो, सद्धो, यदि सद्धस्स पत्तकल्लं, अहं उपालिं विनयं पुच्छेय्य”न्ति ।

आयस्मापि उपालि सद्धं जापेसि —

“सुणातु मे, भन्ते, सद्धो, यदि सद्धस्स पत्तकल्लं, अहं आयस्मता महाकस्सपेन विनयं पुट्ठो विस्सज्जेय्य”न्ति ।

एवं अत्तनाव अत्तानं सम्मन्नित्वा आयस्मा, उपालि, उट्ठायासना एकंसं चीवरं कत्वा थेरे भिक्खू वन्दित्वा धम्मासने निसीदि दन्तखचितं बीजनिं गहेत्वा । ततो महाकस्सपत्थेरो उपालित्थेरं पठमपाराजिकं आदिं कत्वा सब्बं विनयं पुच्छि, उपालित्थेरो विस्सज्जेसि । सब्बे पञ्चसता भिक्खू पठमपाराजिकसिक्खापदं सनिदानं कत्वा एकतो गणसज्झायमकंसु । एवं सेसानिपीति सब्बं विनयट्ठकथाय गहेतब्बं । एतेन नयेन सउभतोविभङ्गं सखन्धकपरिवारं सकलं विनयपिटकं सङ्गायित्वा उपालित्थेरो दन्तखचितं बीजनिं निक्खिपित्वा धम्मासना ओरोहित्वा वुट्ठे भिक्खू वन्दित्वा अत्तनो पत्तासने निसीदि ।

विनयं सङ्गायित्वा धम्मं सङ्गायितुकामो आयस्मा महाकस्सपत्थेरो भिक्खू पुच्छि — “धम्मं सङ्गायन्तेहि कं पुगलं धुरं कत्वा धम्मो सङ्गायितब्बो”ति? भिक्खू “आनन्दत्थेरं धुरं कत्वा”ति आहंसु ।

अथ खो आयस्मा महाकस्सपो सद्धं जापेसि —

“सुणातु मे, आवुसो, सद्धो, यदि सद्धस्स पत्तकल्लं, अहं आनन्दं धम्मं पुच्छेय्य”न्ति ।

अथ खो आयस्मा आनन्दो सद्धं जापेसि —

“सुणातु मे, भन्ते, सद्धो, यदि सद्धस्स पत्तकल्लं, अहं आयस्मता महाकस्सपेन धम्मं पुट्ठो विस्सज्जेय्य”न्ति ।

अथ खो आयस्मा आनन्दो उट्ठायासना एकंसं चीवरं कत्वा थेरे भिक्खू वन्दित्वा धम्मासने निसीदि दन्तखचितं बीजनिं गहेत्वा । अथ महाकस्सपत्थेरो आनन्दत्थेरं धम्मं पुच्छि — “ब्रह्मजालं, आवुसो आनन्द, कत्थ भासित”न्ति? “अन्तरा च, भन्ते, राजगहं अन्तरा च नाळन्दं राजागारके अम्बलट्टिकाय”न्ति । “कं आरब्भा”ति? “सुप्पियञ्च परिब्बाजकं ब्रह्मदत्तञ्च माणवक”न्ति । अथ खो आयस्मा महाकस्सपो आयस्मन्तं आनन्दं ब्रह्मजालस्स निदानम्पि पुच्छि, पुग्गलम्पि पुच्छि । “सामञ्जफलं; पनावुसो आनन्द, कत्थ भासित”न्ति? “राजगहे, भन्ते, जीवकम्बवने”ति । “केन सद्धि”न्ति? “अजातसत्तुना वेदेहिपुत्तेन सद्धि”न्ति । अथ खो आयस्मा महाकस्सपो आयस्मन्तं आनन्दं सामञ्जफलस्स निदानम्पि पुच्छि, पुग्गलम्पि पुच्छि । एतेनेव उपायेन पञ्चपि निकाये पुच्छि, पुट्ठो पुट्ठो आयस्मा आनन्दो विस्सज्जेसि । अयं पठममहासङ्गीति पञ्चहि थेरसतेहि कता —

“सतेहि पञ्चहि कता, तेन पञ्चसताति च ।
थेरेहेव कतत्ता च, थेरिकाति पवुच्चती”ति ॥

इमिस्सा पठममहासङ्गीतिया वत्तमानाय सब्बं दीघनिकायं मज्झिमनिकायादिञ्च पुच्छित्वा अनुपुब्बेन खुह्मकनिकायं पुच्छन्तेन आयस्मता महाकस्सपेन “मङ्गलसुत्तं, आवुसो आनन्द, कत्थ भासित”न्ति एवमादिवचनावसाने “निदानम्पि पुच्छि, पुग्गलम्पि पुच्छी”ति एत्थ निदाने पुच्छिते तं निदानं वित्थारेत्वा यथा च भासितं, येन च सुतं, यदा च सुतं, येन च भासितं, यत्थ च भासितं, यस्स च भासितं, तं सब्बं कथेतुकामेन “एवं भासितं मया सुतं, एकं समयं सुतं, भगवता भासितं, सावत्थियं भासितं, देवताय भासित”न्ति एतमत्थं दस्सेन्तेन आयस्मता आनन्देन वुत्तं “एवं मे सुतं — एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे...पे०... भगवन्तं गाथाय अज्झभासी”ति । एवमिदं आयस्मता आनन्देन वुत्तं, तञ्च पन पठममहासङ्गीतिकाले वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

इदानी “कस्मा वुत्त”न्ति एत्थ वुच्चते — यस्मा अयमायस्मा महाकस्सपत्थेरेन निदानं पुट्ठो, तस्मानेन तं निदानं आदितो पभुति वित्थारेतुं वुत्तं । यस्मा वा आनन्दं धम्मासने निसिन्नं वसीगणपरिवुत्तं दिस्वा एकच्चानं देवतानं चित्तमुप्पन्नं “अयमायस्मा वेदेहमुनि पकतियापि सक्ककुलमन्वयो भगवतो दायादो, भगवतापि पञ्चक्खत्तुं एतदग्गे निहिट्ठो, चतूहि अच्छरियअब्भुतधम्महि समन्नागतो, चतुन्नं परिसानं पियो मनापो, इदानी मज्जे भगवतो धम्मरज्जदायज्जं पत्वा बुद्धो जातो”ति । तस्मा आयस्मा आनन्दो तासं देवतानं चेतसा चेतोपरिवितक्कमज्जाय तं अभूतगुणसम्भावनं अनधिवासेन्तो अत्तनो सावकभावमेव दीपेतुं आह “एवं मे सुतं एकं समयं भगवा ...पे०... अज्झभासी”ति । एत्थन्तरे पञ्च अरहन्तसतानि अनेकानि च देवतासहस्सानि “साधु साधू”ति आयस्मन्तं आनन्दं अभिनन्दिसु, महाभूमिचालो अहोसि, नानाविधकुसुमवस्सं अन्तलिक्खतो पपति, अज्जानि च बहूनि अच्छरियानि पातुरहेसुं, बहूनञ्च देवतानं संवेगो उप्पज्जि “यं अम्हेहि भगवतो सम्मुखा सुतं, इदानीव तं परोक्खा जात”न्ति । एवमिदं आयस्मता आनन्देन पठममहासङ्गीतिकाले वदन्तेनापि इमिना कारणेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । एत्तावता च “वुत्तं येन यदा यस्मा, चेत्तं वत्वा इमं विधि”न्ति इमिस्सा अद्भुत्ताया अत्थो पकासितो होति ।

एवमिच्चादिपाठवण्णना

१. इदानी “एवमिच्चादिपाठस्स, अत्थं नानप्पकारतो”ति एवमादिमातिकाय सङ्गहितत्थप्पकासनत्थं वुच्चते — एवन्ति अयं सद्दो उपमूपदेससम्पहंसनगरहणवचनसम्पटिग्गहाकारनिदस्सनावधारणादीसु अत्थेसु दट्ठब्बो । तथा हेस “एवं जातेन मच्चेन, कत्तब्बं कुसलं बहु”न्ति एवमादीसु (ध० प० ५३) उपमायं दिस्सति । “एवं ते अभिक्कमितब्बं, एवं ते

पटिक्कमितब्ब”न्ति आदीसु (अ० नि० ४.१२२) उपदेसे। “एवमेतं भगवा, एवमेतं सुगता”ति एवमादीसु (अ० नि० ३.६६) सम्पहंसने। “एवमेवं पनायं वसली यस्मिं वा तस्मिं वा तस्स मुण्डकस्स समणकस्स वण्णं भासती”ति एवमादीसु (सं० नि० १.१८७) गरहणे। “एवं, भन्तेति खो ते भिक्खू भगवतो पच्चस्सोसु”न्ति एवमादीसु (म० नि० १.१) वचनसम्पटिग्गहे। “एवं ब्या खो अहं, भन्ते, भगवता धम्मं देसितं आजानामी”ति एवमादीसु (म० नि० १.३९८) आकारे। “एहि त्वं, माणवक, येन समणो आनन्दो तेनुपसङ्कम, उपसङ्कमित्वा मम वचनेन समणं आनन्दं अप्पाबाधं अप्पातङ्कं लहुट्ठानं बलं फासुविहारं पुच्छ। ‘सुभो माणवो तोदेय्यपुत्तो भवन्तं आनन्दं अप्पाबाधं अप्पातङ्कं लहुट्ठानं बलं फासुविहारं पुच्छती’ति, एवञ्च वदेहि साधु किर भवं आनन्दो येन सुभस्स माणवस्स तोदेय्यपुत्तस्स निवेसनं, तेनुपसङ्कमतु अनुकम्पं उपादाया”ति एवमादीसु (दी० नि० १.४४५) निदस्सने। “तं किं मज्जथ कालामा, इमे धम्मा कुसला वा अकुसला वाति? अकुसला, भन्ते। सावज्जा वा अनवज्जा वाति? सावज्जा, भन्ते। विज्जुगरहिता वा विज्जुप्पसत्था वाति? विज्जुगरहिता, भन्ते। समत्ता समादिन्ना अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति नो वा, कथं वो एत्थ होतीति? समत्ता, भन्ते, समादिन्ना अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति, एवं नो एत्थ होती”ति एवमादीसु (अ० नि० ३.६६) अवधारणे। इध पन आकारनिदस्सनावधारणेषु दट्ठब्बो।

तत्थ आकारत्थेन **एवं**-सद्देन एतमत्थं दीपेति — नानानयनिपुणमनेकज्झासयसमुट्ठानं अत्थब्यञ्जनसम्पन्नं विविधपाटिहारियं धम्मत्थदेसनापटिवेधगम्भीरं सब्बसत्तानं सकसकभासानुरूपतो सोतपथमागच्छन्तं तस्स भगवतो वचनं सब्बप्पकारेण को समत्थो विज्जातुं, सब्बथामेन पन सोतुकामतं जनेत्वापि एवं मे सुतं, मयापि एकेनाकारेण सुतन्ति।

निदस्सनत्थेन “नाहं सयम्भू, न मया इदं सच्छिकत”न्ति अत्तानं परिमोचेन्तो “एवं मे सुतं, मयापि एवं सुत”न्ति इदानीं वत्तब्बं सकलसुतं निदस्सेति।

अवधारणत्थेन “एतदग्गं, भिक्खवे, मम सावकानं भिक्खून् बहुस्सुतानं यदिदं आनन्दो, गतिमन्तानं, सतिमन्तानं, धितिमन्तानं, उपट्ठाकानं यदिदं आनन्दो”ति (अ० नि० १.२१९-२२३) एवं भगवता पसत्थभावानुरूपं अत्तनो धारणबलं दस्सेन्तो सत्तानं सोतुकम्यतं जनेति “एवं मे सुतं, तज्ज खो अत्थतो वा व्यञ्जनतो वा अनूनमनधिकं, एवमेव, न अज्जथा दट्ठब्ब”न्ति।

मे-सद्दो तीसु अत्थेषु दिस्सति। तथा हिस्स “गाथाभिगीतं मे अभोजनेय्य”न्ति एवमादीसु (सु० नि० ८१) मयाति अत्थो। “साधु मे, भन्ते, भगवा संखित्तेन धम्मं देसेतू”ति एवमादीसु (सं० नि० ४.८८) मय्हन्ति अत्थो। “धम्मदायादा मे, भिक्खवे, भवथा”ति एवमादीसु (म० नि० १.२९) ममाति अत्थो। इध पन “मया सुत”न्ति च “मम सुत”न्ति च अत्थद्वये युज्जति।

सुतन्ति अयं सुतसद्दो सउपसग्गो अनुपसग्गो च गमनख्यातरागाभिभूतूपचितानुयोगसोतविज्जेय्यसोतद्वारविज्जातादिअनेकत्थप्पभेदो। तथा हिस्स “सेनाय पसुतो”ति एवमादीसु गच्छन्तीति अत्थो। “सुतधम्मस्स पस्सतो”ति एवमादीसु ख्यातधम्मस्साति अत्थो। “अवस्सुता अवस्सुतस्सा”ति एवमादीसु (पाचि० ६५७) रागाभिभूता रागाभिभूतस्साति अत्थो। “तुम्हेहि पुज्जं पसुतं अनप्पक”न्ति एवमादीसु (खु० पा० ७.१२) उपचितन्ति अत्थो। “ये ज्ञानप्पसुता धीरा”ति एवमादीसु (ध० प० १८१) ज्ञानानुयुत्ताति अत्थो। “दिट्ठं सुतं मुत”न्ति एवमादीसु (म० नि० १.२४१) सोतविज्जेय्यन्ति अत्थो। “सुतधरो सुतसन्निचयो”ति एवमादीसु (म० नि० १.३३९) सोतद्वारानुसारविज्जातधरोति अत्थो। इध पन **सुतन्ति** सोतविज्जाणपुब्बङ्गमाय

विज्जाणवीथिया उपधारितन्ति वा उपधारणन्ति वाति अत्थो । तत्थ यदा मे-सहस्स मयाति अत्थो, तदा “एवं मया सुतं, सोतविज्जाणपुब्बङ्गमाय विज्जाणवीथिया उपधारित”न्ति युज्जति । यदा मे-सहस्स ममाति अत्थो, तदा “एवं मम सुतं सोतविज्जाणपुब्बङ्गमाय विज्जाणवीथिया उपधारण”न्ति युज्जति ।

एवमेतेसु तीसु पदेसु एवन्ति सोतविज्जाणकिच्चनिदस्सनं । मेति वुत्तविज्जाणसमङ्गीपुगलनिदस्सनं । सुतन्ति अस्सवनभावप्पटिक्खेपतो अनूनानधिकाविपरीतगहणनिदस्सनं । तथा एवन्ति सवनादिचित्तानं नानप्पकारेण आरम्भणे पवत्तभावनिदस्सनं । मेति अत्तनिदस्सनं । सुतन्ति धम्मनिदस्सनं ।

तथा एवन्ति निद्विसितब्बधम्मनिदस्सनं । मेति पुगलनिदस्सनं । सुतन्ति पुगलकिच्चनिदस्सनं ।

तथा एवन्ति वीथिचित्तानं आकारपज्जत्तिवसेन नानप्पकारनिद्वेसो । मेति कत्तारनिद्वेसो । सुतन्ति विसयनिद्वेसो ।

तथा एवन्ति पुगलकिच्चनिद्वेसो । सुतन्ति विज्जाणकिच्चनिद्वेसो । मेति उभयकिच्चयुत्तपुगलनिद्वेसो ।

तथा एवन्ति भावनिद्वेसो । मेति पुगलनिद्वेसो । सुतन्ति तस्स किच्चनिद्वेसो ।

तत्थ एवन्ति च मेति च सच्छिकट्टपरमत्थवसेन अविज्जमानपज्जत्ति । सुतन्ति विज्जमानपज्जत्ति । तथा एवन्ति च मेति च तं तं उपादाय वत्तब्बतो उपादापज्जत्ति । सुतन्ति दिट्ठादीनि उपनिधाय वत्तब्बतो उपनिधापज्जत्ति ।

एत्थ च एवन्ति वचनेन असम्मोहं दीपेति, सुतन्ति वचनेन सुतस्स असम्मोसं । तथा एवन्ति वचनेन योनिसोमनसिकारं दीपेति अयोनिस्सो मनसिकरोतो नानप्पकारप्पटिवेधाभावतो । सुतन्ति वचनेन अविक्खेपं दीपेति विक्खित्तचित्तस्स सवनाभावतो । तथा हि विक्खित्तचित्तो पुगलो सब्बसम्पत्तिया वुच्चमानोपि “न मया सुतं, पुन भणथा”ति भणति । योनिस्सोमनसिकारेण चेत्य अत्तसम्मापणिधिं पुब्बे कतपुज्जतज्ज साधेति, अविक्खेपेन सद्धम्मस्सवनं सप्पुरिसूपनिस्सयज्ज । एवन्ति च इमिना भद्वकेन आकारेण पच्छिमचक्कद्वयसम्पत्तिं अत्तनो दीपेति, सुतन्ति सवनयोगेन पुरिमचक्कद्वयसम्पत्तिं । तथा आसयसुद्धिं पयोगसुद्धिज्ज, ताय च आसयसुद्धिया अधिगमव्यत्तिं, पयोगसुद्धिया आगमव्यत्तिं ।

एवन्ति च इमिना नानप्पकारपटिवेधदीपकेन वचनेन अत्तनो अत्थपटिभानपटिसम्भिदासम्पदं दीपेति । सुतन्ति इमिना सोतब्बभेदपटिवेधदीपकेन धम्मनिरुत्तिपटिसम्भिदासम्पदं दीपेति । एवन्ति च इदं योनिस्सोमनसिकारदीपकं वचनं भणन्तो “एते मया धम्मा मनसानुपेक्खिता दिट्ठिया सुप्पटिविद्धा”ति जापेति । सुतन्ति इदं सवनयोगदीपकवचनं भणन्तो “बहू मया धम्मा सुता धाता वचसा परिचिता”ति जापेति । तदुभयेनपि अत्थव्यज्जनपारिपूरिं दीपेन्तो सवने आदरं जनेति ।

एवं मे सुतन्ति इमिना पन सकलेनपि वचनेन आयस्मा आनन्दो तथागतप्पवेदितं धम्मं अत्तनो अदहन्तो असप्पुरिसभूमिं, अतिक्कमति, सावकत्तं पटिजानन्तो सप्पुरिसभूमिं ओक्कमति । तथा असद्धम्मा चित्तं वुट्ठापेति, सद्धम्मे चित्तं पतिट्ठापेति । “केवलं सुतमेवेतं मया, तस्सेव तु भगवतो वचनं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्सा”ति च दीपेन्तो अत्तानं परिमोचेति, सत्थारं अपदिसति, जिनवचनं अप्पेति, धम्मनेत्तिं पतिट्ठापेति ।

अपिच “एवं मे सुत”न्ति अत्तना उप्पादितभावं अप्पटिजानन्तो पुरिमस्सवनं विवरन्तो “सम्मुखा पटिग्गहितमिदं मया

तस्स भगवतो चतुवेसारज्जविसारदस्स दसबलधरस्स आसभट्टानट्ठायिनो सीहनादनादिनो सब्बसत्तुत्तमस्स धम्मिस्सरस्स धम्मराजस्स धम्माधिपतिनो धम्मदीपस्स धम्मप्पटिसरणस्स सद्धम्मवरचक्कवत्तिनो सम्मासम्बुद्धस्स । न एत्थ अत्थे वा धम्मे वा पदे वा ब्यञ्जने वा कङ्खा वा विमति वा कातब्बा”ति सब्बदेवमनुस्सानं इमस्मिं धम्मे अस्सद्वियं विनासेति, सद्धासम्पदं उप्पादेतीति वेदितब्बो । होति चेत्थ —

“विनासयति अस्सद्धं, सद्धं वट्ठेति सासने ।

एवं मे सुतमिच्चेवं, वदं गोतमसावको”ति ॥

एकन्ति गणनपरिच्छेदनिद्देशो । समयन्ति परिच्छिन्ननिद्देशो । एकं समयन्ति अनियमितपरिदीपनं । तत्थ समयसद्वो —

समवाये खणे काले, समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलाभे पहाने च, पटिवेधे च दिस्सति ॥

तथा हिस्स “अप्पेव नाम स्वेषि उपसङ्कमेय्याम कालञ्च समयञ्च उपादाया”ति एवमादीसु (दी० नि० १.४४७) समवायो अत्थो । “एकोव खो, भिक्खवे, खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया”ति एवमादीसु (अ० नि० ८.२९) खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो”ति एवमादीसु (पाचि० ३५८) कालो । “महासमयो पवनस्मि”न्ति एवमादीसु समूहो । “समयोपि खो ते, भद्दालि, अप्पटिविद्धो अहोसि, भगवा खो सावत्थियं विहरति, सोपि मं जानिस्सति, ‘भद्दालि, नाम भिक्खु सत्थुसासने सिक्खाय अपरिपूरकारी”ति, अयम्पि खो ते भद्दालि समयो अप्पटिविद्धो अहोसी”ति एवमादीसु (म० नि० २.१३५) हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहमानो परिब्बाजको समणमुण्डिकापुत्तो समयप्पवादके तिन्दुकाचीरे एकसालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती”ति एवमादीसु (म० नि० २.२६०) दिट्ठि ।

“दिट्ठे धम्मे च यो अत्थो, यो चत्थो सम्परायिको ।

अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितोति पवुच्चती”ति ॥ (सं० नि० १.१२९) —

एवमादीसु पटिलाभो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुक्खस्सा”ति एवमादीसु (म० नि० १.२८) पहानं । “दुक्खस्स पीळनट्ठो सङ्खतट्ठो सन्तापट्ठो विपरिणामट्ठो अभिसमयट्ठो”ति एवमादीसु (पटि० म० २.८) पटिवेधो । इध पनस्स कालो अत्थो । तेन एकं समयन्ति संवच्छरउतुमासअट्ठमासरत्तिदिवपुब्बण्हमज्झन्हिकसायन्हपठममज्झिम- पच्छिमयाममुहुत्तादीसु कालख्येसु समयेसु एकं समयन्ति दीपेति ।

ये वा इमे गब्भोक्कन्तिसमयो जातिसमयो संवेगसमयो अभिनिक्खमनसमयो दुक्करकारिकसमयो मारविजयसमयो अभिसम्बोधिसमयो दिट्ठधम्मसुखविहारसमयो देसनासमयो परिनिब्बानसमयोति एवमादयो भगवतो देवमनुस्सेसु अतिविय पकासा अनेककालख्या एव समया । तेसु समयेसु देसनासमयसङ्घातं एकं समयन्ति वुत्तं होति । यो चायं जाणकरुणाकिच्चसमयेसु करुणाकिच्चसमयो, अत्तहितपरहितप्पटिपत्तिसमयेसु परहितप्पटिपत्तिसमयो, सन्निपतितानं करणीयद्वयसमयेसु धम्मीकथासमयो, देसनापटिपत्तिसमयेसु देसनासमयो, तेसुपि समयेसु यं किञ्चि सन्धाय “एकं समय”न्ति वुत्तं होति ।

एत्थाह — अथ कस्मा यथा अभिधम्मे “यस्मिं समये कामावचर”न्ति च इतो अज्जेसु सुत्तपदेसु “यस्मिं समये,

भिक्षवे, भिक्षु विविच्चेव कामेही'ति च भुम्मवचनेन निद्देशो कतो, विनये च "तेन समयेन बुद्धो भगवा"ति करणवचनेन, तथा अकत्वा इध "एकं समय"न्ति उपयोगवचननिद्देशो कतोति । तत्थ तथा, इध च अज्जथा अत्थसम्भवतो । तत्थ हि अभिधम्मे इतो अज्जेसु सुत्तपदेसु च अधिकरणत्थो भावेनभावलक्खणत्थो च सम्भवति । अधिकरणज्झि कालत्थो समूहत्थो च समयो, तत्थ वुत्तानं फस्सादिधम्मानं खणसमवायहेतुसङ्घातस्स च समयस्स भावेन तेसं भावो लक्खीयति, तस्मा तदत्थजोतनत्थं तत्थ भुम्मवचननिद्देशो कतो ।

विनये च हेत्वत्थो करणत्थो च सम्भवति । यो हि सो सिक्खापदपज्जत्तिसमयो सारिपुत्तादीहिपि दुब्बिज्जेय्यो, तेन समयेन हेतुभूतेन करणभूतेन च सिक्खापदानि पज्जपेन्तो सिक्खापदपज्जत्तिहेतुज्ज अपेक्खमानो भगवा तत्थ तत्थ विहासि, तस्मा तदत्थजोतनत्थं तत्थ करणवचननिद्देशो कतो ।

इध पन अज्जस्मिज्ज एवंजातिके सुत्तन्तपाठे अच्चन्तसंयोगत्थो सम्भवति । यज्झि समयं भगवा इमं अज्जं वा सुत्तन्तं देसेसि, अच्चन्तमेव तं समयं करुणाविहारेण विहासि । तस्मा तदत्थजोतनत्थं इध उपयोगवचननिद्देशो कतोति विज्जेय्यो । होति चेत्थ —

“तं तं अत्थमपेक्खित्वा, भुम्मेन करणेन च ।
अज्जत्र समयो वुत्तो, उपयोगेन सो इधा”ति ॥

भगवाति गुणविसिद्धसत्तुत्तमगरुगारवाधिवचनमेतं । यथाह —

“भगवाति वचनं सेट्ठं, भगवाति वचनमुत्तमं ।
गरु गारवयुत्तो सो, भगवा तेन वुच्चती”ति ॥

चतुब्बिधज्झि नामं आवत्थिकं, लिङ्गिकं, नेमित्तकं, अधिच्चसमुप्पन्नं । अधिच्चसमुप्पन्नं नाम “यदिच्छक”न्ति वुत्तं होति । तत्थ वच्छो दम्मो बलिबद्धोति एवमादि आवत्थिकं, दण्डी छत्ती सिखी करीति एवमादि लिङ्गिकं, तेविज्जो छळभिज्जोति एवमादि नेमित्तकं, सिरिवड्ढुको धनवड्ढुकोति एवमादि वचनत्थमनपेक्खित्वा पवत्तं अधिच्चसमुप्पन्नं । इदं पन भगवाति नामं गुणनेमित्तकं, न महामायाय, न सुद्धोदनमहाराजेन, न असीतिया जातिसहस्सेहि कतं, न सक्कसन्तुसितादीहि देवताविसेसेहि कतं । यथाह आयस्मा सारिपुत्तत्थेरो “भगवाति नेतं नामं मातरा कतं...पे०... सच्छिका पज्जत्ति यदिदं भगवा”ति (महानि० ८४) ।

यं गुणनेमित्तकज्जेतं नामं, तेसं गुणानं पकासनत्थं इमं गाथं वदन्ति —

“भगी भजी भागी विभत्तवा इति,
अकासि भगन्ति गरूति भाग्यवा ।
बहूहि जायेहि सुभावित्तनो,
भवन्तगो सो भगवाति वुच्चती”ति ॥

निद्देशादीसु (महानि० ८४; चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देश २) वुत्तनयेनेव चस्स अत्थो दट्ठब्बो ।

अयं पन अपरो परियायो —

“भाग्यवा भग्गवा युत्तो, भग्गेहि च विभत्तवा ।
भत्तवा वन्तगमनो, भवेसु भग्गवा ततो”ति ॥

तत्थ “वण्णागमो वण्णविपरियायो”ति एवं निरुत्तिलक्खणं गहेत्वा सद्दयेन वा पिसोदरादिपक्खेपलक्खणं गहेत्वा यस्मा लोकियलोकुत्तरसुखाभिनिब्बत्तकं दानसीलादिपारप्पत्तं भाग्यमस्स अत्थि, तस्मा भाग्यवाति वत्तब्बे भग्गवाति वुच्चतीति जातब्बं । यस्मा पन लोभदोसमोहविपरीतमनसिकारअहिरिकानोत्तप्पकोधूपनाहमक्खपला-
इस्सामच्छरियमायासाठेय्यथम्भसारम्भमानातिमानमदपमादतण्हाविज्जातिविधाकुसलमूलदुच्चरित-
संकिलेसमलविसमसज्जावितक्कपपञ्चचतुब्बिधविपरियेसआसवगन्थओघयोगअगतितण्हुपादान-
पञ्चचेतोखिलविनिबन्धनीवरणाभिनन्दनछविवादमूलतण्हाकायसत्तानुसय-
अट्टमिच्छत्तनवतण्हामूलकदसाकुसलकम्मपथद्वासट्ठिदिट्ठिगत-
अट्टसततण्हाविचरितप्पभेदसब्बदरथपरिळाहकिलेससतसहस्सानि, सङ्खेपतो वा पञ्च
किलेसक्खन्धअभिसङ्खारमच्चुदेवपुत्तमारे अभज्जि, तस्मा **भग्गत्ता एतेसं परिस्सयानं भग्गवाति** वत्तब्बे **भग्गवाति** वुच्चति । आह चेत्थ —

“भग्गरागो भग्गदोसो, भग्गमोहो अनासवो ।
भग्गास्स पापका धम्मा, भग्गवा तेन वुच्चती”ति ॥

भाग्यवताय चस्स सतपुज्जलक्खणधरस्स रूपकायसम्पत्ति दीपिता होति, भग्गदोसताय धम्मकायसम्पत्ति । तथा लोकियसरिक्खकानं बहुमानभावो, गहट्टपब्बजितेहि अभिगमनीयता । तथा अभिगतानञ्च नेसं कायचित्तदुक्खापनयने पटिबलभावो, आमिसदानधम्मदानेहि उपकारिता । लोकियलोकुत्तरसुखेहि च संयोजनसमत्थता दीपिता होति ।

यस्मा च लोके इस्सरियधम्मयससिरिकामपयत्तेसु छसु धम्मेसु भगसद्दो वत्तति, परमञ्चस्स सकचित्ते इस्सरियं, अणिमालघिमादिकं वा लोकियसम्मत्तं सब्बाकारपरिपूरं अत्थि, तथा लोकुत्तरो धम्मो, लोकत्तयब्यापको यथाभुच्चगुणाधिगतो अतिविय परिसुद्धो यसो, रूपकायदस्सनब्यावटजननयनमनप्पसादजननसमत्था सब्बाकारपरिपूरा सव्वङ्गपच्चङ्गसिरी, यं यं अनेन इच्छितं पत्थितं अत्तहितं परहितं वा, तस्स तस्स तथेव अभिनिप्फन्नत्ता इच्छितत्थनिप्फत्तिसज्जितो कामो, सब्बलोकगरुभावप्पत्तिहेतुभूतो सम्मावायामसङ्घातो पयत्तो च अत्थि, तस्मा इमेहि भग्गेहि युत्तत्तापि **भग्गा अस्स सन्तीति** इमिना अत्थेन “भग्गवा”ति वुच्चति ।

यस्मा पन कुसलादिभेदेहि सब्बधम्मे, खन्धायतनधातुसच्चइन्द्रियपटिच्चसमुप्पादादीहि वा कुसलादिधम्मे, पीळनसङ्खत्तसन्तापविपरिणामट्टेन वा दुक्खमरियसच्चं, आयूहननिदानसंयोगपलिबोधट्टेन समुदयं, निस्सरणविवेकासङ्खत्तअमतट्टेन निरोधं, निय्यानिकहेतुदस्सनाधिपतेय्यट्टेन मग्गं विभत्तवा, विभजित्वा विवरित्वा देसितवाति वुत्तं होति, तस्मा **विभत्तवाति** वत्तब्बे “भग्गवा”ति वुच्चति ।

यस्मा च एस दिब्बब्रह्मअरियविहारे कायचित्तउपधिविवेके सुज्जताप्पणिहितानिमित्तविमोक्खे अज्जे च लोकियलोकुत्तरे उत्तरिमनुस्सधम्मे भजि सेवि बहुलमकासि, तस्मा **भत्तवाति** वत्तब्बे “भग्गवा”ति वुच्चति ।

यस्मा पन तीसु भवेसु तण्हासङ्घातं गमनं अनेन वन्तं, तस्मा **भवेसु वन्तगमनो**ति वत्तब्बे भवसदतो भकारं गमनसदतो गकारं वन्तसदतो वकारञ्च दीधं कत्वा आदाय “भगवा”ति वुच्चति, यथा लोके “मेहनस्स खस्स माला”ति वत्तब्बे “मेखला”ति ।

एत्तावता चेत्थ **एवं मे सुतन्ति** वचनेन यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं देसेन्तो पच्चक्खं कत्वा भगवतो धम्मसरीरं पकासेति, तेन “नयिदं अतीतसत्थुकं पावचनं, अयं वो सत्था”ति भगवतो अदस्सनेन उक्कण्ठितजनं समस्सासेति ।

एकं समयं भगवाति वचनेन तस्मिं समये भगवतो अविज्जमानभावं दस्सेन्तो रूपकायपरिनिब्बानं दस्सेति । तेन “एवंविधस्स इमस्स अरियधम्मस्स देसेता दसबलधरो वजिरसङ्घातकायो सोपि भगवा परिनिब्बुतो, तत्थ केनञ्जेन जीविते आसा जनेतब्बा”ति जीवितमदमत्तं जनं संवेजेति, सद्धम्मो चस्स उस्साहं जनेति ।

एवन्ति च भणन्तो देसनासम्पत्तिं निद्विसति, **मे सुतन्ति** सावकसम्पत्तिं, **एकं समयन्ति** कालसम्पत्तिं, **भगवा**ति देसकसम्पत्तिं ।

सावत्थियं विहरतीति एत्थ **सावत्थी**ति सवत्थस्स इसिनो निवासट्टानभूतं नगरं, यथा काकन्दी माकन्दीति, एवं इत्थिलिङ्गवसेन सावत्थीति वुच्चति, एवं अक्खरचिन्तका । अट्ठकथाचरिया पन भणन्ति “यंकिञ्चि मनुस्सानं उपभोगपरिभोगं सब्बमेत्थ अत्थी”ति सावत्थी । सत्थसमायोगे च “किं भण्डमत्थी”ति पुच्छिते “सब्बमत्थी”ति वचनमुपादाय सावत्थी ।

“सब्बदा सब्बूपकरणं, सावत्थियं समोहितं ।

तस्मा सब्बमुपादाय, सावत्थीति पवुच्चति ॥

“कोसलानं पुरं रम्मं, दस्सनेय्यं मनोरमं ।

दसहि सद्देहि अविवित्तं, अन्नपानसमायुतं ॥

“वुट्ठिं वेपुल्लतं पत्तं, इद्धं फीतं मनोरमं ।

आळकमन्दाव देवानं, सावत्थिपुरमुत्तमं”न्ति ॥ (म० नि० अट्ठ० १.१४) ।

तस्सं **सावत्थियं** । समीपत्थे भुम्मवचनं ।

विहरतीति अविसेसेन इरियापथदिब्बब्रह्म अरियविहारेसु अज्जतरविहारसमङ्गिपरिदीपनमेतं । इध पन ठानगमनासनसयनप्पभेदेसु इरियापथेसु अज्जतरइरियापथसमायोगपरिदीपनं, तेन ठितोपि गच्छन्तोपि निसिन्नोपि सयानोपि भगवा विहरतिच्चेव वेदितब्बो । सो हि एकं इरियापथबाधनं अपरेन इरियापथेन विच्छिन्दित्वा अपरिपतन्तं अत्तभावं हरति पवत्तेति । तस्मा विहरतीति वुच्चति ।

जेतवनेति एत्थ अत्तनो पच्चत्थिकजनं जिनातीति जेतो, रज्जा वा अत्तनो पच्चत्थिकजने जिते जातोति जेतो, मङ्गलकम्यताय वा तस्स एवं नाममेव कतन्तिपि जेतो । वनयतीति वनं, अत्तसम्पदाय सत्तानं भत्तिं कारेति, अत्तनि सिनेहं उप्पादेतीति अत्थो । वनुते इति वा वनं, नानाविधकुसुमगन्धसम्मोदमत्तकोकिलादिविहङ्गविरुतेहि

मन्दमालुतचलितरुक्खसाखाविटपपुप्फफलपल्लवपलासेहि च “एथ मं परिभुज्जथा”ति पाणिनो याचति वियाति अत्थो। जेतस्स वनं जेतवनं। तज्हि जेतने राजकुमारेन रोपितं संवड्ढितं परिपालितं, सो च तस्स सामी अहोसि, तस्मा जेतवनन्ति वुच्चति। तस्मिं जेतवने।

अनाथपिण्डिकस्स आरामेति एत्थ सुदत्तो नाम सो गहपति मातापितृहि कतनामवसेन, सब्बकामसमिद्धिताय तु विगतमलमच्छेरताय करुणादिगुणसमङ्गिताय च निच्चकालं अनाथानं पिण्डं अदासि, तेन अनाथपिण्डिकोति सङ्ख्यं गतो। आरमन्ति एत्थ पाणिनो, विससेन वा पब्बजिताति आरामो, तस्स पुप्फफलपल्लवादिसोभनताय नातिदूरनाच्चासन्नतादिपञ्चविधसेनासनङ्गसम्पत्तिया च ततो ततो आगम्म रमन्ति अभिरमन्ति अनुक्कण्ठिता हुत्वा निवसन्तीति अत्थो। वुत्तप्पकाराय वा सम्पत्तिया तत्थ तत्थ गतेपि अत्तनो अब्भन्तरंयेव आनेत्वा रमेतीति आरामो। सो हि अनाथपिण्डिकेन गहपतिना जेतस्स राजकुमारस्स हत्थतो अट्टारसहिरज्जकोटिसन्थारेन किणित्वा अट्टारसहिरज्जकोटीहि सेनासनं कारापेत्वा अट्टारसहिरज्जकोटीहि विहारमहं निट्ठापेत्वा एवं चतुपज्जासाय हिरज्जकोटिपरिच्चागेन बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स निव्यातितो, तस्मा “अनाथपिण्डिकस्स आरामो”ति वुच्चति। तस्मिं **अनाथपिण्डिकस्स आरामे**।

एत्थ च “जेतवने”ति वचनं पुरिमसामिपरिकित्तनं, “अनाथपिण्डिकस्स आरामे”ति पच्छिमसामिपरिकित्तनं। किमेतेसं परिकित्तने पयोजनन्ति? वुच्चते — अधिकारतो ताव “कत्थ भासित”न्ति पुच्छानियामकरणं अज्जेसं पुज्जकामानं दिट्ठानुगतिआपज्जने नियोजनञ्च। तत्थ हि द्वारकोट्टकपासादमापने भूमिविक्कयलद्धा अट्टारस हिरज्जकोटियो अनेककोटिअग्घनका रुक्खा च जेतस्स परिच्चागो, चतुपज्जास कोटियो अनाथपिण्डिकस्स। यतो तेसं परिकित्तनेन “एवं पुज्जकामा पुज्जानि करोन्ती”ति दस्सेन्तो आयस्मा आनन्दो अज्जेपि पुज्जकामे तेसं दिट्ठानुगतिआपज्जने नियोजेति। एवमेत्थ पुज्जकामानं दिट्ठानुगतिआपज्जने नियोजनं पयोजनन्ति वेदितब्बं।

एत्थाह — “यदि ताव भगवा सावत्थियं विहरति, ‘जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे’ति न वत्तब्बं। अथ तत्थ विहरति, ‘सावत्थिय’न्ति न वत्तब्बं। न हि सक्का उभयत्थ एकं समयं विहरितु”न्ति। वुच्चते — ननु वुत्तमेतं “समीपत्थे भुम्मवचन”न्ति, यतो यथा गङ्गायमुनादीनं समीपे गोयूथानि चरन्तानि “गङ्गाय चरन्ति, यमुनाय चरन्ती”ति वुच्चन्ति, एवमिधापि यदिदं सावत्थिया समीपे जेतवनं अनाथपिण्डिकस्स आरामो, तत्थ विहरन्तो वुच्चति “सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे”ति वेदितब्बो। गोचरगामनिदस्सनत्थं हिस्स सावत्थिवचनं, पब्बजितानुरूपनिवासट्ठाननिदस्सनत्थं सेसवचनं।

तत्थ सावत्थिकित्तनेन भगवतो गहट्ठानुगहकरणं दस्सेति, जेतवनादिकित्तनेन पब्बजितानुगहकरणं। तथा पुरिमेन पच्चयग्गहणतो अत्तकिलमथानुयोगविवज्जनं, पच्छिमेन वत्थुकामप्पहानतो कामसुखल्लिकानुयोगवज्जनूपायदस्सनं। पुरिमेन च धम्मदेसनाभियोगं, पच्छिमेन विवेकाधिमुत्तिं। पुरिमेन करुणाय उपगमनं, पच्छिमेन च पज्जाय अपगमनं। पुरिमेन सत्तानं हितसुखनिप्पादनाधिमुत्तितं, पच्छिमेन परहितसुखकरणे निरुपलेपतं। पुरिमेन धम्मिकसुखापरिच्चागनिमित्तं फासुविहारं, पच्छिमेन उत्तरिमनुस्सधम्मनियोगनिमित्तं। पुरिमेन मनुस्सानं उपकारबहुलतं, पच्छिमेन देवानं। पुरिमेन लोके जातस्स लोके संवड्ढभावं, पच्छिमेन लोकेन अनुपलित्ततन्ति एवमादि।

अथाति अविच्छेदत्थे, **खो**ति अधिकारन्तरनिदस्सनत्थे निपातो। तेन अविच्छिन्नेयेव तत्थ भगवतो विहारो इदमधिकारन्तरं उदपादीति दस्सेति। किं तन्ति? **अज्जतरा देवता**तिआदि। तत्थ **अज्जतरा**ति अनियमितनिद्देशो। सा हि नामगोत्ततो अपाकटा, तस्मा “अज्जतरा”ति वुत्ता। देवो एव देवता, इत्थिपुरिससाधारणमेतं। इध पन पुरिसो एव, सो

देवपुत्तो किन्तु, साधारणनामवसेन देवताति वुत्तो ।

अभिवक्कन्ताय रत्तियाति एत्थ अभिवक्कन्तसद्दो खयसुन्दराभिरूपअब्भनुमोदनादीसु दिस्सति । तत्थ “अभिवक्कन्ता, भन्ते, रत्ति, निक्खन्तो पठमो यामो, चिरनिसिन्नो भिक्खुसङ्घो, उद्दिसत्तु, भन्ते, भगवा भिक्खूनं पातिमोक्ख”न्ति एवमादीसु (चूळव० ३८३; अ० नि० ८.२०) खये दिस्सति । “अयं इमेसं चतुन्नं पुगलानं अभिवक्कन्ततरो च पणीततरो चा”ति एवमादीसु (अ० नि० ४.१००) सुन्दरे ।

“को मे वन्दति पादानि, इद्धिया यससा जलं ।

अभिवक्कन्तेन वण्णेन, सब्बा ओभासयं दिसा”ति ॥ (वि० व० ८५७) । —

एवमादीसु अभिरूपे । “अभिवक्कन्तं, भो गोतम, अभिवक्कन्तं, भो गोतमा”ति एवमादीसु (अ० नि० २.१६; पारा० १५) अब्भनुमोदने । इध पन खये । तेन **अभिवक्कन्ताय रत्तियाति** परिक्खीणाय रत्तियाति वुत्तं होति ।

अभिवक्कन्तवण्णाति एत्थ अभिवक्कन्तसद्दो अभिरूपे, वण्णसद्दो पन

छविथुतिकुलवग्गकारणसण्ठानपमाणरूपायतनादीसु दिस्सति । तत्थ “सुवण्णवण्णोसि भगवा”ति एवमादीसु (म० नि० २.३९९; सु० नि० ५५३) छवियं । “कदा सञ्जुल्लहा पन ते गहपति इमे समणस्स गोतमस्स वण्णा”ति एवमादीसु (म० नि० २.७७) थुतियं । “चत्तारोमे, भो गोतम, वण्णा”ति एवमादीसु (दी० नि० ३.११५) कुलवग्गे । “अथ केन नु वण्णेन, गन्धथेनोति वुच्चती”ति एवमादीसु (सं० नि० १.२३४) कारणे । “महन्तं हत्थिराजवण्णं अभिनिम्मिनित्वा”ति एवमादीसु (सं० नि० १.१३८) सण्ठाने । “तयो पत्तस्स वण्णा”ति एवमादीसु पमाणे । “वण्णो गन्धो रसो ओजा”ति एवमादीसु रूपायतने । सो इध छवियं दट्ठब्बो । तेन **अभिवक्कन्तवण्णाति** अभिरूपच्छवीति वुत्तं होति ।

केवलकप्पन्ति एत्थ **केवलसद्दो** अनवसेसयेभुय्यअब्बामिस्सानतिरेकदळ्हत्थविसंयोगादिअनेकत्थो । तथा हिस्स “केवलपरिपुण्णं परिसुद्धं ब्रह्मचरिय”न्ति एवमादीसु (पारा० १) अनवसेसता अत्थो । “केवलकप्पा च अङ्गमागधा पहूतं खादनीयं भोजनीयं आदाय उपसङ्कमिस्सन्ती”ति एवमादीसु (महाव० ४३) येभुय्यता । “केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स समुदयो होती”ति एवमादीसु (विभ० २२५) अब्बामिस्सता । “केवलं सद्धामत्तकं नून अयमायस्मा”ति एवमादीसु (महाव० २४४) अनतिरेकता । “आयस्मतो, भन्ते, अनुरुद्धस्स बाहियो नाम सद्धिविहारिको केवलकप्पं सङ्गभेदाय ठितो”ति एवमादीसु (अ० नि० ४.२४३) दळ्हत्थता । “केवली वुसितवा उत्तमपुरिसोति वुच्चती”ति एवमादीसु (सं० नि० ३.५७) विसंयोगो । इध पनस्स अनवसेसत्तमत्थो अधिप्पेतो ।

कप्पसद्दो पनायं अभिसद्दहनवोहारकालपज्जत्तिछेदनविकप्पलेससमन्तभावादिअनेकत्थो । तथा हिस्स

“ओकप्पनीयमेतं भोतो गोतमस्स, यथा तं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्सा”ति एवमादीसु (म० नि० १.३८७) अभिसद्दहनमत्थो । “अनुजानामि, भिक्खवे, पज्जहि समणकप्पेहि फलं परिभुज्जितु”न्ति एवमादीसु (चूळव० २५०) वोहारो । “येन सुदं निच्चकप्पं विहरामी”ति एवमादीसु (म० नि० १.३८७) कालो । “इच्चायस्मा कप्पो”ति एवमादीसु (सु० नि० १०९८; चूळनि० कप्पमाणवपुच्छा ११७, कप्पमाणवपुच्छानिद्देस ६१) पज्जत्ति । “अलङ्कतो कप्पितकेसमस्सू”ति एवमादीसु (जा० २.२२.१३६८) छेदनं । “कप्पति द्वङ्गुलकप्पो”ति एवमादीसु (चूळव० ४४६) विकप्पो । “अत्थि कप्पो निपज्जितु”न्ति एवमादीसु (अ० नि० ८.८०) लेसो । “केवलकप्पं वेळुवनं ओभासेत्वा”ति एवमादीसु (सं० नि० १.९४) समन्तभावो । इध पनस्स समन्तभावो अत्थो अधिप्पेतो । यतो **केवलकप्पं जेतवनन्ति** एत्थ अनवसेसं समन्ततो जेतवनन्ति एवमत्थो

ददुब्बो ।

ओभासेत्वाति आभाय फरित्वा, चन्दिमा विय सूरियो विय च एकोभासं एकपज्जोतं करित्वाति अत्थो ।

येन भगवा तेनुपसङ्कमीति भुम्मत्थे करणवचनं । यतो यत्थ भगवा, तत्थ उपसङ्कमीति एवमेत्थ अत्थो ददुब्बो । येन वा कारणेन भगवा देवमनुस्सेहि उपसङ्कमितब्बो, तेनेव कारणेन उपसङ्कमीति एवमेत्थ अत्थो ददुब्बो । केन च कारणेन भगवा उपसङ्कमितब्बो? नानप्पकारगुणविसेसाधिगमाधिप्पायेन, सादुरसफलूपभोगाधिप्पायेन दिज्जगणेहि निच्चफलितमहारुक्खो विय । उपसङ्कमीति च गताति वुत्तं होति । उपसङ्कमित्वाति उपसङ्कमनपरियोसानदीपनं । अथ वा एवं गता ततो आसन्नतरं ठानं भगवतो समीपसङ्घातं गन्त्वाति वुत्तं होति । भगवन्तं अभिवादेत्वाति भगवन्तं वन्दित्वा पणमित्वा नमस्सित्वा ।

एकमन्तन्ति भावनपुंसकनिदेसो एकोकासं एकपस्सन्ति वुत्तं होति । भुम्मत्थे वा उपयोगवचनं । अट्ठासीति निसज्जादिपटिक्खेपो, ठानं कप्पेसि, ठिता अहोसीति अत्थो ।

कथं ठिता पन सा एकमन्तं ठिता अहूति?

“न पच्छतो न पुरतो, नापि आसन्नदूरतो ।
न कच्छे नोपि पटिवाते, न चापि ओणतुण्णते ।
इमे दोसे विवज्जेत्वा, एकमन्तं ठिता अहू”ति ॥

कस्मा पनायं अट्ठासि एव, न निसीदीति? लहुं निवत्तितुकामताय । देवतायो हि कज्जिदेव अत्थवसं पटिच्च सुचिपुरिसो विय वच्चट्ठानं मनुस्सलोकं आगच्छन्ति । पकतिया पन तासं योजनसततो पभुति मनुस्सलोको दुग्गन्धताय पटिकूलो होति, न एत्थ अभिरमन्ति, तेन सा आगतकिच्चं कत्वा लहुं निवत्तितुकामताय न निसीदि । यस्स च गमनादिइरियापथपरिस्समस्स विनोदनत्थं निसीदन्ति, सो देवानं परिस्समो नत्थि, तस्मापि न निसीदि । ये च महासावका भगवन्तं परिवारेत्वा ठिता, ते पतिमानेति, तस्मापि न निसीदि । अपिच भगवति गारवेनेव न निसीदि । देवतानज्झि निसीदितुकामानं आसनं निब्बत्तति, तं अनिच्छमाना निसज्जाय चित्तमि अकत्वा एकमन्तं अट्ठासि ।

एकमन्तं ठिता खो सा देवताति एवं इमेहि कारणेहि एकमन्तं ठिता खो सा देवता । भगवन्तं गाथाय अज्झभासीति भगवन्तं अक्खरपदनियमितगन्थितेन वचनेन अभासीति अत्थो । कथं? बहू देवा मनुस्सा च...पे०... ब्रूहि मङ्गलमुत्तमन्ति ।

मङ्गलपज्जसमुद्धानकथा

तत्थ यस्मा “एवमिच्चादिपाठस्स, अत्थं नानप्पकारतो । वण्णयन्तो समुद्धानं, वत्वा”ति मातिका ठपिता, तस्स च समुद्धानस्स अयं वत्तब्बताय ओकासो, तस्मा मङ्गलपज्जसमुद्धानं ताव वत्वा पच्छा इमेसं गाथापदानमत्थं वण्णयिस्सामि । किञ्च मङ्गलपज्जसमुद्धानं? जम्बुदीपे किर तत्थ तत्थ नगरद्वारसन्थागारसभादीसु महाजनो सन्निपतित्वा हिरज्जसुवण्णं दत्वा नानप्पकारं सीताहरणादिकथं कथापेति, एकेका कथा चतुमासच्चयेन निट्ठाति । तत्थ एकदिवसं मङ्गलकथा समुद्ठासि “किं नु खो मङ्गलं, किं दिट्ठं मङ्गलं, सुतं मङ्गलं, मुतं मङ्गलं, को मङ्गलं जानाती”ति ।

अथ दिट्ठमङ्गलिको नामेको पुरिसो आह “अहं मङ्गलं जानामि, दिट्ठं लोके मङ्गलं दिट्ठं नाम अभिमङ्गलसम्मतं रूपं । सेय्यथिदं — इधेकच्चो कालस्सेव वुट्ठाय चातकसकुणं वा पस्सति, बेलुवलट्ठिं वा गब्भिनिं वा कुमारके वा अलङ्कतपटियत्ते पुण्णघटे वा अल्लरोहितमच्छं वा आजज्जं वा आजज्जरथं वा उसभं वा गाविं वा कपिलं वा, यं वा पनज्जम्पि किञ्चि एवरूपं अभिमङ्गलसम्मतं रूपं पस्सति, इदं वुच्चति दिट्ठमङ्गल”न्ति । तस्स वचनं एकच्चे अगगहेसुं, एकच्चे न अगगहेसुं । ये न अगगहेसुं, ते तेन सह विवदिंसु ।

अथ सुतमङ्गलिको नाम एको पुरिसो आह — “चक्खुनामेतं, भो, सुचिम्पि पस्सति असुचिम्पि, तथा सुन्दरम्पि, असुन्दरम्पि, मनापम्पि, अमनापम्पि । यदि तेन दिट्ठं मङ्गलं सिया, सब्बम्पि मङ्गलं सिया । तस्मा न दिट्ठं मङ्गलं, अपिच खो पन सुतं मङ्गलं । सुतं नाम अभिमङ्गलसम्मतो सद्दो । सेय्यथिदं? इधेकच्चो कालस्सेव वुट्ठाय वट्ठति वा वट्ठमानाति वा पुण्णाति वा फुस्साति वा सुमनाति वा सिरीति वा सिरिवट्ठति वा अज्ज सुनक्खत्तं सुमुहुत्तं सुदिवसं सुमङ्गलन्ति एवरूपं वा यंकिञ्चि अभिमङ्गलसम्मतं सद्दं सुणाति, इदं वुच्चति सुतमङ्गल”न्ति । तस्सापि वचनं एकच्चे अगगहेसुं, एकच्चे न अगगहेसुं । ये न अगगहेसुं, ते तेन सह विवदिंसु ।

अथ मुतमङ्गलिको नामेको पुरिसो आह “सोतम्पि हि नामेतं, भो, साधुम्पि असाधुम्पि मनापम्पि अमनापम्पि सद्दं सुणाति । यदि तेन सुतं मङ्गलं सिया, सब्बम्पि मङ्गलं सिया । तस्मा न सुतं मङ्गलं, अपिच खो पन मुतं मङ्गलं । मुतं नाम अभिमङ्गलसम्मतं गन्धरसफोटुब्बं । सेय्यथिदं — इधेकच्चो कालस्सेव वुट्ठाय पदुमगन्धादिपुप्फगन्धं वा घायति, फुस्सदन्तकट्ठं वा खादति, पथविं वा आमसति, हरितसस्सं वा अल्लगोमयं वा कच्छपं वा तिलं वा पुप्फं वा फलं वा आमसति, फुस्समत्तिकाय वा सम्मा लिम्पति, फुस्ससाटकं वा निवासेति, फुस्सवेठनं वा धारेति । यं वा पनज्जम्पि किञ्चि एवरूपं अभिमङ्गलसम्मतं गन्धं वा घायति, रसं वा सायति, फोटुब्बं वा फुसति, इदं वुच्चति मुतमङ्गल”न्ति । तस्सापि वचनं एकच्चे अगगहेसुं, एकच्चे न अगगहेसुं ।

तत्थ न दिट्ठमङ्गलिको सुतमुतमङ्गलिके असक्खि जापेतुं, न तेसं अज्जतरो इतरे द्वे । तेसु च मनुस्सेसु ये दिट्ठमङ्गलिकस्स वचनं गणिंसु, ते “दिट्ठयेव मङ्गल”न्ति गता । ये सुतमुतमङ्गलिकानं, ते “सुतयेव मुतयेव मङ्गल”न्ति गता । एवमयं मङ्गलकथा सकलजम्बुदीपे पाकटा जाता ।

अथ सकलजम्बुदीपे मनुस्सा गुम्बगुम्बा हुत्वा “किं नु खो मङ्गल”न्ति मङ्गलानि चिन्तयिंसु । तेसं मनुस्सानं आरक्खदेवता तं कथं सुत्वा तथेव मङ्गलानि चिन्तयिंसु । तासं देवतानं भुम्मदेवता मित्ता होन्ति, अथ ततो सुत्वा भुम्मदेवतापि तथेव मङ्गलानि चिन्तयिंसु, तासं देवतानं आकासट्टदेवता मित्ता होन्ति, आकासट्टदेवतानं चतुमहाराजिका देवता मित्ता होन्ति, एतेनुपायेन याव सुदस्सीदेवतानं अकनिट्टदेवता मित्ता होन्ति, अथ ततो सुत्वा अकनिट्टदेवतापि तथेव गुम्बगुम्बा हुत्वा मङ्गलानि चिन्तयिंसु । एवं याव दससहस्सचक्कवाळेसु सब्बन्थ मङ्गलचिन्ता उदपादि । उप्पन्ना च “इदं मङ्गलं इदं मङ्गल”न्ति विनिच्छयमानापि अप्पत्ता एव विनिच्छयं द्वादस वस्सानि अट्ठासि । सब्बे मनुस्सा च देवा च ब्रह्मानो च ठपेत्वा अरियसावके दिट्ठसुतमुतवसेन तिथा भिन्ना । एकोपि “इदमेव मङ्गल”न्ति यथाभुच्चतो निट्ठङ्गतो नाहोसि, मङ्गलकोलाहलं लोके उप्पज्जि ।

कोलाहलं नाम पञ्चविधं कप्पकोलाहलं, चक्कवत्तिकोलाहलं, बुद्धकोलाहलं, मङ्गलकोलाहलं, मोनेय्यकोलाहलन्ति । तत्थ कामावचरदेवा मुत्तिसिरा विकिण्णकेसा रुदम्मुखा अस्सूनि हत्थेहि पुञ्छमाना रत्तवत्थनिवत्था अतिविय विरूपवेसधारिनो हुत्वा “वस्ससतसहस्सच्चयेन कप्पुट्ठानं होहि, अयं लोको विनस्सिस्सति, महासमुदो

सुस्सिस्सति, अयञ्च महापथवी सिनेरु च पब्बतराजा उड्डहिस्सति विनस्सिस्सति, याव ब्रह्मलोका लोकविनासो भविस्सति, मेत्तं मारिसा भावेथ, करुणं मुदितं उपेक्खं मारिसा भावेथ, मातरं उपट्ठहथ, पितरं उपट्ठहथ, कुले जेट्ठापचायिनो होथ, जागरथ मा पमादत्था”ति मनुस्सपथे विचरित्वा आरोचेन्ति । इदं **कप्पकोलाहलं** नाम ।

कामावचरदेवायेव “वस्ससतस्सच्चयेन चक्कवत्तिराजा लोके उप्पज्जिस्सती”ति मनुस्सपथे विचरित्वा आरोचेन्ति । इदं **चक्कवत्तिकोलाहलं** नाम । सुद्धावासा पन देवा ब्रह्माभरणेन अलङ्कुरित्वा ब्रह्मवेठनं सीसे कत्वा पीतिसोमनस्सजाता बुद्धगुणवादिनो “वस्ससहस्सच्चयेन बुद्धो लोके उप्पज्जिस्सती”ति मनुस्सपथे विचरित्वा आरोचेन्ति । इदं **बुद्धकोलाहलं** नाम । सुद्धावासा एव देवा देवमनुस्सानं चित्तं जत्वा “द्वादसन्नं वस्सानं अच्चयेन सम्मासम्बुद्धो मङ्गलं कथेस्सती”ति मनुस्सपथे विचरित्वा आरोचेन्ति । इदं **मङ्गलकोलाहलं** नाम । सुद्धावासा एव देवा “सत्तन्नं वस्सानं अच्चयेन अज्जतरो भिक्खु भगवता सद्धिं समागम्म मोनेय्यप्पटिपदं पुच्छिस्सती”ति मनुस्सपथे विचरित्वा आरोचेन्ति । इदं **मोनेय्यकोलाहलं** नाम । इमेसु पञ्चसु कोलाहलेसु देवमनुस्सानं इदं मङ्गलकोलाहलं लोके उप्पज्जि ।

अथ देवेसु च मनुस्सेसु च विचिनित्वा विचिनित्वा मङ्गलानि अलभमानेसु द्वादसन्नं वस्सानं अच्चयेन तावतिसकायिका देवता सङ्गम्म समागम्म एवं समचिन्तेसुं “सेय्यथापि नाम घरसामिको अन्तोघरजनानं, गामसामिको गामवासीनं, राजा सब्बमनुस्सानं, एवमेव अयं सक्को देवानमिन्दो अम्हाकं अगगो च सेट्ठो च यदिदं पुज्जेन तेजेन इस्सरियेन पज्जाय द्विन्नं देवलोकानं अधिपति, यन्नून मयं सक्कं देवानमिन्दं एतमत्थं पुच्छेय्यामा”ति । ता सक्कस्स सन्तिकं गन्त्वा सक्कं देवानमिन्दं तङ्खणानुरूपनिवासनाभरणसस्सिरिकसरीरं अट्ठतेय्यकोटिअच्छरागणपरिवुतं पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलवरासने निसिन्नं अभिवादेत्वा एकमन्तं ठत्वा एतदवोचुं “यग्घे, मारिस, जानेय्यासि, एतरहि मङ्गलपज्हा समुट्ठिता, एके ‘दिट्ठं मङ्गलं’न्ति वदन्ति, एके ‘सुतं मङ्गलं’न्ति, एके ‘मुतं मङ्गलं’न्ति, तत्थ मयञ्च अज्जे च अनिट्ठङ्गता, साधु वत नो त्वं याथावतो व्याकरोही”ति । देवराजा पकतियापि पज्जवा “अयं मङ्गलकथा कत्थ पठमं समुट्ठिता”ति आह । “मयं, देव, चातुमहाराजिकानं अस्सुम्हा”ति आहंसु । ततो चातुमहाराजिका आकासट्ठदेवतानं, आकासट्ठदेवता भुम्मदेवतानं, भुम्मदेवता मनुस्सारक्खदेवतानं, मनुस्सारक्खदेवता “मनुस्सलोके समुट्ठिता”ति आहंसु ।

अथ देवानमिन्दो “सम्मासम्बुद्धो कत्थ वसती”ति पुच्छि । “मनुस्सलोके देवा”ति आहंसु । तं भगवन्तं कोचि पुच्छीति, न कोचि देवाति । किन्नु नाम तुम्हे मारिसा अग्गिं छट्ठेत्वा खज्जोपनकं उज्जालेथ, येन तुम्हे अनवसेसमङ्गलदेसकं तं भगवन्तं अतिक्कमित्वा मं पुच्छितब्बं मज्जथ, आगच्छथ मारिसा, तं भगवन्तं पुच्छाम, अद्धा सस्सिरिकं पज्हवेय्याकरणं लभिस्सामाति एकं देवपुत्तं आणापेसि “तं भगवन्तं पुच्छा”ति । सो देवपुत्तो तङ्खणानुरूपेन अलङ्कारेन अत्तानं अलङ्कुरित्वा विज्जुरिव विज्जोतमानो देवगणपरिवुतो जेतवनमहाविहारं गन्त्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं ठत्वा मङ्गलपज्हं पुच्छन्तो गाथाय अज्झभासि “**बहू देवा मनुस्सा चा**”ति ।

इदं मङ्गलपज्हसमुद्धानं ।

बहूदेवातिगाथावण्णना

२. इदानीं गाथापदानं अत्थवण्णना होति । बहूति अनियमितसङ्ख्यानिद्देशो, तेन अनेकसता अनेकसहस्सा अनेकसतसहस्साति वुत्तं होति । दिब्बन्तीति देवा, पञ्चहि कामगुणेहि कीळन्ति, अत्तनो वा सिरिया जोतेन्तीति अत्थो । अपिच देवाति तिविधा देवा सम्मुतिउपपत्तिविसुद्धिवसेन । यथाह —

“देवाति तयो देवा — सम्मुतिदेवा, उपपत्तिदेवा, विसुद्धिदेवा । तत्थ सम्मुतिदेवा नाम राजानो देवियो राजकुमारा । उपपत्तिदेवा नाम चातुमहाराजिके देवे उपादाय तदुत्तरिदेवा । विसुद्धिदेवा नाम अरहन्तो वुच्चन्ती”ति (चूळनि० धोतकमाणवपुच्छानिद्देस ३२, पारायनानुगीतिगाथानिद्देस ११९) ।

तेसु इध उपपत्तिदेवा अधिप्पेता । मनुनो अपच्चाति **मनुस्सा** । पोराणा पन भणन्ति — मनसो उस्सन्नताय मनुस्सा । ते जम्बुदीपका, अपरगोयानका, उत्तरकुरुका, पुब्बविदेहकाति चतुब्बिधा, इध जम्बुदीपका अधिप्पेता । मङ्गलन्ति महन्ति इमेहि सत्ताति **मङ्गलानि**, इद्धि वुद्धिञ्च पापुणन्तीति अत्थो । **अचिन्तयुन्ति** चिन्तेसुं **आकङ्खमानाति** इच्छमाना पत्थयमाना पिहयमाना । **सोत्थानन्ति** सोत्थिभावं, सब्बेसं दिट्ठधम्मिकसम्परायिकानं सोभनानं सुन्दरानं कल्याणानं धम्मानमत्थितन्ति वुत्तं होति । **ब्रूहीति** देसेहि पकासेहि, आचिक्ख विवर विभज उत्तानीकरोहि । **मङ्गलन्ति** इद्धिकारणं वुद्धिकारणं सब्बसम्पत्तिकारणं । **उत्तमन्ति** विसिट्ठं पवरं सब्बलोकहितसुखावहन्ति अयं गाथाय **अनुपुब्बपदवण्णना** ।

अयं पन **पिण्डत्थो** — सो देवपुत्तो दससहस्सचक्कवाळेसु देवता मङ्गलपञ्चं सोतुकामताय इमस्मिं चक्कवाळे सन्निपतित्वा एकवालग्गकोटिओकासमत्ते दसपि वीसम्पि तिसम्पि चत्तालीसम्पि पञ्चासम्पि सट्ठिपि सत्ततिपि असीतिपि सुखुमत्तभावे निम्मिनित्वा सब्बदेवमारब्रह्मानो सिरिया च तेजसा च अधिग्गह विरोचमानं पञ्चत्तवरबुद्धासने निसिन्नं भगवन्तं परिवारेत्वा ठिता दिस्वा तस्मिञ्च समये अनागतानम्पि सकलजम्बुदीपकानं मनुस्सानं चेतसा चेतोपरिवितक्कमज्जाय सब्बदेवमनुस्सानं विचिकिच्छासल्लसमुद्धरणत्थं आह —

“बहू देवा मनुस्सा च, मङ्गलानि अचिन्तयुं ।
आकङ्खमाना सोत्थानं, ब्रूहि मङ्गलमुत्तम”न्ति ॥

तासं देवतानं अनुमतिया मनुस्सानञ्च अनुगहेन मया पुट्ठो समानो यं सब्बेसमेव अम्हाकं एकन्तहितसुखावहतो उत्तमं मङ्गलं, तं नो अनुकम्पं उपादाय ब्रूहि भगवाति ।

असेवनाचातिगाथावण्णना

३. एवमेतं देवपुत्तस्स वचनं सुत्वा भगवा “असेवना च बालान”न्ति गाथमाह । तत्थ **असेवनाति** अभजना अपयिरुपासना । **बालानन्ति** बलन्ति अस्ससन्तीति बाला, अस्ससितपस्ससितमत्तेन जीवन्ति, न पञ्चाजीवितेनाति अधिप्पायो । तेसं **बालानं** । **पण्डितानन्ति** पण्डन्तीति पण्डिता, सन्दिट्ठिकसम्परायिकेसु अत्थेसु जाणगतिया गच्छन्तीति अधिप्पायो । तेसं **पण्डितानं** । **सेवनाति** भजना पयिरुपासना तंसहायता तंसम्पवङ्कता तंसमङ्गिता **पूजाति** सक्कारगरुकारमाननवन्दना । **पूजनेय्यानन्ति** पूजारहानं । **एतं मङ्गलमुत्तमन्ति** या च बालानं असेवना, या च पण्डितानं सेवना, या च पूजनेय्यानं पूजा, तं सब्बं सम्पण्डेत्वा आह “एतं मङ्गलमुत्तम”न्ति । यं तया पुट्ठं “ब्रूहि मङ्गलमुत्तम”न्ति, एत्थ ताव एतं मङ्गलमुत्तमन्ति गण्हाहीति वुत्तं होति । अयमेतिस्सा गाथाय **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पनस्सा एवं वेदितब्बा — एवमेतं देवपुत्तस्स वचनं सुत्वा भगवा “असेवना च बालान”न्ति इमं गाथमाह । तत्थ यस्मा चतुब्बिधा गाथा पुच्छितगाथा, अपुच्छितगाथा, सानुसन्धिकगाथा, अननुसन्धिकगाथाति । तत्थ “पुच्छामि तं, गोतम, भूरिपञ्च, कथङ्करो सावको साधु होती”ति (सु० नि० ३७८) च “कथं नु त्वं, मारिस, ओघमतरि”ति (सं० नि० १.१) च एवमादीसु पुच्छितेन कथिता पुच्छितगाथा । “यं परे सुखतो आहु, तदरिया आहु दुक्खतो”ति एवमादीसु

(सु० नि० ७६७) अपुच्छितेन अत्तज्झासयवसेन कथिता अपुच्छितगाथा । सब्बापि बुद्धानं गाथा “सनिदानाहं, भिक्खवे, धम्मं देसेस्सामी”ति (अ० नि० ३.१२६; कथा० ८०६) वचनतो सानुसन्धिकगाथा । अननुसन्धिकगाथा इमस्मिं सासने नत्थि । एवमेतासु गाथासु अयं देवपुत्तेन पुच्छितेन भगवता कथितत्ता पुच्छितगाथा । अयञ्च यथा छेको पुरिसो कुसलो मग्गस्स कुसलो अमग्गस्स मग्गं पुट्ठो पठमं विजहितब्बं आचिक्खित्वा पच्छा गहेतब्बं आचिक्खति “असुकस्मिं नाम ठाने द्वेधापथो होति, तत्थ वामं मुञ्चित्वा दक्खिणं गण्ढथा”ति, एवं सेवितब्बासेवितब्बेसु असेवितब्बं आचिक्खित्वा सेवितब्बं आचिक्खति । भगवा च मग्गकुसलपुरिससदिसो । यथाह —

“पुरिसो मग्गकुसलोति खो, तिस्स, तथागतस्सेतं अधिवचनं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स । सो हि कुसलो इमस्स लोकस्स, कुसलो परस्स लोकस्स, कुसलो मच्चुधेय्यस्स, कुसलो अमच्चुधेय्यस्स, कुसलो मारधेय्यस्स, कुसलो अमारधेय्यस्सा”ति ।

तस्मा पठमं असेवितब्बं आचिक्खन्तो आह — “असेवना च बालानं, पण्डितानञ्च सेवना”ति । विजहितब्बमग्गो विय हि पठमं बाला न सेवितब्बा न पयिरुपासितब्बा, ततो गहेतब्बमग्गो विय पण्डिता सेवितब्बा पयिरुपासितब्बाति । कस्मा पन भगवता मङ्गलं कथेन्तेन पठमं बालानमसेवना पण्डितानञ्च सेवना कथिताति? वुच्चते — यस्मा इमं दिट्ठादीसु मङ्गलदिट्ठिं बालसेवनाय देवमनुस्सा गणिंसु, सा च अमङ्गलं, तस्मा तेसं तं इधलोकपरलोकत्थभञ्जकं अकल्याणमित्तसंसग्गं गरहन्तेन उभयलोकत्थसाधकञ्च कल्याणमित्तसंसग्गं पसंसन्तेन भगवता पठमं बालानमसेवना पण्डितानञ्च सेवना कथिताति ।

तत्थ बाला नाम ये केचि पाणातिपातादिअकुसलकम्मपथसमन्नागता सत्ता, ते तीहाकारेहि जानितब्बा । यथाह “तीणिमानि, भिक्खवे, बालस्स बाललक्खणानी”ति सुत्तं (अ० नि० ३.३; म० नि० ३.२४६) । अपिच पूरणकस्सपादयो छ सत्थारो, देवदत्तकोकालिककटमोदकतिस्सखण्डदेवियापुत्तसमुद्दत्तचिञ्चमाणविकादयो अतीतकाले च दीघविदस्स भाताति इमे अञ्जे च एवरूपा सत्ता बालाति वेदितब्बा ।

ते अग्गिपदित्तमिव अगारं अत्तना दुग्गहितेन अत्तानञ्चेव अत्तनो वचनकारके च विनासेन्ति । यथा दीघविदस्स भाता चतुबुद्धन्तरं सट्ठियोजनमत्तेन अत्तभावेन उत्तानो पतितो महानिरये पच्चति, यथा च तस्स दिट्ठिं अभिरुचनकानि पञ्च कुलसतानि तस्सेव सहब्बतं उपपन्नानि महानिरये पच्चन्ति । वुत्तञ्चेतं भगवता —

“सेय्यथापि, भिक्खवे, नळागारा वा तिणागारा वा अग्गि मुत्तो कूटागारानिपि डहति उल्लित्तावलित्तानि निवातानि फुसितग्गळानि पिहितवातपानानि, एवमेव खो, भिक्खवे, यानि कानिचि भयानि उप्पज्जन्ति, सब्बानि तानि बालतो उप्पज्जन्ति, नो पण्डिततो । ये केचि उपद्दवा उप्पज्जन्ति...पे०... ये केचि उपसग्गा...पे०... नो पण्डिततो । इति खो, भिक्खवे, सप्पटिभयो बालो, अप्पटिभयो पण्डितो । सउपद्दवो बालो, अनुपद्दवो पण्डितो, सउपसग्गो बालो, अनुपसग्गो पण्डितो”ति (अ० नि० ३.१) ।

अपिच पूतिमच्छसदिसो बालो, पूतिमच्छबन्धपत्तपुटसदिसो होति तदुपसेवी, छडुनीयतं जिगुच्छनीयतञ्च पापुणाति विञ्जूनं । वुत्तञ्चेतं —

“पूतिमच्छं कुसग्गेन, यो नरो उपनय्हति ।

कुसापि पूती वायन्ति, एवं बालूपसेवना'ति ॥ (जा० १.१५.१८३; २.२२.१२५७) ।

अकित्तिपण्डितो चापि सक्केन देवानमिन्देन वरे दिव्यमाने एवमाह —

“बालं न पस्से न सुणे, न च बालेन संवसे ।

बालेनल्लापसल्लापं, न करे न च रोचये ॥

“किन्नु ते अकरं बालो, वद कस्सप कारणं ।

केन कस्सप बालस्स, दस्सनं नाभिकङ्खसि ॥

“अनयं नयति दुम्मेधो, अधुरायं नियुज्जति ।

दुन्नयो सेय्यसो होति, सम्मा वुत्तो पकुप्पति ।

विनयं सो न जानाति, साधु तस्स अदस्सन'न्ति ॥ (जा० १.१३.९०-९२) ।

एवं भगवा सब्बाकारेण बालूपसेवनं गरहन्तो “बालानमसेवना मङ्गल”न्ति वत्त्वा इदानीं पण्डितसेवनं पसंसन्तो “पण्डितानञ्च सेवना मङ्गल”न्ति आह । तत्थ पण्डिता नाम ये केचि पाणातिपातावेरमणिआदिदसकुसलकम्मपथसमन्नागता सत्ता, ते तीहाकारेहि जानितब्बा । यथाह “तीणिमानि, भिक्खवे, पण्डितस्स पण्डितलक्खणानी”ति (अ० नि० ३.३; म० नि० ३.२५३) सुत्तं । अपिच बुद्धपच्चेकबुद्धअसीतिमहासावका अञ्जे च तथागतस्स सावका सुनेत्तमहागोविन्दविधुरसरभङ्गमहोसधसुतसोमनिमिराज- अयोधरकुमारअकित्तिपण्डितादयो च पण्डिताति वेदितब्बा ।

ते भये विय रक्खा अन्धकारे विय पदीपो खुप्पिपासादिदुक्खाभिभवे विय अन्नपानादिप्पटिलाभो अत्तनो वचनकरानं सब्भयुपद्वूपसगविद्धंसनसमत्था होन्ति । तथा हि तथागतं आगम्म असङ्ख्येय्या अपरिमाणा देवमनुस्सा आसवक्खयं पत्ता, ब्रह्मलोके पतिट्ठिता, देवलोके पतिट्ठिता, सुगतिलोके उप्पन्ना, सारिपुत्तथेरे चित्तं पसादेत्वा चतूहि च पच्चयेहि थेरं उपट्ठित्वा असीति कुलसहस्सानि सगगे निब्बत्तानि । तथा महामोगल्लानमहाकस्सपप्पभुतीसु सब्भमहासावकेसु, सुनेत्तस्स सत्थुनो सावका अप्पेकच्चे ब्रह्मलोके उप्पज्जिंसु, अप्पेकच्चे परनिम्मितवसवत्तीनं देवानं सहब्यतं...पे०... अप्पेकच्चे गहपतिमहासालानं सहब्यतं उपपज्जिंसु । वुत्तमि चेतं —

“नत्थि, भिक्खवे, पण्डिततो भयं, नत्थि पण्डिततो उपद्वो, नत्थि पण्डिततो उपसगो”ति (अ० नि० ३.१) ।

अपिच तगरमालादिगन्धसदिसो पण्डितो, तगरमालादिगन्धबन्धपलिवेठनपत्तसदिसो होति तदुपसेवी, भावनीयतं मनुज्जतञ्च आपज्जति विज्जूनं । वुत्तमि चेतं —

“तगरञ्च पलासेन, यो नरो उपनय्हति ।

पत्तापि सुरभी वायन्ति, एवं धीरूपसेवना'ति ॥ (इतिवु० ७६; जा० १.१५.१८४; २.२२.१२५८) ।

अकित्तिपण्डितो चापि सक्केन देवानमिन्देन वरे दिव्यमाने एवमाह —

“धीरं पस्से सुणे धीरं, धीरेन सह संवसे ।
धीरेनल्लापसल्लापं, तं करे तज्ज रोचये ॥

“किन्नु ते अकरं धीरो, वद कस्सप कारणं ।
केन कस्सप धीरस्स, दस्सनं अभिकङ्खसि ॥

“नयं नयति मेधावी, अधुरायं न युज्जति ।
सुनयो सेय्यसो होति, सम्मा वुत्तो न कुप्पति ।
विनयं सो पजानाति, साधु तेन समागमो”ति ॥ (जा० १.१३.९४-९६) ।

एवं भगवा सब्बाकारेण पण्डितसेवनं पसंसन्तो “पण्डितानं सेवना मङ्गल”न्ति वत्वा इदानीं तां बालानां असेवनाय पण्डितानां सेवनाय च अनुपुब्बेन पूजनेय्यभावं उपगतानां पूजं पसंसन्तो “पूजा च पूजनेय्यानां मङ्गल”न्ति आह । तत्थ पूजनेय्या नाम सब्बदोसविरहितत्ता सब्बगुणसमन्नागतत्ता च बुद्धा भगवन्तो, ततो पच्छा पच्चेकबुद्धा, अरियसावका च । तेसज्जि पूजा अप्पकापि दीघरत्तं हिताय सुखाय होति, सुमनमालाकारमल्लिकादयो चेत्थ निदस्सनं ।

तत्थेकं निदस्सनमत्तं भणाम — भगवा हि एकदिवसं पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरमादाय राजगहं पिण्डाय पाविसि । अथ खो सुमनमालाकारो रज्जो मागधस्स सेनियस्स बिम्बिसारस्स पुप्फानि गहेत्वा गच्छन्तो अहस भगवन्तं नगरद्वारमनुपत्तं पासादिकं पसादनीयं द्रव्यसमहापुरिसलक्खणासीतानुब्यञ्जनप्पटिमण्डितं बुद्धसिरिया जलन्तं, दिस्वानस्स एतदहोसि “राजा पुप्फानि गहेत्वा सतं वा सहस्सं वा ददेय्य, तज्ज इधलोकमत्तमेव सुखं भवेय्य, भगवतो पन पूजा अप्पमेय्यअसङ्ख्येय्यफला दीघरत्तं हितसुखावहा होति, हन्दाहं इमेहि पुप्फेहि भगवन्तं पूजेमी”ति पसन्नचित्तो एकं पुप्फमुट्ठिं गहेत्वा भगवतो पटिमुखं खिपि, पुप्फानि आकासेन गन्त्वा भगवतो उपरि मालावितानं हुत्वा अट्ठंसु । मालाकारो तमानुभावं दिस्वा पसन्नतरचित्तो पुन एकं पुप्फमुट्ठिं खिपि, तानिपि गन्त्वा मालाकञ्चुको हुत्वा अट्ठंसु । एवं अट्ठ पुप्फमुट्ठियो खिपि, तानि गन्त्वा पुप्फकूटागारं हुत्वा अट्ठंसु ।

भगवा अन्तोक्कूटागारे अहोसि, महाजनकायो सन्निपति । भगवा मालाकारं पस्सन्तो सितं पात्वाकासि । आनन्दत्थेरो “न बुद्धा अहेतू अपच्चया सितं पातुकरोन्ती”ति सितकारणं पुच्छि । भगवा आह “एसो, आनन्द, मालाकारो इमिस्सा पूजाय आनुभावेन सतसहस्सकप्पे देवेसु च मनुस्सेसु च संसरित्वा परियोसाने सुमनिस्सरो नाम पच्चेकबुद्धो भविस्सती”ति । वचनपरियोसाने धम्मदेसनत्थं इमं गाथं अभसि —

“तज्ज कम्मं कतं साधु, यं कत्वा नानुत्तप्पति ।
यस्स पतीतो सुमनो, विपाकं पटिसेवती”ति ॥ (ध० प० ६८) ।

गाथावसाने चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि । एवं अप्पकापि तेसं पूजा दीघरत्तं हिताय सुखाय होतीति वेदितब्बा । सा च आमिसपूजाव, को पन वादो पटिपत्तिपूजाय? यतो ये कुलपुत्ता सरणगमनसिक्खापदप्पटिगहणेन उपोसथङ्गसमादानेन चतुपारिसुद्धिसीलादीहि च अत्तनो गुणेहि भगवन्तं पूजन्ति, को तेसं पूजाफलं वण्णयिस्सति? ते हि तथागतं परमाय पूजाय पूजेन्तीति वुत्ता । यथाह —

“यो खो, आनन्द, भिक्खु वा भिक्खुनी वा उपासको वा उपासिका वा धम्मानुधम्मप्पटिपन्नो विहरति सामीचिप्पटिपन्नो अनुधम्मचारी, सो तथागतं सक्करोति गरुं करोति मानेति पूजेति अपचियति परमाय पूजाया”ति (दी० नि० २.१९९)।

एतेनानुसारेण पच्चेकबुद्धअरियसावकानमपि पूजाय हितसुखावहता वेदितव्वा ।

अपिच गहट्टानं कनिट्ठस्स जेट्ठो भातापि भगिनीपि पूजनेय्या, पुत्तस्स मातापितरो, कुलवधूनं सामिकसस्सुससुराति एवमेत्थ पूजनेय्या वेदितव्वा । एतेसमपि हि पूजा कुसलधम्मसङ्घातत्ता आयुआदिवुद्धिहेतुत्ता च मङ्गलमेव । वुत्तज्हेतं —

“ते मत्तेय्या भविस्सन्ति पेत्तेय्या सामज्जा ब्रह्मज्जा कुले जेट्ठापचायिनो, इदं कुसलं धम्मं समादाय वत्तिस्सन्ति, ते तेसं कुसलानं धम्मानं समादानहेतु आयुनापि वड्ढिस्सन्ति, वण्णेनपि वड्ढिस्सन्ती”तिआदि (दी० नि० ३.१०५)।

इदानीं यस्मा “यं यत्थ मङ्गलं । ववत्थपेत्वा तं तस्स, मङ्गलत्तं विभावये”ति इति मातिका निक्खित्ता, तस्मा इदं वुच्चति — एवमेतिस्सा गाथाय बालानं असेवना, पण्डितानं सेवना, पूजनेय्यानञ्च पूजाति तीणि मङ्गलानि वुत्तानि । तत्थ बालानं असेवना बालसेवनपच्चयभयादिपरित्ताणेन उभयलोकत्थहेतुत्ता, पण्डितानं सेवना पूजनेय्यानं पूजा च तासं फलविभूतिवण्णनायं वुत्तनयेनेव निब्बानसुगतिहेतुत्ता मङ्गलन्ति वेदितव्वा । इतो परं तु मातिकं अदस्सेत्वा एव यं यत्थ मङ्गलं, तं ववत्थपेत्वा तस्स मङ्गलत्तं विभावयिस्सामाति ।

निट्ठिता असेवना च बालानन्ति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

पतिरूपदेसवासोचातिगाथावण्णना

४. एवं भगवा “ब्रूहि मङ्गलमुत्तमं”न्ति एकं अज्झेसितोपि अप्पं याचितो बहुदायको उळारपुरिसो विय एकाय गाथाय तीणि मङ्गलानि वत्वा ततो उत्तरिपि देवतानं सोतुकामताय मङ्गलानमत्थिताय येसं येसं यं यं अनुकुलं, ते ते सत्ते तत्थ तत्थ मङ्गले नियोजेतुकामताय च “पतिरूपदेसवासो चा”तिआदीहि गाथाहि पुनपि अनेकानि मङ्गलानि वत्तुमारब्धो । तत्थ पठमगाथाय ताव पतिरूपोति अनुच्छविको । देसोति गामोपि निगमोपि नगरमपि जनपदोपि यो कोचि सत्तानं निवासो ओकासो । वासोति तत्थ निवासो । पुब्बेति पुरा अतीतासु जातीसु । कतपुज्जताति उपचितकुसलता । अत्ताति चित्तं वुच्चति सकलो वा अत्तभावो, सम्मापणिधीति तस्स अत्तनो सम्मा पणिधानं नियुज्जनं, ठपनन्ति वुत्तं होति । सेसं वुत्तनयमेवाति । अयमेत्थ पदवण्णना ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितव्वा — पतिरूपदेसवासो नाम यत्थ चतस्सो परिसा विचरन्ति, दानादीनि पुज्जकिरियवत्थूनि वत्तन्ति, नवङ्गं सत्थु सासनं दिब्बति, तत्थ निवासो सत्तानं पुज्जकिरियाय पच्चयत्ता मङ्गलन्ति वुच्चति । सीहळदीपविट्ठकेवट्टादयो चेत्थ निदस्सनं ।

अपरो नयो — पतिरूपदेसवासो नाम भगवतो बोधिमण्डपदेसो धम्मचक्कवत्तितप्पदेसो द्वादसयोजनाय परिसाय मज्झे सब्बतिथियमतं भिन्दित्वा यमकपाटिहारियदस्सितकण्डम्ब रुक्खमूलपदेसो देवोरोहणपदेसो, यो वा पनज्जोपि सावत्थिराजगहादि बुद्धाधिवासपदेसो, तत्थ निवासो सत्तानं छानुत्तरियप्पटिलाभपच्चयतो मङ्गलन्ति वुच्चति ।

अपरो नयो (महाव० २५९) — पुरत्थिमाय दिसाय गजङ्गलं नाम निगमो, तस्स परेन महासाला, ततो परं पच्चन्तिमा जनपदा, ओरतो मज्झे । दक्खिणपुरत्थिमाय दिसाय सल्लवती नाम नदी, ततो परं पच्चन्तिमा जनपदा, ओरतो मज्झे । दक्खिणाय दिसाय सेतकणिकं नाम निगमो, ततो परं पच्चन्तिमा जनपदा, ओरतो मज्झे । पच्छिमाय दिसाय **थूणं** नाम ब्राह्मणगामो, ततो परं पच्चन्तिमा जनपदा, ओरतो मज्झे । उत्तराय दिसाय उसीरद्धजो नाम पब्बतो, ततो परं पच्चन्तिमा जनपदा, ओरतो मज्झे । अयं मज्झिमदेसो आयामेन तीणि योजनसतानि, विथारेन अट्ठतेय्यानि, परिक्खेपेन नव योजनसतानि होन्ति । एसो पतिरूपदेसो नाम ।

एत्थ चतुन्नं महादीपानं द्विसहस्सानं परित्तदीपानञ्च इस्सरियाधिपच्चकारका चक्कवत्ती उप्पज्जन्ति, एकं असङ्ख्येय्यं कप्पसतसहस्सञ्च पारमियो पूरेत्वा सारिपुत्तमोग्गल्लानादयो महासावका उप्पज्जन्ति, द्वे असङ्ख्येय्यानि कप्पसतसहस्सञ्च पारमियो पूरेत्वा पच्चेकबुद्धा, चत्तारि अट्ठ सोळस वा असङ्ख्येय्यानि कप्पसतसहस्सञ्च पारमियो पूरेत्वा सम्मासम्बुद्धा उप्पज्जन्ति । तत्थ सत्ता चक्कवत्तिरज्जो ओवादां गहेत्वा पञ्चसु सीलेसु पतिट्ठायाय सगगपरायणा होन्ति । तथा पच्चेकबुद्धानं ओवादे पतिट्ठायाय, सम्मासम्बुद्धानं पन बुद्धसावकानं ओवादे पतिट्ठायाय सगगपरायणा निब्बानपरायणा च होन्ति । तस्मा तत्थ वासो इमासं सम्पत्तीनं पच्चयतो मङ्गलन्ति वुच्चति ।

पुब्बे कतपुज्जता नाम अतीतजातियं बुद्धपच्चेकबुद्धखीणासवे आरब्ध उपचितकुसलता, सापि मङ्गलं । कस्मा? बुद्धपच्चेकबुद्धसम्मुखतो दस्सेत्वा बुद्धानं बुद्धसावकानं वा सम्मुखा सुताय चतुप्पदिकायपि गाथाय परियोसाने अरहत्तं पापेतीति कत्वा । यो च मनुस्सो पुब्बे कताधिकारो उस्सन्नकुसलमूलो होति, सो तेनेव कुसलमूलेन विपस्सनं उप्पादेत्वा आसवक्खयं पापुणाति यथा राजा महाकप्पिनो अगमहेसी च । तेन वुत्तं “पुब्बे च कतपुज्जता मङ्गल”न्ति ।

अत्तसम्मापणिधि नाम इधेकच्चो अत्तानं दुस्सीलं सीले पतिट्ठापेति, अस्सद्धं सद्धासम्पदाय पतिट्ठापेति, मच्छरिं चागसम्पदाय पतिट्ठापेति । अयं वुच्चति “अत्तसम्मापणिधी”ति, एसो च मङ्गलं । कस्मा? दिट्ठधम्मिकसम्परायिकवेरप्पहानविविधानिसंसाधिगमहेतुतोति ।

एवं इमिस्सापि गाथाय पतिरूपदेसवासो च, पुब्बे च कतपुज्जता, अत्तसम्मापणिधी चाति तीणियेव मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तञ्च नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निट्ठिता पतिरूपदेसवासो चाति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

बाहुसच्चज्जातिगाथावण्णना

५. इदानीं **बाहुसच्चज्जाति** एत्थ **बाहुसच्चन्ति** बहुस्सुतभावो । **सिप्पन्ति** यं किञ्चि हत्थकोसल्लं । **विनयोति** कायवाचाचित्तविनयनं । **सुसिक्खतोति** सुट्ठु सिक्खितो । **सुभासिताति** सुट्ठु भासिता । **याति** अनियतनिदेसो । **वाचाति** गिरा व्यप्पथो । सेसं वुत्तनयमेवाति । अयमेत्थ **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितव्वा — **बाहुसच्चं** नाम यं तं “सुतधरो होति सुतसन्निचयो”ति (म० नि० १.३३९; अ० नि० ४.२२) च “इधेकच्चस्स बहुकं सुतं होति, सुत्तं गेय्यं वेय्याकरण”न्ति च (अ० नि० ४.६) एवमादिना नयेन सत्थुसासनधरत्तं वण्णितं, तं अकुसलप्पहानकुसलाधिगमहेतुतो अनुपुब्बेन परमत्थसच्चसच्छिकिरियाहेतुतो च मङ्गलन्ति वुच्चति । वुत्तज्हेतं भगवता —

“सुतवा च खो, भिक्खवे, अरियसावको अकुसलं पजहति, कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति, अनवज्जं भावेति, सुद्धमत्तानं परिहरती”ति (अ० नि० ७.६७)।

अपरम्पि वुत्तं —

“धतानं धम्मानं अत्थमुपपरिक्खति, अत्थं उपपरिक्खतो धम्मा निज्झानं खमन्ति, धम्मनिज्झानक्खन्तिया सति छन्दो जायति, छन्दजातो उस्सहति, उस्सहन्तो तुलयति, तुलयन्तो पदहति पदहन्तो कायेन चेव परमत्थसच्चं सच्छिकरोति, पज्जाय च अतिविज्झ पस्सती”ति (म० नि० २.४३२)।

अपिच अगारिकबाहुसच्चम्पि यं अनवज्जं, तं उभयलोकहितसुखावहनतो मङ्गलन्ति वेदितब्बं।

सिष्णं नाम अगारिकसिष्णञ्च अनगारिकसिष्णञ्च। तत्थ अगारिकसिष्णं नाम यं परूपरोधविरहितं अकुसलविवज्जितं मणिकारसुवण्णकारकम्मादिकं, तं इधलोकत्थावहनतो मङ्गलं। अनगारिकसिष्णं नाम चीवरविचारणसिब्बनादिसमणपरिक्खाराभिसङ्खरणं, यं तं “इध, भिक्खवे, भिक्खु यानि तानि सब्रह्मचारीनं उच्चावचानि किं करणीयानि, तत्थ दक्खो होती”ति आदिना (दी० नि० ३.३४५; ३६०; अ० नि० १०.१७) नयेन तत्थ तत्थ संवण्णितं, यं “नाथकरो धम्मो”ति च वुत्तं, तं अत्तनो च परेसञ्च उभयलोकहितसुखावहनतो मङ्गलन्ति वेदितब्बं।

विनयो नाम अगारिकविनयो च अनगारिकविनयो च। तत्थ अगारिकविनयो नाम दसअकुसलकम्मपथविरमणं, सो तत्थ सुसिक्खितो असंकिलेसापज्जनेन आचारगुणववत्थानेन च उभयलोकहितसुखावहनतो मङ्गलं। अनगारिकविनयो नाम सत्तापत्तिक्खन्धअनापज्जनं, सोपि वुत्तनयेनेव सुसिक्खितो, चतुपारिसुद्धिसीलं वा अनगारिकविनयो, सो यथा तत्थ पतिट्ठाय अरहत्तं पापुणाति, एवं सिक्खनेन सुसिक्खितो लोकियलोकुत्तरसुखाधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बो।

सुभासिता वाचा नाम मुसावादादिदोसविरहिता। यथाह “चतूहि, भिक्खवे, अङ्गेहि समन्नागतो वाचा सुभासिता होती”ति (सु० नि० सुभासितसुत्तं)। असम्फप्पलापा वाचा एव वा सुभासिता। यथाह —

“सुभासितं उत्तममाहु सन्तो,
धम्मं भणे नाधम्मं तं दुतियं।
पियं भणे नाप्पियं तं ततियं,
सच्चं भणे नालिकं तं चतुत्थ”न्ति॥ (सु० नि० ४५२)।

अयम्पि उभयलोकहितसुखावहनतो मङ्गलन्ति वेदितब्बा। यस्मा च अयं विनयपरियापन्ना एव, तस्मा विनयगगहणेन एतं असङ्गहिहत्वा विनयो सङ्गहेतब्बो। अथ वा किं इमिना परिस्समेन परेसं धम्मदेसनादिवाचा इध सुभासिता वाचाति वेदितब्बा। सा हि यथा पतिरूपदेसवासो, एवं सत्तानं उभयलोकहितसुखनिब्बानाधिगमपच्चयतो मङ्गलन्ति वुच्चति। आह च —

“यं बुद्धो भासति वाचं, खेमं निब्बानपत्तिया।
दुक्खस्सन्तकिरियाय, सा वे वाचानमुत्तमा”ति॥ (सु० नि० ४५६)।

एवं इमिस्सा गाथाय बाहुसच्चं, सिप्पं, विनयो सुसिक्खितो, सुभासिता वाचाति चत्तारि मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तज्ज नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निट्ठिता बाहुसच्चज्जाति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

मातापितु उपट्ठानन्ति गाथावण्णना

६. इदानीं **मातापितु उपट्ठानन्ति** एत्थ मातु च पितु चाति **मातापितु** । **उपट्ठानन्ति** उपट्ठहनं । पुत्तानज्ज दारानज्जाति **पुत्तदारस्स** सङ्गण्हनं **सङ्गहो** । न आकुला **अनाकुला** । कम्मानी एव **कम्मन्ता** । सेसं वुत्तनयमेवाति अयं **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितब्बा — **माता** नाम जनिका वुच्चति, तथा **पिता** । **उपट्ठानं** नाम पादधोवनसम्बाहनुच्छादनन्हापनेहि चतुपच्चयसम्पदानेन च उपकारकरणं । तत्थ यस्मा मातापितरो बहूपकारा पुत्तानं अत्थकामा अनुकम्पका, ये पुत्तके बहि कीळित्वा पंसुमक्खितसरीरके आगते दिस्वा पंसुं पुञ्चित्वा मत्थकं उपसिङ्घायन्ता परिचुम्बन्ता च सिनेहं उप्पादेन्ति, वस्ससतम्पि मातापितरो सीसेन परिहरन्ता पुत्ता तेसं पतिकारं कातुं असमत्था । यस्मा च ते आपादका पोसका इमस्स लोकस्स दस्सेतारो, ब्रह्मसम्मता पुब्बाचरियसम्मता, तस्मा तेसं उपट्ठानं इध पसंसं, पेच्च सगगसुखज्ज आवहति । तेन मङ्गलन्ति वुच्चति । वुत्तज्जेतं भगवता —

“ब्रह्माति मातापितरो, पुब्बाचरियाति वुच्चरे ।

आहुनेय्या च पुत्तानं, पजाय अनुकम्पका ॥

“तस्मा हि ने नमस्सेय्य, सक्करेय्य च पण्डितो ।

अन्नेन अथ पानेन, वत्थेन सयनेन च ।

उच्छादनेन न्हापनेन, पादानं धोवनेन च ॥

“ताय नं पारिचरियाय, मातापितूसु पण्डिता ।

इधेव नं पसंसन्ति, पेच्च सगगे पमोदती”ति ॥ (इतिवु० १०६; जा० २.२०.१८१-१८३) ।

अपरो नयो — **उपट्ठानं** नाम भरणकिच्चकरणकुलवंसट्ठपनादिपञ्चविधं, तं पापनिवारणादिपञ्चविधदिट्ठधम्मिकहितसुखहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बं । वुत्तज्जेतं भगवता —

“पञ्चहि खो, गहपतिपुत्त, ठानेहि पुत्तेन पुरत्थिमा दिसा मातापितरो पच्चुपट्ठातब्बा भतो ने भरिस्सामि, किच्चं नेसं करिस्सामि, कुलवंसं ठपेस्सामि, दायज्जं पटिपज्जिस्सामि, अथ वा पन पेतानं कालकतानं दक्खिणं अनुप्पदस्सामी”ति । इमेहि खो, गहपतिपुत्त, पञ्चहि ठानेहि पुत्तेन पुरत्थिमा दिसा मातापितरो पच्चुपट्ठिता पञ्चहि ठानेहि पुत्तं अनुकम्पन्ति, पापा निवारन्ति, कल्याणे निवेसेन्ति, सिप्पं सिक्खापेन्ति, पतिरूपेन दारेन संयोजेन्ति, समये दायज्जं निव्यादेन्ती”ति (दी० नि० ३.२६७) ।

अपिच यो मातापितरो तीसु वत्थूसु पसादुप्पादनेन, सीलसमादापनेन, पब्बज्जाय वा उपट्ठहति, अयं मातापितु उपट्ठाकानं अगो । तस्स तं मातापितु उपट्ठानं मातापितूहि कतस्स उपकारस्स पच्चुपकारभूतं अनेकेसं

दिदुधम्मिकानं सम्परायिकानञ्च अत्थानं पदद्वानतो मङ्गलन्ति वुच्चति ।

पुत्तदारस्साति एत्थ अत्ततो जाता पुत्तापि धीतरोपि **पुत्ताइच्चेव** सङ्ख्यं गच्छन्ति । **दाराति** वीसतिया भरियानं या काचि भरिया । पुत्ता च दारा च पुत्तदारं, तस्स पुत्तदारस्स । **सङ्गहोति** सम्माननादीहि उपकारकरणं । तं सुसंविहितकम्मन्तादिदिदुधम्मिकहितसुखहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बं । वुत्तज्हेतं भगवता — “पच्छिमा दिसा पुत्तदारा वेदितब्बा”ति एत्थ उद्दिष्टं पुत्तदारं भरियासद्देन सङ्गहिहत्वा “पञ्चहि खो, गहपतिपुत्त, ठानेहि सामिकेन पच्छिमा दिसा भरिया पच्चुपट्टातब्बा सम्माननाय, अनवमाननाय, अनति चरियाय, इस्सरियवोस्सग्गेन, अलङ्कारानुप्पदानेन । इमेहि खो, गहपतिपुत्त, पञ्चहि ठानेहि सामिकेन पच्छिमा दिसा भरिया पच्चुपट्टिता पञ्चहि ठानेहि सामिकं अनुकम्पति, सुसंविहितकम्मन्ता च होति, सङ्गहितपरिजना च, अनतिचारिनी च, सम्भतञ्च अनुरक्खति दक्खा च होति अनलसा सब्बकिच्चेसू”ति (दी० नि० ३.२६९) ।

अयं वा अपरो नयो — **सङ्गहोति** धम्मिकाहि दानपियवाचात्थचरियाहि सङ्गण्हनं । सेय्यथिदं — उपोसथदिवसेसु परिब्बयदानं, नक्खत्तदिवसेसु नक्खत्तदस्सापनं, मङ्गलदिवसेसु मङ्गलकरणं, दिदुधम्मिकसम्परायिकेसु अत्थेसु ओवादानुसासनन्ति । तं वुत्तनयेनेव दिदुधम्मिकहितहेतुतो सम्परायिकहितहेतुतो देवताहिपि नमस्सनीयभावहेतुतो च मङ्गलन्ति वेदितब्बं । यथाह सक्को देवानमिन्दो —

“ये गहट्ठा पुञ्जकरा, सीलवन्तो उपासका ।

धम्मेन दारं पोसेन्ति, ते नमस्सामि मातली”ति ॥ (सं० नि० १.१.२६४) ।

अनाकुला कम्मन्ता नाम कालञ्जुताय पतिरूपकारिताय अनलसताय उट्टानवीरियसम्पदाय, अब्यसनीयताय च कालातिक्कमनअप्पतिरूपकरणसिथिलकरणादिआकुलभावविरहिता कसिगोरक्खवाणिज्जादयो कम्मन्ता । एते अत्तनो वा पुत्तदारस्स वा दासकम्मकरानं वा ब्यत्तताय एवं पयोजिता दिद्वेव धम्मे धनधञ्जवुद्धिपटिलाभहेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चन्ति । वुत्तज्हेतं भगवता —

“पतिरूपकारी धुरवा, उट्टाता विन्दते धन”न्ति च (सु० नि० १८५; सं० नि० १.२४६) ।

“न दिवा सोप्पसीलेन, रत्तिमुट्टानदेस्सिना ।

निच्चं मत्तेन सोण्डेन, सक्का आवसितुं घरं ॥

“अतिसीतं अतिउण्हं, अतिसायमिदं अहु ।

इति विस्सट्ठकम्मन्ते, अत्था अच्चेन्ति माणवे ॥

“योध सीतञ्च उण्हञ्च, तिणा भिय्यो न मज्जति ।

करं पुरिसकिच्चीनि, सो सुखं न विहायती”ति ॥ (दी० नि० ३.२५३) ।

“भोगे संहरमानस्स, भमरस्सेव इरीयतो ।

भोगा सन्निचयं यन्ति, वम्मिकोवूपचीयती”ति ॥ च एवमादि (दी० नि० ३.२६५) ।

एवं इमिस्सा गाथाय मातुउपट्टानं, पितुउपट्टानं, पुत्तदारस्स सङ्गहो, अनाकुला च कम्मन्ताति चत्तारि मङ्गलानि वुत्तानि, पुत्तदारस्स सङ्गहं वा द्विधा कत्वा पञ्च, मातापितुउपट्टानं वा एकमेव कत्वा तीणि । मङ्गलत्तञ्च नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निद्धिता मातापितुउपट्टानन्ति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

दानञ्चातिगाथावण्णना

७. इदानीं दानञ्चाति एत्थ दीयते इमिनाति दानं, अत्तनो सन्तकं परस्स पटिपादीयतीति वुत्तं होति । धम्मस्स चरिया, धम्मा वा अनपेता चरिया धम्मचरिया । जायन्ते “अम्हाकं इमे”ति जातका । न अवज्जानि अनवज्जानि, अनिन्दितानि अगरहितानीति वुत्तं होति । सेसं वुत्तनयमेवाति अयं पदवण्णना ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितब्बा — दानं नाम परं उद्दिस्स सुबुद्धिपुब्बिका अन्नादिदसदानवत्थुपरिच्चागचेतना, तंसम्पयुत्तो वा अलोभो । अलोभेन हि तं वत्थुं परस्स पटिपादेति, तेन वुत्तं “दीयते इमिनाति दान”न्ति । तं बहुजनपियमनापतादीनं दिट्ठधम्मिकसम्परायिकानं फलविसेसानं अधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चति । “दायको, सीह दानपति, बहुनो जनस्स पियो होति मनापो”ति एवमादीनि (अ० नि० ५.३४) चेत्थ सुत्तानि अनुस्सरितब्बानि ।

अपरो नयो — दानं नाम दुविधं आमिसदानं, धम्मदानञ्च, तत्थ आमिसदानं वुत्तप्पकारमेव । इधलोकपरलोकदुक्खक्खयसुखावहस्स पन सम्मासम्बुद्धप्पवेदितस्स धम्मस्स परेसं हितकामताय देसना धम्मदानं, इमेसञ्च द्विन्नं दानानं एतदेव अगं । यथाह —

“सब्बदानं धम्मदानं जिनाति,
सब्बरसं धम्मरसो जिनाति ।
सब्बरतिं धम्मरति जिनाति,
तण्हक्खयो सब्बदुक्खं जिनाती”ति ॥ (ध० प० ३५४) ।

तत्थ आमिसदानस्स मङ्गलत्तं वुत्तमेव । धम्मदानं पन यस्मा अत्थपटिसंवेदितादीनं गुणानं पदट्टानं, तस्मा मङ्गलन्ति वुच्चति । वुत्तज्हेतं भगवता —

“यथा यथा, भिक्खवे, भिक्खु यथासुतं यथापरियत्तं धम्मं वित्थारेन परेसं देसेति, तथा तथा सो तस्मिं धम्मे अत्थपटिसंवेदी च होति धम्मपटिसंवेदी चा”ति एवमादि (अ० नि० ५.२६) ।

धम्मचरिया नाम दसकुसलकम्मपथचरिया । यथाह — “तिविधा खो गहपतयो कायेन धम्मचरिया समचरिया होती”ति एवमादि । सा पनेसा धम्मचरिया सगलोकूपपत्तिहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बा । वुत्तज्हेतं भगवता — “धम्मचरियासमचरियाहेतु खो गहपतयो एवमिधेकच्चे सत्ता कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सगं लोकं उपपज्जन्ती”ति (म० नि० १.४३९) ।

जातका नाम मातितो वा पितितो वा याव सत्तमा पितामहयुगा सम्बन्धा । तेसं भोगपारिजुज्जेन वा ब्याधिपारिजुज्जेन

वा अभिहतानं अत्तनो समीपं आगतानं यथाबलं घासच्छादनधनधज्जादीहि सङ्गहो पसंसादीनं दिट्ठधम्मिकानं सुगतिगमनादीनञ्च सम्परायिकानं विसेसाधिगमानं हेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चति ।

अनवज्जानि कम्मनि नाम उपोसथङ्गसमादानवेय्यावच्चकरणआरामवनरोपनसेतुकरणादीनि कायवचीमनोसुचरितकम्मनि । तानि हि नानप्यकारहितसुखाधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चन्ति । “ठानं खो पनेतं, विसाखे, विज्जति यं इधेकच्चो इत्थी वा पुरिसो वा अट्ठङ्गसमन्नागतं उपोसथं उपवसित्वा कायस्स भेदा परं मरणा चातुमहाराजिकानं देवानं सहब्यतं उपपज्जेय्या”ति एवमादीनि चेत्थ सुत्तानि (अ० नि० ८.४३) अनुस्सरितब्बानि ।

एवं इमिस्सा गाथाय दानञ्च, धम्मचरिया च, जातकानञ्च सङ्गहो, अनवज्जानि कम्मानीति चत्तारि मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तञ्च नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निट्ठिता दानञ्चाति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

आरतीतिगाथावण्णना

८. इदानीं **आरती विरतीति** एत्थ **आरतीति** आरमणं, **विरतीति** विरमणं, विरमन्ति वा एताय सत्ताति विरति । **पापाति** अकुसला । मदनीयट्ठेन मज्जं, मज्जस्स पानं मज्जपानं, ततो **मज्जपाना** । संयमनं **संयमो** अप्पमज्जनं **अप्पमादो** । **धम्मेसूति** कुसलेसु । सेसं वुत्तनयमेवाति अयं **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितब्बा — **आरति** नाम पापे आदीनवदस्साविनो मनसा एव अनभिरति । **विरति** नाम कम्मद्वारवसेन कायवाचाहि विरमणं, सा चेसा विरति नाम सम्पत्तिविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरतीति तिविधा होति, तत्थ या कुलपुत्तस्स अत्तनो जातिं वा कुलं वा गोत्तं वा पटिच्च “न मे एतं पतिरूपं, ख्वाहं इमं पाणं हनेय्यं, अदिन्नं आदियेय्य”न्तिआदिना नयेन सम्पत्तवत्थुतो विरति, अयं **सम्पत्तिविरति** नाम । सिक्खापदसमादानवसेन पवत्ता **समादानविरति** नाम, यस्सा पवत्तितो पभुति कुलपुत्तो पाणातिपातादीनि न करोति । अरियमग्गसम्पयुत्ता **समुच्छेदविरति** नाम, यस्सा पवत्तितो पभुति अरियसावकस्स पञ्च भयानि वेरानि वूपसन्तानि होन्ति । **पापं** नाम यं तं “पाणातिपातो खो, गहपतिपुत्त, कम्मकिलेसो, अदिन्नादानं...पे०... कामेसुमिच्छाचारो...पे०... मुसावादो”ति एवं वित्थारेत्वा —

“पाणातिपातो अदिन्नादानं, मुसावादो च वुच्चति ।

परदारगमनञ्चेव, नप्पसंसन्ति पण्डिता”ति ॥ (दी० नि० ३.२४५) —

एवं गाथाय सङ्गहितं कम्मकिलेससङ्घातं चतुब्बिधं अकुसलं, ततो पापा । सब्बापेसा आरति च विरति च दिट्ठधम्मिकसम्परायिकभयवेरप्पहानादिनानप्यकारविसेसाधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चति । “पाणातिपाता पटिविरतो खो, गहपतिपुत्त, अरियसावको”तिआदीनि चेत्थ सुत्तानि अनुस्सरितब्बानि ।

मज्जपाना संयमो नाम पुब्बे वुत्तसुरामेरयमज्जप्पमादट्ठाना वेरमणिया एवेतं अधिवचनं । यस्मा पन मज्जपायी अत्थं न जानाति, धम्मं न जानाति, मातु अन्तरायं करोति, पितु बुद्धपच्चेकबुद्धतथागतसावकानम्पि अन्तरायं करोति, दिट्ठेव धम्मे गरहं सम्पराये दुग्गतिं अपरापरिये उम्मादञ्च पापुणाति । मज्जपाना पन संयमो तेसं दोसानं वूपसमं तब्बिपरीतगुणसम्पदञ्च पापुणाति । तस्मा अयं मज्जपाना संयमो मङ्गलन्ति वेदितब्बो ।

कुसलेसु धम्मेसु **अप्पमादो** नाम “कुसलानं वा धम्मानं भावनाय असक्कच्चकिरियता, असातच्चकिरियता, अनट्ठितकिरियता, ओलीनवुत्तिता, निक्खित्तच्छन्दता, निक्खित्तधुरता, अनासेवना, अभावना, अबहुलीकम्मं, अनधिद्धानं, अननुयोगो, पमादो । यो एवरूपो पमादो पमज्जना पमज्जितत्तं, अयं वुच्चति पमादो”ति (विभ० ८४६) । एत्थ वुत्तस्स पमादस्स पटिपक्खवसेन अत्थतो कुसलेसु धम्मेसु सति या अविप्पवासो वेदितब्बो । सो नानप्पकारकुसलाधिगमहेतुतो अमताधिगमहेतुतो च मङ्गलन्ति वुच्चति । तत्थ “अप्पमत्तस्स आतापिनो”ति च (म० नि० २.१८; अ० नि० ५.२६), “अप्पमादो अमतं पद”न्ति च, एवमादि (ध० प० २१) सत्थु सासनं अनुस्सरितब्बं ।

एवं इमिस्सा गाथाय पापा विरति, मज्जपाना संयमो, कुसलेसु धम्मेसु अप्पमादोति तीणि मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तज्ज नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निट्ठिता आरतीति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

गारवोचातिगाथावण्णना

१. इदानीं **गारवो** चाति एत्थ **गारवो**ति गरुभावो । **निवातो**ति नीचवुत्तिता । **सन्तुट्ठी**ति सन्तोसो । कतस्स जाननता **कतञ्जुता** । **कालेना**ति खणेन समयेन । धम्मस्स सवनं **धम्मस्सवनं** । सेसं वुत्तनयमेवाति अयं **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितब्बा — **गारवो** नाम गरुकारप्पयोगारहेसु बुद्धपच्चेकबुद्धतथागतसावकआचरियुपज्झायमातापितुजेट्ठकभातिकभगिनीआदीसु यथानुरूपं गरुकारो गरुकरणं सगारवता । स चायं गारवो यस्मा सुगतिगमनादीनं हेतु । यथाह —

“गरुकातब्बं गरुं करोति, मानेतब्बं मानेति, पूजेतब्बं पूजेति । सो तेन कम्मेन एवं समत्तेन एवं समादिन्नेन कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सगं लोकं उपपज्जति । नो चे कायस्स...पे०... उपपज्जति, सचे मनुस्सत्तं आगच्छति, यत्थ यत्थ पच्चाजायति, उच्चाकुलीनो होती”ति (म० नि० ३.२९५) ।

यथा चाह — “सत्तिमे, भिक्खवे, अपरिहानिया धम्मा । कतमे सत्त? सत्थुगारवता”तिआदि (अ० नि० ७.३३), तस्मा मङ्गलन्ति वुच्चति ।

निवातो नाम नीचमनता निवातवुत्तिता, याय समन्नागतो पुग्गलो निहतमानो निहतदप्पो पादपुञ्छनकचोळसदिसो छिन्नविसाणउसभसमो उद्धटदाठसप्पसमो च हुत्वा सण्हो सखिलो सुखसम्भासो होति, अयं निवातो । स्वायं यसादिगुणप्पटिलाभहेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चति । आह च “निवातवुत्ति अत्थद्दो, तादिसो लभते यस”न्ति एवमादि (दी० नि० ३.२७३) ।

सन्तुट्ठी नाम इतरीतरपच्चयसन्तोसो, सो द्वादसविधो होति । सेय्यथिदं — चीवरे यथालाभसन्तोसो, यथाबलसन्तोसो, यथासारुप्पसन्तोसोति तिविधो । एवं पिण्डपातादीसु ।

तस्सायं पभेदवण्णना — इध भिक्खु चीवरं लभति सुन्दरं वा असुन्दरं वा । सो तेनेव यापेति, अज्जं न पत्थेति, लभन्तोपि न गण्हाति, अयमस्स चीवरे **यथालाभसन्तोसो** । अथ पन भिक्खु आबाधिको होति, गरुं चीवरं पारुपन्तो

ओणमति वा किलमति वा, सो सभागेन भिक्खुना सद्धिं तं परिवत्तेत्वा लहुकेन यापेन्तोपि सन्तुडोव होति, अयमस्स चीवरे **यथाबलसन्तोसो**। अपरो भिक्खु पणीतपच्चयलाभी होति, सो पट्टचीवरादीनं अज्जतरं महग्घं चीवरं लभित्वा “इदं थेरानं चिरपब्बजितानं बहुस्सुतानञ्च अनुरूप”न्ति तेसं दत्त्वा अत्तना सङ्कारकूटा वा अज्जतो वा कुतोचि नन्तकानि उच्चिनित्वा सङ्घाटिं करित्वा धारेन्तोपि सन्तुडोव होति, अयमस्स चीवरे **यथासारुप्पसन्तोसो**।

इध पन भिक्खु पिण्डपातं लभति लूखं वा पणीतं वा, सो तेनेव यापेति, अज्जं न पत्थेति, लभन्तोपि न गणहाति, अयमस्स पिण्डपाते **यथालाभसन्तोसो**। अथ पन भिक्खु आबाधिको होति, लूखं पिण्डपातं भुज्जित्वा गाळ्हं रोगातङ्कं पापुणाति, सो तं सभागस्स भिक्खुनो दत्त्वा तस्स हत्थतो सप्पिमधुखीरादीनि भुज्जित्वा समणधम्मं करोन्तोपि सन्तुडोव होति, अयमस्स पिण्डपाते **यथाबलसन्तोसो**। अपरो भिक्खु पणीतं पिण्डपातं लभति, सो “अयं पिण्डपातो थेरानं चिरपब्बजितानं अज्जेसञ्च पणीतपिण्डपातं विना अयापेन्तानं सब्रह्मचारीनं अनुरूपो”ति तेसं दत्त्वा अत्तना पिण्डाय चरित्वा मिस्सकाहारं भुज्जन्तोपि सन्तुडोव होति, अयमस्स पिण्डपाते **यथासारुप्पसन्तोसो**।

इध पन भिक्खुनो सेनासनं पापुणाति। सो तेनेव सन्तुस्सति, पुन अज्जं सुन्दरतरम्मि पापुणन्तं न गणहाति, अयमस्स सेनासने **यथालाभसन्तोसो**। अथ पन भिक्खु आबाधिको होति, निवातसेनासने वसन्तो अतिविय पित्तरोगादीहि आतुरीयति। सो तं सभागस्स भिक्खुनो दत्त्वा तस्स पापुणने सवाते सीतलसेनासने वसित्वा समणधम्मं करोन्तोपि सन्तुडोव होति, अयमस्स सेनासने **यथाबलसन्तोसो**। अपरो भिक्खु सुन्दरं सेनासनं पत्तम्मि न सम्पटिच्छति “सुन्दरसेनासनं पमादट्ठानं, तत्र निसिन्नस्स थिनमिद्धं ओक्कमति, निदाभिभूतस्स च पुन पटिबुज्झतो कामवितक्को समुदाचरती”ति। सो तं पटिक्खिपित्वा अज्झोकासरुक्खमूलपण्णकुटीसु यत्थ कत्थचि निवसन्तोपि सन्तुडोव होति, अयमस्स सेनासने **यथासारुप्पसन्तोसो**।

इध पन भिक्खु भेसज्जं लभति हरीतकं वा आमलकं वा। सो तेनेव यापेति, अज्जेहि लद्धसप्पिमधुफाणितादिम्मि न पत्थेति, लभन्तोपि न गणहाति, अयमस्स गिलानपच्चये **यथालाभसन्तोसो**। अथ पन भिक्खु आबाधिको होति, तेलेनत्थिको फाणितं लभति, सो तं सभागस्स भिक्खुनो दत्त्वा तस्स हत्थतो तेलेन भेसज्जं कत्वा समणधम्मं करोन्तोपि सन्तुडोव होति, अयमस्स गिलानपच्चये **यथाबलसन्तोसो**। अपरो भिक्खु एकस्मिं भाजने पूतिमुत्तहरीतकं ठपेत्वा एकस्मिं चतुमधुरं “गणहथ, भन्ते, यदिच्छसी”ति वुच्चमानो सचस्स तेसं द्विन्नमज्जतरेनपि ब्याधि वूपसम्मति, अथ “पूतिमुत्तहरीतकं नाम बुद्धादीहि वण्णित”न्ति च “पूतिमुत्तभेसज्जं निस्साय पब्बज्जा, तत्थ ते यावजीवं उस्साहो करणीयोति वुत्त”न्ति (महाव० १२८) च चिन्तेन्तो चतुमधुरभेसज्जं पटिक्खिपित्वा पूतिमुत्तहरीतकेन भेसज्जं करोन्तोपि परमसन्तुडोव होति। अयमस्स गिलानपच्चये **यथासारुप्पसन्तोसो**।

एवंपभेदो सब्बोपेसो सन्तोसो सन्तुडोति वुच्चति। सा अत्रिच्छतामहिच्छतापापिच्छतादीनं पापधम्मानं पहानाधिगमहेतुतो, सुगतिहेतुतो, अरियमग्गसम्भारभावतो, चातुहिसादिभावहेतुतो च मङ्गलन्ति वेदितब्बा। आह च —

“चातुहिसो अप्पटिघो च होति,
सन्तुस्समानो इतरीतरेना”ति॥ एवमादि (सु० नि० ४२)।

कतज्जुता नाम अप्पस्स वा बहुस्स वा येन केनचि कतस्स उपकारस्स पुनप्पुनं अनुस्सरणभावेन जाननता। अपिच नेरयिकादिदुक्खपरित्ताणतो पुज्जानि एव पाणीनं बहूपकारानि, ततो तेसम्मि उपकारानुस्सरणता कतज्जुताति वेदितब्बा।

सा सप्पुरिसेहि पसंसनीयादिनानप्पकारविसेसाधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चति । आह च “द्वेमे, भिक्खवे, पुग्गला दुल्लभा लोकस्मिं । कतमे द्वे? यो च पुब्बकारी यो च कतञ्जू कतवेदी”ति (अ० नि० २.१२०) ।

कालेन धम्मस्सवनं नाम यस्मिं काले उद्भच्चसहगतं चित्तं होति, कामवितक्कादीनं वा अञ्जतरेन अभिभूतं, तस्मिं काले तेसं विनोदनत्थं धम्मस्सवनं । अपरे आहु “पञ्चमे पञ्चमे दिवसे धम्मस्सवनं कालेन धम्मस्सवनं नाम । यथाह आयस्मा अनुरुद्धो ‘पञ्चाहिकं खो पन मयं, भन्ते, सब्बरत्तिं धम्मिया कथाय सन्निसीदामा””ति (म० नि० १.३२७; महाव० ४६६) ।

अपिच यस्मिं काले कल्याणमित्ते उपसङ्कमित्वा सक्का होति अत्तनो कङ्खाविनोदकं धम्मं सोतुं, तस्मिं कालेपि धम्मस्सवनं कालेन धम्मस्सवनन्ति वेदितब्बं । यथाह “ते कालेन कालं उपसङ्कमित्वा परिपुच्छति परिपज्जती”तिआदि (दी० नि० ३.३५८) । तदेतं कालेन धम्मस्सवनं नीवरणप्पहानचतुरानिसंसआसवक्खयादिनानप्पकारविसेसाधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बं । वुत्तज्हेतं —

“यस्मिं, भिक्खवे, समये अरियसावको अट्ठिं कत्वा मनसि कत्वा सब्बं चेतसा समन्नाहरित्वा ओहितसोतो धम्मं सुणाति, पञ्चस्स नीवरणा तस्मिं समये न होन्ती”ति च (सं० नि० ५.२१९) ।

“सोतानुगतानं, भिक्खवे, धम्मानं...पे०... सुप्पटिविद्धानं चत्तारो आनिसंसा पाटिकङ्खा”ति च (अ० नि० ४.१९१) ।

“चत्तारोमे, भिक्खवे, धम्मा कालेन कालं सम्मा भावियमाना सम्मा अनुपरिवत्तियमाना अनुपुब्बेन आसवानं खयं पापेन्ति । कतमे चत्तारो? कालेन धम्मस्सवनं”न्ति च एवमादि (अ० नि० ४.१४७) ।

एवं इमिस्सा गाथाय गारवो, निवातो, सन्तुट्ठि, कतञ्जुता, कालेन धम्मस्सवनन्ति पञ्च मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तञ्च नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निट्ठिता गारवो चाति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

खन्तीचातिगाथावण्णना

१०. इदानि **खन्ती चाति** एत्थ खमनं **खन्ति** । पदक्खिणग्गाहिताय सुखं वचो अस्मिन्ति सुवचो, सुवचस्स कम्मं सोवचस्सं, सोवचस्सस्स भावो **सोवचस्सता** । किलेसानं समितत्ता **समणा** । **दस्सनन्ति** पेक्खनं । धम्मस्स साकच्छा **धम्मसाकच्छा** । सेसं वुत्तनयमेवाति । अयं **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितब्बा — **खन्ति** नाम अधिवासनक्खन्ति, ताय समन्नागतो भिक्खु दसहि अक्कोसवत्थूहि अक्कोसन्ते वधबन्धादीहि वा विहेसन्ते पुग्गले असुणन्तो विय अपस्सन्तो विय च निब्बिकारो होति खन्तिवादी विय । यथाह —

“अहु अतीतमद्धानं, समणो खन्तिदीपनो ।

तं खन्तियायेव ठितं, कासिराजा अछेदयी”ति ॥ (जा० १.४.५१) ।

भद्रकतो वा मनसि करोति ततो उत्तरि अपराधाभावेन आयस्मा पुण्णत्थेरो विय । यथाह सो —

“सचे मं, भन्ते, सुनापरन्तका मनुस्सा अक्कोसिस्सन्ति परिभासिस्सन्ति, तत्थ मे एवं भविस्सति ‘भद्रका वतिमे सुनापरन्तका मनुस्सा, सुभद्रका वतिमे सुनापरन्तका मनुस्सा, यं मे नयिमे पाणिना पहारं देन्ती’”तिआदि (म० नि० ३.३९६; सं० नि० ४.८८) ।

याय च समन्नागतो इसीनम्पि पसंसनीयो होति । यथाह सरभङ्गो इसि —

“कोधं वधित्वा न कदाचि सोचति,
मक्खप्पहानं इसयो वण्णयन्ति ।
सब्बेसं वुत्तं फरुसं खमेथ,
एतं खन्तिं उत्तममाहु सन्तो”ति ॥ (जा० २.१७.६४) ।

देवतानम्पि पसंसनीयो होति । यथाह सक्को देवानमिन्दो —

“यो हवे बलवा सन्तो, दुब्बलस्स तितिकखति ।
तमाहु परमं खन्तिं, निच्चं खमति दुब्बलो”ति ॥ (सं० नि० १.२५०-२५१) ।

बुद्धानम्पि पसंसनीयो होति । यथाह भगवा —

“अक्कोसं वधबन्धञ्च, अदुट्ठो यो तितिकखति ।
खन्तीबलं बलाणीकं, तमहं ब्रूमि ब्राह्मण”न्ति ॥ (ध० प० ३९९) ।

सा पनेसा खन्ति एतेसञ्च इध वणिगतानं अञ्जेसञ्च गुणानं अधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बा ।

सोवचस्सता नाम सहधम्मिकं वुच्चमाने विक्खेपं वा तुण्हीभावं वा गुणदोसचिन्तनं वा अनापज्जित्वा अतिविय आदरञ्च गारवञ्च नीचमनतञ्च पुरक्खत्वा साधूति वचनकरणता । सा सब्रह्मचारीनं सन्तिका ओवादानुसासनिप्पटिलाभहेतुतो दोसप्पहानगुणाधिगमहेतुतो च मङ्गलन्ति वुच्चति ।

समणानं दस्सनं नाम उपसमितकिलेसानं भावितकायवचीचित्तपज्जानं उत्तमदमथसमथसमन्नागतानं पब्बजितानं उपसङ्कमनुपट्टानानुस्सरणस्सवनदस्सनं, सब्बम्पि ओमकदेसनाय दस्सनन्ति वुत्तं, तं मङ्गलन्ति वेदितब्बं । कस्मा? बहूपकारत्ता । आह च “दस्सनम्पहं, भिक्खवे, तेसं भिक्खूनं बहूपकारं वदामी”तिआदि (इतिवु० १०४) । यतो हितकामेन कुलपुत्तेन सीलवन्ते भिक्खू घरद्वारं सम्पत्ते दिस्वा यदि देय्यधम्मो अत्थि, यथाबलं देय्यधम्मेन पतिमानेतब्बा । यदि नत्थि, पञ्चपतिट्ठितं कत्वा वन्दितब्बा । तस्मिम्पि असम्पज्जमाने अज्जलिं पग्गहेत्वा नमस्सितब्बा, तस्मिम्पि असम्पज्जमाने पसन्नचित्तेन पियचक्खूहि सम्पस्सितब्बा । एवं दस्सनमूलकेनपि हि पुज्जेन अनेकानि जातिसहस्सानि चक्खुम्हि रोगो वा दाहो वा उस्सदा वा पिळका वा न होन्ति, विप्पसन्नपञ्चवण्णसस्सिरिकानि होन्ति चक्खूनं रतनविमाने

उग्घाटितमणिकवाटसदिसानि, सतसहस्सकप्पमत्तं देवेसु च मनुस्सेसु च सम्पत्तीनं लाभी होति । अनच्छरियज्जेतं, यं मनुस्सभूतो सप्पज्जजातिको सम्मा पवत्तितेन समणदस्सनमयेन पुज्जेन एवरूपं विपाकसम्पत्तिं अनुभवेय्य, यत्थ तिरच्छानगतानम्पि केवलं सद्भामत्तकेन कतस्स समणदस्सनस्स एवं विपाकसम्पत्तिं वण्णयन्ति ।

“उलूको मण्डलक्खिको, वेदियके चिरदीघवासिको ।
सुखितो वत कोसियो अयं, कालुद्धितं पस्सति बुद्धवरं ॥

“मयि चित्तं पसादेत्वा, भिक्खुसङ्घे अनुत्तरे ।
कप्पानं सतसहस्सानि, दुग्गतेसो न गच्छति ॥

“स देवलोका चवित्वा, कुसलकम्मेन चोदितो ।
भविस्सति अनन्तजाणो, सोमनस्सोति विस्सुतो”ति ॥ (म० नि० अट्ठ० १.१४४) ।

कालेन धम्मसाकच्छा नाम पदोसे वा पच्चूसे वा द्वे सुत्तन्तिका भिक्खू अज्जमज्जं सुत्तन्तं साकच्छन्ति, विनयधरा विनयं, आभिधम्मिका अभिधम्मं, जातकभाणका जातकं, अट्ठकथिका अट्ठकथं, लीनुद्धतविचिकिच्छापरेतचित्तविसोधनत्थं वा तम्हि तम्हि काले साकच्छन्ति, अयं कालेन धम्मसाकच्छा । सा आगमव्यत्तिआदीनं गुणानं हेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चतीति ।

एवं इमिस्सा गाथाय खन्ति, सोवचस्सता, समणदस्सनं, कालेन धम्मसाकच्छाति चत्तारि मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तज्ज नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निद्धिता खन्ती चाति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

तपोचातिगाथावण्णना

११. इदानीं तपो चाति एत्थ पापके धम्मे तपतीति **तपो** । ब्रह्मं चरियं, ब्रह्मानं वा चरियं **ब्रह्मचरियं**, सेट्ठचरियन्ति वुत्तं होति । अरियसच्चानं दस्सनं **अरियसच्चानदस्सनं**, अरियसच्चानि दस्सनन्तिपि एके, तं न सुन्दरं । निक्खन्तं वानतोति निब्बानं, सच्छिकरणं सच्छिकिरिया, निब्बानस्स सच्छिकिरिया **निब्बानसच्छिकिरिया** । सेसं वुत्तनयमेवाति अयं **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितब्बा — **तपो** नाम अभिज्झादोमनस्सादीनं तपनतो इन्द्रियसंवरो, कोसज्जस्स वा तपनतो वीरियं, तेहि समन्नागतो पुग्गलो आतापीति वुच्चति । स्वायं अभिज्झादिप्पहानझानादिप्पटिलाभहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बो ।

ब्रह्मचरियं नाम मेथुनविरतिसमणधम्मसासनमगानमधिवचनं । तथा हि “अब्रह्मचरियं पहाय ब्रह्मचारी होती”ति एवमादीसु (दी० नि० १.१९४; म० नि० १.२९२) मेथुनविरति ब्रह्मचरियन्ति वुच्चति । “भगवति नो, आवुसो, ब्रह्मचरियं वुस्सतीति? एवमावुसो”ति एवमादीसु (म० नि० १.२५७) समणधम्मो । “न तावाहं, पापिम, परिनिब्बायिस्सामि, याव मे इदं ब्रह्मचरियं न इद्धज्जेव भविस्सति फीतज्ज वित्थारिकं बाहुज्ज”न्ति एवमादीसु (दी० नि० २.१६८; सं० नि० ५.८२२;

उदा० ५१) सासनं । “अयमेव खो, भिक्खु, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो ब्रह्मचरियं । सेय्यथिदं, सम्मादिट्ठी”ति एवमादीसु (सं० नि० ५.६) मग्गो । इध पन अरियसच्चदस्सनेन परतो मग्गस्स सङ्गहितत्ता अवसेसं सब्बम्पि वट्ठति । तज्जेतं उपरूपरि नानप्पकारविसेसाधिगमहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बं ।

अरियसच्चान दस्सनं नाम कुमारपज्जे वुत्तानं चतुन्नं अरियसच्चानं अभिसमयवसेन मग्गदस्सनं, तं संसारदुक्खवीतिक्कमहेतुतो मङ्गलन्ति वुच्चति ।

निब्बानसच्छिकिरिया नाम इध अरहत्तफलं निब्बानन्ति अधिप्पेतं । तम्पि हि पञ्चगतिवाननेन वानसज्जिताय तण्हाय निक्खन्तत्ता निब्बानन्ति वुच्चति । तस्स पत्ति वा पच्चवेक्खणा वा सच्छिकिरियाति वुच्चति । इतरस्स पन निब्बानस्स अरियसच्चानं दस्सनेनेव सच्छिकिरिया सिद्धा, तेनेतं इध नाधिप्पेतं । एवमेसा निब्बानसच्छिकिरिया दिट्ठधम्मिकसुखविहारादिहेतुतो मङ्गलन्ति वेदितब्बा ।

एवं इमिस्सा गाथाय तपो ब्रह्मचरियं, अरियसच्चानं दस्सनं, निब्बानसच्छिकिरियाति चत्तारि मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तज्ज नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निट्ठिता तपो चाति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

फुट्टस्सलोकधम्महीतिगाथावण्णना

१२. इदानि **फुट्टस्स लोकधम्महीति** एत्थ **फुट्टस्साति** फुसितस्स छुपितस्स सम्पत्तस्स । लोके धम्मा **लोकधम्मा**, याव लोकप्पवत्ति, ताव अनिवत्तका धम्माति वुत्तं होति । **चित्तन्ति** मनो मानसं । **यस्साति** नवस्स वा मज्झिमस्स वा थेरस्स वा । **न कम्पतीति** न चलति न वेधति । **असोकन्ति** निस्सोकं अब्बूळ्हसोकसल्लं । **विरजन्ति** विगतरजं विद्धंसितरजं । **खेमन्ति** अभयं निरुपद्वं । सेसं वुत्तनयमेवाति अयं **पदवण्णना** ।

अत्थवण्णना पन एवं वेदितब्बा — **फुट्टस्स लोकधम्मही चित्तं यस्स न कम्पति** नाम यस्स लाभालाभादीहि अट्ठहि लोकधम्मही फुट्टस्स अज्झोत्थटस्स चित्तं न कम्पति न चलति न वेधति, तस्स तं चित्तं केनचि अकम्पनीयलोकुत्तमभावावहनतो मङ्गलन्ति वेदितब्बं ।

कस्स च एतेहि फुट्टस्स चित्तं न कम्पतीति? अरहतो खीणासवस्स, न अज्जस्स कस्सचि । वुत्तज्जेतं —

“सेलो यथा एकग्घनो, वातेन न समीरति ।
एवं रूपा रसा सद्दा, गन्धा फस्सा च केवला ॥

“इट्ठा धम्मा अनिट्ठा च, न पवेधेन्ति तादिनो ।
ठितं चित्तं विप्पमुत्तं, वयज्जस्सानुपस्सती”ति ॥ (महाव० २४४) ।

असोकं नाम खीणासवस्सेव चित्तं । तज्हि य्वायं “सोको सोचना सोचित्तं अन्तोसोको अन्तोपरिसोको चेतसो परिनिज्झायित्तं”न्तिआदिना (विभ० २३७) नयेन वुच्चति सोको, तस्स अभावतो असोकं । केचि निब्बानं वदन्ति, तं

पुरिमपदेन नानुसन्धियति । यथा च असोकं, एवं विरजं खेमन्तिपि खीणासवस्सेव चित्तं । तज्जि रागदोसमोहरजानं विगतत्ता **विरजं**, चतूहि च योगेहि खेमत्ता **खेमं**, यतो एतं तेन तेनाकारेण तम्हि तम्हि पवत्तिक्खणे गहेत्वा निहिद्ववसेन तिविधम्पि अप्पवत्तक्खन्धतादिलोकुत्तमभावावहनतो आहुनेय्यादिभावावहनतो च मङ्गलन्ति वेदितब्बं ।

एवं इमिस्सा गाथाय अट्ठलोकधम्महेहि अकम्पितचित्तं, असोकचित्तं, विरजचित्तं, खेमचित्तन्ति चत्तारि मङ्गलानि वुत्तानि । मङ्गलत्तञ्च नेसं तत्थ तत्थ विभावितमेवाति ।

निट्ठिता फुट्ठस्स लोकधम्महेहीति इमिस्सा गाथाय अत्थवण्णना ।

एतादिसानीतिगाथावण्णना

१३. एवं भगवा असेवना च बालानन्तिआदीहि दसहि गाथाहि अट्ठित्स महामङ्गलानि कथेत्वा इदानी एतानेव अत्तना वुत्तमङ्गलानि थुनन्तो “**एतादिसानि कत्वाना**”ति अवसानगाथमभासि ।

तस्सायमत्थवण्णना — **एतादिसानीति** एतानि ईदिसानि मया वुत्तप्पकारानि बालानं असेवनादीनि । **कत्वानाति** कत्वा । कत्वान कत्वा करित्वाति हि अत्थतो अनञ्जं । **सब्बत्थमपराजिताति** सब्बत्थ खन्धकिलेसाभिसङ्खारदेवपुत्तमारप्पभेदेसु चतूसु पच्चत्थिकेसु एकेनापि अपराजिता हुत्वा, सयमेव ते चत्तारो मारे पराजेत्वाति वुत्तं होति । मकारो चेत्थ पदसन्धिकरमत्तोति विज्जातब्बो ।

सब्बत्थ सोत्थिं गच्छन्तीति एतादिसानि मङ्गलानि कत्वा चतूहि मारेहि अपराजिता हुत्वा सब्बत्थ इधलोकपरलोकेसु ठानचङ्कमनादीसु च सोत्थिं गच्छन्ति, बालसेवनादीहि ये उप्पज्जेय्युं आसवा विघातपरिळाहा, तेसं अभावा सोत्थिं गच्छन्ति, अनुपहुता अनुपसट्ठा खेमिनो अप्पटिभया गच्छन्तीति वुत्तं होति । अनुनासिको चेत्थ गाथाबन्धसुखत्थं वुत्तोति वेदितब्बो ।

तं तेसं **मङ्गलमुत्तमन्ति** इमिना गाथापदेन भगवा देसनं निट्ठापेसि । कथं? एवं, देवपुत्त, ये एतादिसानि करोन्ति, ते यस्मा सब्बत्थ सोत्थिं गच्छन्ति, तस्मा तं बालानं असेवनादिअट्ठित्सविधम्पि तेसं एतादिसकारकानं मङ्गलमुत्तमं सेट्ठं पवरन्ति गण्हाहीति ।

एवञ्च भगवता निट्ठापिताय देसनाय परियोसाने कोटिसतसहस्सदेवतायो अरहत्तं पापुणिसु, सोतापत्तिसकदागामिअनागामिफलसम्पत्तानं गणना असङ्ख्येय्या अहोसि । अथ भगवा दुतियदिवसे आनन्दत्थेरं आमन्तेसि — “इमं पन, आनन्द, रत्तिं अञ्जतरा देवता मं उपसङ्कमित्वा मङ्गलपज्जं पुच्छि, अथस्साहं अट्ठित्स मङ्गलानि अभासिं, उग्गण्हाहि, आनन्द, इमं मङ्गलपरियायं, उग्गहेत्वा भिक्खू वाचेही”ति । थेरो उग्गहेत्वा भिक्खू वाचेसि । तयिदं आचरियपरम्पराय आभतं यावज्जतना पवत्तति, “एवमिदं ब्रह्मचरियं इद्धञ्चेव फीतञ्च वित्थारिकं बाहुज्जं पुथुभूतं याव देवमनुस्सेहि सुप्पकासित”न्ति वेदितब्बं ।

इदानी एतेस्वेव मङ्गलेसु जाणपरिचयपाटवत्थं अयमादितो पभुति योजना — एवमिमि इधलोकपरलोकलोकुत्तरसुखकामा सत्ता बालजनसेवनं पहाय, पण्डिते निस्साय, पूजनेय्ये पूजेत्वा, पतिरूपदेसवासेन पुब्बे च कतपुञ्जताय कुसलप्पवत्तियं चोदियमाना अत्तानं सम्मा पणिधाय, बाहुसच्चसिप्पविनयेहि अलङ्कतत्तभावा,

विनयानुरूपं सुभासितं भासमाना, याव गिहिभावं न विजहन्ति, ताव मातापितृपट्टानेन पोराणं इणमूलं विसोधयमाना, पुत्तदारसङ्गहेन नवं इणमूलं पयोजयमाना, अनाकुलकम्मन्तताय धनधज्जादिसमिद्धिं पापुणन्ता, दानेन भोगसारं धम्मचरियाय जीवितसारञ्च गहेत्वा, जातिसङ्गहेन सकजनहितं अनवज्जकम्मन्तताय परजनहितञ्च करोन्ता, पापविरतिया परूपघातं मज्जपानसंयमेन अत्तूपघातञ्च विवज्जेत्वा, धम्मेसु अप्पमादेन कुसलपक्खं वड्ढेत्वा, वड्ढितकुसलताय गिहिव्यञ्जनं ओहाय पब्बजितभावे ठितापि बुद्धबुद्धसावकूपज्झायाचरियादीसु गारवेन निवातेन च वत्तसम्पदं आराधेत्वा, सन्तुट्ठिया पच्चयगेधं पहाय, कतञ्जुताय सप्पुरिसभूमियं ठत्वा, धम्मस्सवनेन चित्तलीनतं पहाय, खन्तिया सब्बपरिस्सये अभिभवित्वा, सोवचस्सताय सनाथं अत्तानं कत्वा, समणदस्सनेन पटिपत्तिपयोगं पस्सन्ता, धम्मसाकच्छाय कङ्काट्टानियेसु धम्मेसु कङ्कं विनोदेत्वा, इन्द्रियसंवरतपेन सीलविसुद्धिं समणधम्मब्रह्मचरियेन चित्तविसुद्धिं ततो परा च चतस्सो विसुद्धियो सम्पादेन्ता, इमाय पटिपदाय अरियसच्चदस्सनपरियायं जाणदस्सनविसुद्धिं पत्वा अरहत्तफलसङ्ख्यं निब्बानं सच्छिकरोन्ति, यं सच्छिकरित्वा सिनेरुपब्बतो विय वातवुट्ठीहि अट्ठहि लोकधम्मोहि अविकम्पमानचित्ता असोका विरजा खेमिनो होन्ति । ये च खेमिनो होन्ति, ते सब्बत्थ एकेनपि अपराजिता होन्ति, सब्बत्थ सोत्थिं गच्छन्ति । तेनाह भगवा —

“एतादिसानि कत्वान, सब्बत्थमपराजिता ।
सब्बत्थ सोत्थिं गच्छन्ति, तं तेसं मङ्गलमुत्तमं” न्ति ॥

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्ठकथाय

मङ्गलसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. रतनसुत्तवण्णना

निक्खेपप्पयोजनं

इदानीं यानीध भूतानीति एवमादिना मङ्गलसुत्तानन्तरं निक्खित्तस्स रतनसुत्तस्स अत्थवण्णनाक्कमो अनुप्पत्तो । तस्स इध निक्खेपप्पयोजनं वत्वा ततो परं सुपरिसुद्धेन तित्थेन नदितळाकादीसु सलिलज्झोगाहणमिव सुपरिसुद्धेन निदानेन इमस्स सुत्तस्स अत्थज्झोगाहणं दस्सेतुं —

“येन वुत्तं यदा यत्थ, यस्मा चेतं इमं नयं ।
पकासेत्वान एतस्स, करिस्सामत्थवण्णनं” ॥

तत्थ यस्मा मङ्गलसुत्तेन अत्तरक्खा अकल्याणकरणकल्याणाकरणपच्चयानञ्च आसवानं पटिघातो दस्सितो, इमञ्च सुत्तं परारक्खं अमनुस्सादिपच्चयानञ्च आसवानं पटिघातं साधेति, तस्मा तदनन्तरं निक्खित्तं सियाति ।

इदं तावस्स इध निक्खेपप्पयोजनं ।

वेसालिवत्थु

इदानीं “येन वुत्तं यदा यत्थ, यस्मा चेत्”न्ति एत्थाह “केन पनेतं सुत्तं वुत्तं, कदा कत्थ, कस्मा च वुत्त”न्ति । वुच्चते — इदञ्चि भगवता एव वुत्तं, न सावकादीहि । तच्च यदा दुब्बिक्खादीहि उपद्वेहि उपद्वुताय वेसालिया लिच्छवीहि राजगहतो याचित्वा भगवा वेसालिं आनीतो, तदा वेसालियं तेसं उपद्ववानं पटिघातत्थाय वुत्तन्ति । अयं तेसं पञ्चानं सङ्खेपविस्सज्जना । वित्थारतो पन वेसालिवत्थुतो पभुति पोराणोहि वण्णीयति ।

तत्रायं **वण्णना** — बाराणसिरज्जो किर अग्गमहेसिया कुच्छिम्हि गब्भो सण्ठासि, सा तं जत्वा रज्जो निवेदेसि, राजा गब्भपरिहारं अदासि । सा सम्मा परिहरियमानगब्भा गब्भपरिपाककाले विजायनघरं पाविसि । पुज्जवतीनं पच्चूससमये गब्भवुट्ठानं होति । सा च तासं अज्जतरा, तेन पच्चूससमये अलत्तकपटलबन्धुजीवकपुप्फसदिसं मंसपेसिं विजायि । ततो “अज्जा देवियो सुवण्णबिम्बसदिसे पुत्ते विजायन्ति, अग्गमहेसी मंसपेसिन्ति रज्जो पुरतो मम अवण्णो उप्पज्जेय्या”ति चिन्तेत्वा तेन अवण्णभयेन तं मंसपेसिं एकस्मिं भाजने पक्खिपित्वा अज्जतरेन पटिकुज्जित्वा राजमुद्धिकाय लज्जित्वा गङ्गाय सोते पक्खिपापेसि । मनुस्सेहि छड्ढितमत्ते देवता आरक्खं संविदहिंसु । सुवण्णपट्टकज्चेत्थ जातिहिङ्गुलकेन “बाराणसिरज्जो अग्गमहेसिया पजा”ति लिखित्वा बन्धिसु । ततो तं भाजनं ऊमिभयादीहि अनुपद्वुत्तं गङ्गासोतेन पायासि ।

तेन च समयेन अज्जतरो तापसो गोपालकुलं निस्साय गङ्गातीरे विहरति । सो पातोव गङ्गं ओतरन्तो भाजनं आगच्छन्तं दिस्वा पंसुकूलसज्जाय अग्गहेसि । ततो तत्थ तं अक्खरपट्टकं राजमुद्धिकालज्जनञ्च दिस्वा मुज्जित्वा तं मंसपेसिं अद्वस, दिस्वानस्स एतदहोसि “सिया गब्भो, तथा हिस्स दुग्गन्धपूतिभावो नत्थी”ति । तं अस्समं नेत्वा सुद्धे ओकासे ठपेसि । अथ अङ्गमासच्चयेन द्वे मंसपेसियो अहेसुं । तापसो दिस्वा साधुतरं ठपेसि, ततो पुन अङ्गमासच्चयेन एकमेकिस्सा पेसिया हत्थपादसीसानमत्थाय पच्च पच्च पिळका उट्ठहिंसु । तापसो दिस्वा पुन साधुतरं ठपेसि । अथ अङ्गमासच्चयेन एका मंसपेसि सुवण्णबिम्बसदिसो दारको, एका दारिका अहोसि । तेसु तापसस्स पुत्तसिनेहो उप्पज्जि । अङ्गुट्ठकतो चस्स खीरं निब्बत्ति । ततो पभुति च खीरभत्तं लभति, सो भत्तं भुज्जित्वा खीरं दारकानं मुखे आसिज्जति । तेसं यं यं उदरं पविट्ठं, तं सब्बं मणिभाजनगतं विय दिस्सति । एवं लिच्छवी अहेसुं । अपरे पनाहु “सिब्बेत्वा ठपिता विय नेसं अज्जमज्जं लीना छवि अहोसी”ति । एवं ते निच्छविताय वा लीनच्छविताय वा **लिच्छवी**ति पज्जायिंसु ।

तापसो दारके पोसेन्तो उस्सूरे गामं पिण्डाय पविसति, अतिदिवा पटिक्कमति । तस्स तं ब्यापारं जत्वा गोपालका आहंसु, “भन्ते, पब्बजितानं दारकपोसनं पलिबोधो, अम्हाकं दारके देथ, मयं पोसेस्साम, तुम्हे अत्तनो कम्मं करोथा”ति । तापसो “साधू”ति पटिस्सुणि । गोपालका दुतियदिवसे मगं समं कत्वा पुप्फेहि ओकिरित्वा धजपटाकं उस्सापेत्वा तूरियेहि वज्जमानेहि अस्समं आगता । तापसो “महापुज्जा दारका, अप्पमादेन वट्ठेथ, वट्ठेत्वा च अज्जमज्जं आवाहविवाहं करोथ, पच्चगोरसेन राजानं तोसेत्वा भूमिभागं गहेत्वा नगरं मापेथ, तत्थ कुमारं अभिसिज्जथा”ति वत्वा दारके अदासि । ते “साधू”ति पटिस्सुणित्वा दारके नेत्वा पोसेसुं ।

दारका वुट्ठिमन्वाय कीळन्ता विवादट्ठानेसु अज्जे गोपालदारके हत्थेनपि पादेनपि पहरन्ति, ते रोदन्ति । “किस्स रोदथा”ति च मातापितूहि वुत्ता “इमे निम्मातापितिका तापसपोसिता अम्हे अतीव पहरन्ती”ति वदन्ति । ततो तेसं मातापितरो “इमे दारका अज्जे दारके विहेठेन्ति दुक्खापेन्ति, न इमे सङ्गहेतब्बा, वज्जितब्बा इमे”ति आहंसु । ततो पभुति किर सो पदेसो “वज्जी”ति वुच्चति, तियोजनसत्तं परिमाणेन । अथ तं पदेसं गोपालका राजानं तोसेत्वा अग्गहेसुं । तत्थेव नगरं मापेत्वा सोळसवस्सुद्देसिकं कुमारं अभिसिज्जित्वा राजानं अकंसु । ताय चस्स दारिकाय सद्धि वारेय्यं कत्वा कतिकं अकंसु “न बाहिरतो दारिका आनेतब्बा, इतो दारिका न कस्सचि दातब्बा”ति । तेसं पठमसंवासेन द्वे दारका जाता धीता च

पुत्तो च, एवं सोळसक्खत्तुं द्वे द्वे जाता । ततो तेसं दारकानं यथाक्कमं वड्डन्तानं आरामुय्याननिवासट्ठानपरिवारसम्पत्तिं गहेतुं अप्पहोन्तं तं नगरं तिक्खत्तुं गावुतन्तरेन गावुतन्तरेन पाकारेन परिक्खिप्पिसु, तस्स पुनप्पुनं विसालीकतत्ता वेसालीत्वेव नामं जातं । इदं वेसालिवत्थु ।

भगवतो निमन्तनं

अयं पन वेसाली भगवतो उप्पन्नकाले इद्धान्ने वेपुल्लप्पत्ता अहोसि । तत्थ हि राजूनंयेव सत्त सहस्सानि सत्त सतानि सत्त च राजानो अहेसुं । तथा युवराजसेनापतिभण्डागारिकप्पभुतीनं । यथाह —

“तेन खो पन समयेन वेसाली इद्धान्ने चेव होति फीता च बहुजना आकिण्णमनुस्सा सुभिक्खा च, सत्त च पासादसहस्सानि सत्त च पासादसतानि सत्त च पासादा, सत्त च कूटागारसहस्सानि सत्त च कूटागारसतानि सत्त च कूटागारानि, सत्त च आरामसहस्सानि सत्त च आरामसतानि सत्त च आरामा, सत्त च पोक्खरणिसहस्सानि सत्त च पोक्खरणिसतानि सत्त च पोक्खरणियो”ति (महाव० ३२६) ।

सा अपरेन समयेन दुब्भिक्खा अहोसि दुब्बुट्टिका दुस्सस्सा । पठमं दुग्गतमनुस्सा मरन्ति, ते बहिद्धान्ने छड्डेन्ति । मतमनुस्सानं कुणपगन्धेन अमनुस्सा नगरं पविंसिंसु, ततो बहुतरा मरन्ति । ताय पटिकूलताय सत्तानं अहिवातरोगो उप्पज्जि । इति तीहि दुब्भिक्खअमनुस्सरोगभयेहि उपद्दुता वेसालिनगरवासिनो उपसङ्गमित्वा राजानं आहंसु, “महाराज, इमस्मिं नगरे तिविधं भयमुप्पन्नं, इतो पुब्बे याव सत्तमा राजकुलपरिवट्ठा एवरूपं अनुप्पन्नपुब्बं, तुम्हाकं मज्जे अधम्मिकत्तेन तं एतरहि उप्पन्नं”न्ति । राजा सब्बे सन्थागारे सन्निपातापेत्वा “मय्हं अधम्मिकभावं विचिनथा”ति आह । ते सब्बं पवेणिं विचिनन्ता न किञ्चि अद्दसंसु ।

ततो रज्जो दोसमदिस्वा “इदं भयं अम्हाकं कथं वूपसमेय्या”ति चिन्तेसुं । तत्थ एकच्चे छ सत्थारे अपदिसिंसु “एतेहि ओक्कन्तमत्ते वूपसमेस्सती”ति । एकच्चे आहंसु — “बुद्धो किर लोके उप्पन्नो, सो भगवा सब्बसत्तहिताय धम्मं देसेति महिद्धिको महानुभावो, तेन ओक्कन्तमत्ते सब्बभयानि वूपसमेय्यु”न्ति । तेन ते अत्तमना हुत्वा “कहं पन सो भगवा एतरहि विहरति, अम्हेहि पेसितो न आगच्छेय्या”ति आहंसु । अथापरे आहंसु — “बुद्धा नाम अनुकम्पका, किस्स नागच्छेय्युं, सो पन भगवा एतरहि राजगहे विहरति, राजा बिम्बिसारो तं उपद्दुहति, सो आगन्तुं न ददेय्या”ति । “तेन हि राजानं सज्जापेत्वा आनेय्यामा”ति द्वे लिच्छविराजानो महता बलकायेन पढूतं पण्णाकारं दत्त्वा रज्जो सन्तिकं पेसिंसु “बिम्बिसारं सज्जापेत्वा भगवन्तं आनेथा”ति । ते गन्त्वा रज्जो पण्णाकारं दत्त्वा तं पवत्तिं निवेदेत्वा, “महाराज, भगवन्तं अम्हाकं नगरं पेसेही”ति आहंसु । राजा न सम्पटिच्छि, “तुम्हेयेव जानाथा”ति आह । ते भगवन्तं उपसङ्गमित्वा वन्दित्वा एवमाहंसु — “भन्ते, अम्हाकं नगरे तीणि भयानि उप्पन्नानि, सचे भगवा आगच्छेय्य, सोत्थि नो भवेय्या”ति । भगवा आवज्जेत्वा “वेसालियं रतनसुत्ते वुत्ते सा रक्खा कोटिसतसहस्सं चक्कवाळानं फरिस्सति, सुत्तपरियोसाने चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो भविस्सती”ति अधिवासेसि । अथ राजा बिम्बिसारो भगवतो अधिवासनं सुत्वा “भगवता वेसालिगमनं अधिवासित”न्ति नगरे घोसनं कारापेत्वा भगवन्तं उपसङ्गमित्वा आह — “किं, भन्ते, सम्पटिच्छथ वेसालिगमनं”न्ति? आम, महाराजाति । तेन हि, भन्ते, ताव आगमेथ, याव मगं पटियादेमीति ।

अथ खो राजा बिम्बिसारो राजगहस्स च गङ्गाय च अन्तरा पञ्चयोजनभूमिं समं कत्वा योजने योजने विहारं मापेत्वा भगवतो गमनकालं पटिवेदेसि । भगवा पञ्चहि भिक्खुसत्तेहि परिवुतो पायासि । राजा पञ्चयोजनं मगं पञ्चवण्णेहि पुप्फेहि

जाणुमत्तं ओकिरापेत्वा धजपटाकपुण्णघटकदलिआदीनि उस्सापेत्वा भगवतो द्वे सेतच्छत्तानि एकमेकस्स च भिक्खुस्स एकमेकं उक्खिपापेत्वा सद्धिं अत्तनो परिवारेन पुप्फगन्धादीहि पूजं करोन्तो एकेकस्मिं विहारे भगवन्तं वसापेत्वा महादानानि दत्वा पञ्चहि दिवसेहि गङ्गातीरं नेसि । तत्थ सब्बालङ्कारेहि नावं अलङ्करोन्तो वेसालिकानं सासनं पेसेसि “आगतो भगवा, मग्गं पटियादेत्वा सब्बे भगवतो पच्चुग्गमनं करोथा”ति । ते “दिगुणं पूजं करिस्सामा”ति वेसालिया च गङ्गाय च अन्तरा तियोजनभूमिं समं कत्वा भगवतो चत्तारि एकमेकस्स च भिक्खुस्स द्वे द्वे सेतच्छत्तानि सज्जेत्वा पूजं कुरुमाना गङ्गातीरं आगन्त्वा अट्ठंसु ।

अथ बिम्बिसारो द्वे नावायो सङ्घटेत्वा मण्डपं कत्वा पुप्फदामादीहि अलङ्करित्वा तत्थ सब्बरतनमयं बुद्धासनं पञ्जपेसि, भगवा तत्थ निसीदि । पञ्च सता भिक्खूपि नावं आरुहित्वा यथानुरूपं निसीदिसु । राजा भगवन्तं अनुगच्छन्तो गलप्पमाणं उदकं ओगाहेत्वा “याव, भन्ते, भगवा आगच्छति, तावाहं इधेव गङ्गातीरे वसिस्सामी”ति वत्वा निवत्तो । उपरि देवता याव अकनिट्ठभवना पूजं अकंसु । हेट्ठागङ्गानिवासिनो कम्बलस्सतरादयो नागराजानो पूजं अकंसु । एवं महतिया पूजाय भगवा योजनमत्तं अट्ठानं गङ्गाय गन्त्वा वेसालिकानं सीमन्तरं पविट्ठो ।

ततो लिच्छविराजानो बिम्बिसारेन कतपूजाय दिगुणं करोन्ता गलप्पमाणे उदके भगवन्तं पच्चुग्गच्छिंसु । तेनेव खणेन तेन मुहुत्तेन विज्जुप्पभाविनद्धन्धकारविसट्कूटो गळगळायन्तो चतूसु दिसासु महामेघो वुट्ठासि । अथ भगवता पठमपादे गङ्गातीरे निक्खित्तमत्ते पोक्खरवस्सं वस्सि । ये तेमेतुकामा, ते एव तेमेन्ति, अतेमेतुकामा न तेमेन्ति । सब्बत्थ जाणुमत्तं ऊरुमत्तं कटिमत्तं गलप्पमाणं उदकं वहति, सब्बकुणपानि उदकेन गङ्गं पवेसितानि, परिसुद्धो भूमिभागो अहोसि ।

लिच्छविराजानो भगवन्तं अन्तरा योजने योजने वासापेत्वा महादानानि दत्वा तीहि दिवसेहि दिगुणं पूजं करोन्ता वेसालिं नयिंसु । वेसालिं सम्पत्ते भगवति सक्को देवानमिन्दो देवसङ्घपुरक्खतो आगच्छि । महेसक्खानं देवतानं सन्निपातेन अमनुस्सा येभ्य्येन पलायिंसु । भगवा नगरद्वारे ठत्वा आनन्दत्थेरं आमन्तेसि — “इमं, आनन्द, रतनसुत्तं उग्गहेत्वा बलिकम्मूपकरणानि गहेत्वा लिच्छविराजकुमारेहि सद्धिं वेसालिया तिपाकारन्तरे विचरन्तो परित्तं करोही”ति रतनसुत्तं अभासि । “एवं केन पनेतं सुत्तं वुत्तं, कदा, कत्थ, कस्मा च वुत्तं”न्ति एतेसं पञ्चानं विस्सज्जना वित्थारेन वेसालिवत्थुतो पभुति पोराणेहि वण्णीयति ।

एवं भगवतो वेसालिं अनुपत्तदिवसेयेव वेसालिनगरद्वारे तेसं उपद्वानं पटिघातत्थाय वुत्तमिदं रतनसुत्तं उग्गहेत्वा आयस्मा आनन्दो परित्तत्थाय भासमानो भगवतो पत्तेन उदकमादाय सब्बनगरं अब्भुक्किरन्तो अनुविचरि । यं किञ्चीति वुत्तमत्ते एव थरेन ये पुब्बे अपलाता सङ्कारकूटभित्तिप्पदेसादिनिस्सिता अमनुस्सा, ते चतूहि द्वारेहि पलायिंसु, द्वारानि अनोकासानि अहेसुं । ततो एकच्चे द्वारेसु ओकासं अलभमाना पाकारं भिन्दित्वा पलाता । अमनुस्सेसु गतमत्तेसु मनुस्सानं गत्तेसु रोगो वूपसन्तो । ते निक्खमित्वा सब्बपुप्फगन्धादीहि थेरं पूजेसुं । महाजनो नगरमज्झे सन्थागारं सब्बगन्धेहि लिप्पित्वा वितानं कत्वा सब्बालङ्कारेहि अलङ्करित्वा तत्थ बुद्धासनं पञ्जपेत्वा भगवन्तं आनेसि ।

भगवा सन्थागारं पविसित्वा पञ्जत्ते आसने निसीदि । भिक्खुसङ्घोपि खो राजानो मनुस्सा च पतिरूपे पतिरूपे आसने निसीदिसु । सक्कोपि देवानमिन्दो द्वीसु देवलोकेसु देवपरिसाय सद्धिं उपनिसीदि अज्जे च देवा, आनन्दत्थेरोपि सब्बं वेसालिं अनुविचरन्तो रक्खं कत्वा वेसालिनगरवासीहि सद्धिं आगन्त्वा एकमन्तं निसीदि । तत्थ भगवा सब्बेसं तदेव रतनसुत्तं अभासीति ।

एतावता च या “येन वृत्तं यदा यत्थ, यस्मा चेत्तं इमं नयं। पकासेत्वाना”ति मातिका निक्खित्ता, सा सब्बप्पकारेण वित्थारिता होति ।

यानीधातिगाथावण्णना

१. इदानीं “एतस्स करिस्सामत्थवण्णनं”न्ति वृत्तत्ता अत्थवण्णना आरम्भते । अपरे पन वदन्ति “आदितो पञ्चेव गाथा भगवता वृत्ता, सेसा परित्तकरणसमये आनन्दत्थेरेना”ति । यथा वा तथा वा होतु, किं नो इमाय परिकखाय, सब्बथापि एतस्स रतनसुत्तस्स करिस्सामत्थवण्णनं ।

यानीध भूतानीति पठमगाथा । तत्थ यानीति यादिसानि अप्पेसक्खानि वा महेसक्खानि वा । इधाति इमस्मिं पदेसे, तस्मिं खणे सन्निपातद्वानं सन्धायाह । भूतानीति किञ्चापि भूतसद्वो “भूतस्मिं पाचित्तिय”न्ति एवमादीसु (पाचि० ६९) विज्जमाने । “भूतमिदन्ति, भिक्खवे, समनुपस्सथा”ति एवमादीसु (म० नि० १.४०१) खन्धपञ्चके । “चत्तारो खो, भिक्खु, महाभूता हेतू”ति एवमादीसु (म० नि० ३.८६) चतुब्बिधे पथवीधात्वादिरूपे । “यो च कालघसो भूतो”ति एवमादीसु (जा० १.२.१९०) खीणासवे । “सब्बेव निक्खिपिस्सन्ति, भूता लोके समुस्सय”न्ति एवमादीसु (दी० नि० २.२२०) सब्बसत्ते । “भूतगामपातब्यताया”ति एवमादीसु (पाचि० ९०) रुक्खादिके । “भूतं भूततो सज्जानाती”ति एवमादीसु (म० नि० १.३) चातुमहाराजिकानं हेट्ठा सत्तनिकायं उपादाय वत्तति । इध पन अविसेसतो अमनुस्सेसु दट्ठब्बो ।

समागतानीति सन्निपतितानि । भुम्मानीति भूमियं निब्बत्तानि । वा-इति विकप्पने । तेन यानीध भुम्मानि वा भूतानि समागतानीति इममेकं विकप्पं कत्वा पुन दुतियविकप्पं कातुं “यानि व अन्तलिक्खे”ति आह । अन्तलिक्खे वा यानि भूतानि निब्बत्तानि, तानि सब्बानि इध समागतानीति अत्थो । एत्थ च यामतो याव अकनिट्ठं, ताव निब्बत्तानि भूतानि आकासे पातुभूतविमानेसु निब्बत्तत्ता “अन्तलिक्खे भूतानी”ति वेदितब्बानि । ततो हेट्ठा सिनेरुतो पभुति याव भूमियं रुक्खलतादीसु अधिवत्थानि पथवियञ्च निब्बत्तानि भूतानि, तानि सब्बानि भूमियं भूमिपटिबद्धेसु च रुक्खलतापब्बतादीसु निब्बत्तत्ता “भुम्मानि भूतानी”ति वेदितब्बानि ।

एवं भगवा सब्बानेव अमनुस्सभूतानि “भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे”ति द्वीहि पदेहि विकप्पेत्वा पुन एकेन पदेन परिग्गहेत्वा दस्सेतुं “सब्बेव भूता सुमना भवन्तू”ति आह । सब्बेति अनवसेसा । एवाति अवधारणे, एकम्मि अनपनेत्वाति अधिप्पायो । भूताति अमनुस्सा । सुमना भवन्तूति सुखितमना पीतिसोमनस्सजाता भवन्तु । अथोपीति किच्चन्तरसन्नियोजनत्थं वाक्योपादाने निपातद्वयं । सक्कच्च सुणन्तु भासितन्ति अट्ठिं कत्वा मनसिकत्वा सब्बं चेतसा समन्नाहरित्वा दिब्बसम्पत्तिलोकुत्तरसुखावहं मम देसनं सुणन्तु ।

एवमेत्थ भगवा “यानीध भूतानि समागतानी”ति अनियमितवचनेन भूतानि परिग्गहेत्वा पुन “भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे”ति द्विधा विकप्पेत्वा ततो “सब्बेव भूता”ति पुन एकज्झं कत्वा “सुमना भवन्तू”ति इमिना वचनेन आसयसम्पत्तियं नियोजेन्तो “सक्कच्च सुणन्तु भासित”न्ति पयोगसम्पत्तियं, तथा योनिमनसिकारसम्पत्तियं परतोघोससम्पत्तियञ्च, तथा अत्तसम्मापणिधिसप्पुरिसूपनिस्सयसम्पत्तीसु समाधिपञ्जाहेतुसम्पत्तीसु च नियोजेन्तो गाथं समापेसि ।

तस्मा हीतिगाथावण्णना

२. तस्मा हि भूताति दुतियगाथा । तत्थ तस्माति कारणवचनं । भूताति आमन्तनवचनं । निसामेथाति सुणाथ । सब्बेति अनवसेसा । किं वुत्तं होति? यस्मा तुम्हे दिब्बद्वानानि तत्थ उपभोगपरिभोगसम्पदञ्च पहाय धम्मस्सवनत्थं इध समागता, न नटनच्चनादिदस्सनत्थं, तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बेति । अथ वा “सुमना भवन्तु, सक्कच्च सुणन्तु”ति वचनेन तेसं सुमनभावं सक्कच्चं सोतुकम्यतञ्च दिस्वा आह “यस्मा तुम्हे सुमनभावेन अत्तसम्मापणिधियोनिसोमनसिकारासयसुद्धीहि सक्कच्चं सोतुकम्यताय सप्पुरिसूपनिस्सयपरतोघोसपदद्वानतो पयोगसुद्धीहि च युत्ता, तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बे”ति । अथ वा यं पुरिमगाथाय अन्ते “भासित”न्ति वुत्तं, तं कारणभावेन अपदिसन्तो आह “यस्मा मम भासितं नाम अतिदुल्लभं अट्टक्खणपरिवज्जितस्स खणस्स दुल्लभत्ता, अनेकानिसंसञ्च पञ्जाकरुणागुणेन पवत्तत्ता, तज्जाहं वत्तुकामो ‘सुणन्तु भासित’न्ति अवोचं, तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बे”ति । इदं इमिना गाथापदेन वुत्तं होति ।

एवमेतं कारणं निरोपेन्तो अत्तनो भासितनिसामने नियोजेत्वा निसामेतब्बं वत्तुमारब्धो “मेत्तं करोथ मानुसिया पजाया”ति । तस्सत्थो — यायं तीहि उपद्वेहि उपद्दुता मानुसी पजा, तस्सा मानुसिया पजाय मेत्तं मित्तभावं हितज्झासयत्तं पच्चुपट्टपेथाति । केचि पन “मानुसिकं पज”न्ति पठन्ति, तं भुम्मत्थासम्भवा न युज्जति । यम्पि अज्जे अत्थं वण्णयन्ति, सोपि न युज्जति । अधिप्पायो पनेत्थ — नाहं बुद्धोति इस्सरियबलेन वदामि, अपि तु यं तुम्हाकञ्च इमिस्सा च मानुसिया पजाय हितत्थं वदामि “मेत्तं करोथ मानुसिया पजाया”ति । एत्थ च —

“ये सत्तसण्डं पथविं विजेत्वा,
राजिसयो यजमानानुपरियगा ।
अस्समेधं पुरिसमेधं,
सम्मापासं वाजपेय्यं निरगगळं ॥

“मेत्तस्स चित्तस्स सुभावितस्स,
कलम्पि ते नानुभवन्ति सोळसिं ।
एकम्पि चे पाणमदुट्टचित्तो,
मेत्तायति कुसलो तेन होति ॥

“सब्बे च पाणे मनसानुकम्पी, पट्टमरियो पकरोति पुज्ज”न्ति ॥ (इतिवु० २७; अ० नि० ८.१) —

एवमादीनं सुत्तानं एकादसानिसंसानञ्च वसेन ये मेत्तं करोन्ति, एतेसं मेत्ता हिताति वेदितब्बा ।

“देवतानुकम्पितो पोसो, सदा भद्रानि पस्सती”ति ॥ (उदा० ७६; महाव० २८६) —

एवमादीनं सुत्तानं वसेन येसु कथिरति, तेसम्पि हिताति वेदितब्बा ।

एवं उभयेसम्पि हितभावं दस्सेन्तो “मेत्तं करोथ मानुसिया”ति वत्त्वा इदानी उपकारम्पि दस्सेन्तो आह “दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं, तस्मा हि ने रक्खथ अप्पमत्ता”ति । तस्सत्थो — ये मनुस्सा चित्तकम्मकट्टकम्मादीहिपि देवता कत्वा चेतियरुक्खादीनि च उपसङ्गमित्वा देवता उद्दिस्स दिवा बलिं करोन्ति, कालपक्खादीसु च रत्तिं बलिं करोन्ति,

सलाकभत्तादीनि वा दत्वा आरक्खदेवता उपादाय याव ब्रह्मदेवतानं पत्तिदाननिय्यातनेन दिवा बलिं करोन्ति, छत्तारोपनदीपमालाय सब्बरत्तिकधम्मस्सवनादीनि कारापेत्वा पत्तिदाननिय्यातनेन च रत्तिं बलिं करोन्ति, ते कथं न रक्खितब्बा? यतो एवं दिवा च रत्तो च तुम्हे उद्दिस्स करोन्ति ये बलिं, **तस्मा हि ने रक्खथ**; तस्मा बलिकम्मकरणापि ते मनुस्से रक्खथ गोपयथ, अहितं नेसं अपनेथ, हितं उपनेथ अप्पमत्ता हुत्वा तं कतञ्जुभावं हृदये कत्वा निच्चमनुस्सरन्ताति ।

यंकिञ्चीतिगाथावण्णना

३. एवं देवतासु मनुस्सानं उपकारकभावं दस्सेत्वा तेसं उपद्दववूपसमनत्थं बुद्धादिगुणप्पकासनेन च देवमनुस्सानं धम्मस्सवनत्थं “**यंकिञ्चि वित्तं**”न्तिआदिना नयेन सच्चवचनं पयुज्जितुमारब्धो । तत्थ **यंकिञ्चीति** अनियमितवसेन अनवसेसं परियादियति यंकिञ्चि तत्थ तत्थ वोहारूपगं । **वित्तन्ति** धनं । तज्झि वित्तिं जनेतीति वित्तं । **इध वाति** मनुस्सलोकं निद्धिसति । **हरं वाति** ततो परं अवसेसलोकं, तेन च ठपेत्वा मनुस्से सब्बलोकगहणे पत्ते “सग्गेसु वा”ति परतो वुत्तत्ता ठपेत्वा मनुस्से च सग्गे च अवसेसानं नागसुपण्णादीनं गहणं वेदितब्बं ।

एवं इमेहि द्वीहि पदेहि यं मनुस्सानं वोहारूपगं अलङ्कारपरिभोगूपगञ्च जातरूपरजतमुत्तामणिवेळुरियपवाळलोहितङ्कमसारगल्लादिकं, यञ्च मुत्तामणिवालुकत्थताय भूमिया रतनमयविमानेसु अनेकयोजनसतवित्थतेसु भवनेसु उप्पन्नानं नागसुपण्णादीनं वित्तं, तं निद्धिट्ठं होति । **सग्गेसु वाति** कामावचररूपावचरदेवलोकेसु । ते हि सोभनेन कम्मेन अजीयन्तीति सग्गा । सुट्ठु अग्गातिपि सग्गा । **यन्ति** यं ससामिकं वा असामिकं वा । **रतनन्ति** रत्तिं नयति वहति जनयति वट्ठेतीति रतनं । यंकिञ्चि चित्तीकतं महग्घं अतुलं दुल्लभदस्सनं अनोमसत्तपरिभोगञ्च, तस्सेतं अधिवचनं । यथाह —

“चित्तीकतं महग्घञ्च, अतुलं दुल्लभदस्सनं ।

अनोमसत्तपरिभोगं, रतनं तेन वुच्चती”ति ॥

पणीतन्ति उत्तमं सेट्ठं अतप्पकं । एवं इमिना गाथापदेन यं सग्गेसु अनेकयोजनसतप्पमाणसब्बरतनमयविमानसुधम्मवेजयन्तप्पभुतीसु ससामिकं, यञ्च बुद्धप्पादविरहेन अपायमेव परिपूरेन्तेसु सत्तेसु सुज्जविमानप्पटिबद्धं असामिकं, यं वा पनञ्जम्पि पथविमहासमुद्दहिमवन्तादिनिस्सितमसामिकं रतनं, तं निद्धिट्ठं होति ।

न नो समं अत्थि तथागतेनाति न-इति पटिसेधे । **नो-**इति अवधारणे । **समन्ति** तुल्यं । **अत्थीति** विज्जति । **तथागतेनाति** बुद्धेन । किं वुत्तं होति? यं एतं वित्तञ्च रतनञ्च पकासितं, एत्थ एकम्पि बुद्धरतनेन सदिसं रतनं नेवत्थि । यम्पि हि तं **चित्तीकतट्ठेन रतनं**, सेय्यथिदं — रज्जो चक्कवत्तिस्स चक्करतनं मणिरतनञ्च, यम्हि उप्पन्ने महाजनो न अज्जत्थ चित्तीकारं करोति, न कोचि पुप्फगन्धादीनि गहेत्वा यक्खट्ठानं वा भूतट्ठानं वा गच्छति, सब्बोपि जनो चक्करतनमणिरतनमेव चित्तीकारं करोति पूजेति, तं तं वरं पत्थेति, पत्थितपत्थितञ्चस्स एकच्चं समिज्झति, तम्पि रतनं बुद्धरतनेन समं नत्थि । यदि हि चित्तीकतट्ठेन रतनं, तथागतोव रतनं । तथागते हि उप्पन्ने ये केचि महेसक्खा देवमनुस्सा न ते अज्जत्र चित्तीकारं करोन्ति, न कञ्चि अज्जं पूजेन्ति । तथा हि ब्रह्मा सहम्पति सिनेरुमत्तेन रतनदामेन तथागतं पूजेसि, यथाबलञ्च अज्जे देवा मनुस्सा च बिम्बिसारकोसलराजअनाथपिण्डिकादयो । परिनिब्बुतम्पि भगवन्तं उद्दिस्स छन्नवुतिकोटिधनं विस्सज्जेत्वा असोकमहाराजा सकलजम्बुदीपे चतुरासीति विहारसहस्सानि पतिट्ठापेसि, को पन वादो

अञ्जेसं चित्तीकारानं । अपिच कस्सज्जस्स परिनिब्बुतस्सापि जातिबोधिधम्मचक्कप्पवत्तनपरिनिब्बानट्टानानि पटिमाचेतियादीनि वा उद्दिस्स एवं चित्तीकारगरुकारो पवत्तति यथा भगवतो । एवंचित्तीकतट्टेनापि तथागतसमं रतनं नत्थि ।

तथा यम्पि तं **महग्घट्टेन रतनं** । सेय्यथिदं — कासिकं वत्थं । यथाह — “जिण्णम्पि, भिक्खवे, कासिकं वत्थं वण्णवन्तञ्चेव होति सुखसम्फस्सज्ज महग्घज्जा”ति (अ० नि० ३.१००), तम्पि बुद्धरतनेन समं नत्थि । यदि हि महग्घट्टेन रतनं, तथागतोव रतनं । तथागतो हि येसं पंसुकम्पि पटिग्गण्हाति, तेसं तं महप्फलं होति महानिसंसं सेय्यथापि असोकरज्जो, इदमस्स महग्घताय । एवं महग्घतावचनेन चेत्य दोसाभावसाधकं इदं सुत्तपदं वेदितव्वं —

“येसं खो पन सो पटिग्गण्हाति चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं, तेसं तं महप्फलं होति महानिसंसं । इदमस्स महग्घताय वदामि । सेय्यथापि तं, भिक्खवे, कासिकं वत्थं महग्घं, तथूपमाहं, भिक्खवे, इमं पुग्गलं वदामी”ति (अ० नि० ३.१००) ।

एवं महग्घट्टेनपि तथागतसमं रतनं नत्थि ।

तथा यम्पि तं **अतुलट्टेन रतनं** । सेय्यथिदं — रज्जो चक्कवत्तिस्स **चक्करतनं** उप्पज्जति इन्दनीलमणिमयनाभि सत्तरतनमयसहस्सारं पवाळमयनेमि रत्तसुवण्णमयसन्धि, यस्स दसन्नं दसन्नं अरानमुपरि एकं मुण्डारं होति वातं गहेत्वा सहकरणत्थं, येन कतो सहो सुकुसलप्पताळितपञ्चङ्गिकतूरियसहो विय होति, यस्स नाभिया उभोसु पस्सेसु द्वे सीहमुखानि होन्ति, अब्भन्तरं सकटचक्कस्सेव सुसिरं । तस्स कत्ता वा कारेता वा नत्थि, कम्मपच्चयेन उतुतो समुट्ठाति । यं राजा दसविधं चक्कवत्तिवत्तं पूरेत्वा तदहुपोसथे पुण्णमदिवसे सीसंन्हातो उपोसथिको उपरिपासादवरगतो सीलानि सोधेन्तो निसिन्नो पुण्णचन्दं विय सूरियं विय च उट्टेन्तं पस्सति, यस्स द्वादसयोजनतो सहो सुय्यति, योजनतो वण्णो दिस्सति, यं महाजनेन “दुतियो मज्जे चन्दो सूरियो वा उट्ठितो”ति अतिविय कोतूहलजातेन दिस्समानं नगरस्स उपरि आगन्त्वा रज्जो अन्तेपुरस्स पाचीनपस्से नातिउच्चं नातिनीचं हुत्वा महाजनस्स गन्धपुष्पादीहि पूजेतुं, युत्तट्टाने अक्खाहतं विय तिट्ठति ।

तदेव अनुबन्धमानं **हत्थिरतनं** उप्पज्जति, सब्बसेतो रत्तपादो सत्तप्पतिट्टो इद्धिमा वेहासङ्गमो उपोसथकुला वा छदन्तकुला वा आगच्छति, उपोसथकुला च आगच्छन्तो सब्बजेट्टो आगच्छति, छदन्तकुला सब्बकनिट्टो सिक्खितसिक्खो दमथूपेतो, सो द्वादसयोजनं परिसं गहेत्वा सकलजम्बुदीपं अनुसंयायित्वा पुरेपातरासमेव सकं राजधानिं आगच्छति ।

तम्पि अनुबन्धमानं **अस्सरतनं** उप्पज्जति, सब्बसेतो रत्तपादो काळसीसो मुज्जकेसो वलाहकस्सराजकुला आगच्छति । सेसमेत्थ हत्थिरतनसदिसमेव ।

तम्पि अनुबन्धमानं **मणिरतनं** उप्पज्जति । सो होति मणि वेळुरियो सुभो जातिमा अट्ठंसो सुपरिकम्मकतो आयामतो चक्कनाभिसदिसो, वेपुल्लपब्बता आगच्छति । सो चतुरङ्गसमन्नागतेपि अन्धकारे रज्जो धजग्गं गतो योजनं ओभासेति, यस्सोभासेन मनुस्सा “दिवा”ति मज्जमाना कम्मन्ते पयोजेन्ति, अन्तमसो कुन्थकिपिल्लिकं उपादाय पस्सन्ति ।

तम्पि अनुबन्धमानं **इत्थिरतनं** उप्पज्जति, पकतिअग्गमहेसी वा होति, उत्तरकुरुतो वा आगच्छति मदराजकुलतो वा, अतिदीघतादिछदोसविवज्जिता अतिक्कन्ता मानुसवण्णं अप्पत्ता दिव्ववण्णं, यस्सा रज्जो सीतकाले उण्हानि गत्तानि होन्ति, उण्हकाले सीतानि, सतथा फोटित तूलपिचुनो विय सम्फस्सो होति, कायतो चन्दनगन्धो वायति, मुखतो

उपपलगन्धो, पुब्बुट्टायिनितादिअनेकगुणसमन्नागता च होति ।

तम्पि अनुबन्धमानं **गहपतिरतनं** उपपज्जति रज्जो पकतिकम्मकारो सेट्ठि, यस्स चक्करतने उपपन्नमत्ते दिब्बं चक्खु पातुभवति, येन समन्ततो योजनमत्ते निधिं पस्सति असामिकम्पि ससामिकम्पि, सो राजानं उपसङ्कमित्वा पवारेति “अप्पोस्सुक्को त्वं, देव, होहि, अहं ते धनेन धनकरणीयं करिस्सामी”ति ।

तम्पि अनुबन्धमानं **परिणायकरतनं** उपपज्जति रज्जो पकतिजेट्ठपुत्तो । चक्करतने उपपन्नमत्ते अतिरेकपञ्चावेय्यत्तियेन समन्नागतो होति, द्वादसयोजनाय परिसाय चेतसा चित्तं परिजानित्वा निग्गहपग्गहसमत्थो होति, सो राजानं उपसङ्कमित्वा पवारेति “अप्पोस्सुक्को त्वं, देव, होहि, अहं ते रज्जं अनुसासिस्सामी”ति । यं वा पनञ्जम्पि एवरूपं अतुलहेन रतनं, यस्स न सक्का तुलयित्वा तीरयित्वा अग्घो कातुं “सतं वा सहस्सं वा अग्घति कोटिं वा”ति । तत्थ एकरतनम्पि बुद्धरतनेन समं नत्थि । यदि हि अतुलहेन रतनं, तथागतोव रतनं । तथागतो हि न सक्का सीलतो वा समाधितो वा पञ्चादीनं वा अज्जतरतो केनचि तुलयित्वा तीरयित्वा “एत्तकगुणो वा इमिना समो वा सप्पटिभागो वा”ति परिच्छिन्दितुं । एवं अतुलहेनपि तथागतसमं रतनं नत्थि ।

तथा यम्पि तं **दुल्लभदस्सनहेन रतनं**, सेय्यथिदं दुल्लभपातुभावो राजा चक्कवत्ति, चक्कादीनि च तस्स रतनानि, तम्पि बुद्धरतनेन समं नत्थि । यदि हि दुल्लभदस्सनहेन रतनं, तथागतोव रतनं, कुतो चक्कवत्तिआदीनं रतनत्तं । तानि हि एकस्मिंयेव कप्पे अनेकानि उपपज्जन्ति । यस्मा पन असङ्ख्येय्येपि कप्पे तथागतसुज्जो लोको होति, तस्मा तथागतोव कदाचि करहचि उपपज्जनतो दुल्लभदस्सनो । वुत्तम्पि चेतं भगवता परिनिब्बानसमये —

“देवता, आनन्द, उज्झायन्ति ‘दूरा च वतम्ह आगता तथागतं दस्सनाय, कदाचि करहचि तथागता लोके उपपज्जन्ति अरहन्तो सम्मासम्बुद्धा, अज्जेव रत्तिया पच्छिमे यामे तथागतस्स परिनिब्बानं भविस्सति, अयञ्च महेसक्खो भिक्खु भगवतो पुरतो ठितो ओवारेन्तो, न मयं लभाम पच्छिमे काले तथागतं दस्सनाया””ति (दी० नि० २.२००) ।

एवं दुल्लभदस्सनहेनापि तथागतसमं रतनं नत्थि ।

तथा यम्पि तं **अनोमसत्तपरिभोगहेन रतनं** । सेय्यथिदं — रज्जो चक्कवत्तिस्स चक्करतनादि तज्झि कोटिसतसहस्सधनानम्पि सत्तभूमिकपासादवरतले वसन्तानम्पि चण्डालवेननेसादरथकारपुक्कुसादीनं नीचकुलिकानं ओमकपुरिसानं सुपिनन्तेपि परिभोगत्थाय न निब्बत्तति । उभतो सुजातस्स पन रज्जो खत्तियस्सेव परिपूरितदसविधचक्कवत्तिवत्तस्स परिभोगत्थाय निब्बत्तनतो अनोमसत्तपरिभोगंयेव होति, तम्पि बुद्धरतनसमं नत्थि । यदि हि अनोमसत्तपरिभोगहेन रतनं, तथागतोव रतनं । तथागतो हि लोके ओमकसत्तसम्मतानं अनुपनिस्सयसम्पन्नानं विपरीतदस्सनानं पूरणकस्सपादीनं छन्नं सत्थारानं अज्जेसज्च एवरूपानं सुपिनन्तेपि अपरिभोगो । उपनिस्सयसम्पन्नानं पन चतुप्पदायपि गाथाय परियोसाने अरहत्तमधिगन्तुं समत्थानं निब्बेधिकजाणदस्सनानं बाहियदारुचीरियप्पभुतीनं अज्जेसज्च महाकुलप्पसुतानं महासावकानं परिभोगो, ते हि तं दस्सनानुत्तरियसवनानुत्तरियपारिचरियानुत्तरियादीनि साधेन्ता तथागतं परिभुज्जन्ति । एवं अनोमसत्तपरिभोगहेनापि तथागतसमं रतनं नत्थि ।

यम्पि तं अविसेसतो **रतिजननहेन रतनं** । सेय्यथिदं — रज्जो चक्कवत्तिस्स चक्करतनं । तज्झि दिस्वाव राजा

चक्कवत्ति अत्तमनो होति, एवम्पि तं रज्जो रतिं जनेति । पुन चपरं राजा चक्कवत्ति वामेन हत्थेन सुवण्णभिङ्गारं गहेत्वा दक्खिणेन हत्थेन चक्करतनं अब्भुक्किरति “पवत्तु भवं चक्करतनं, अभिविजिनातु भवं चक्करतन”न्ति । ततो चक्करतनं पञ्चङ्गिकं विय तूरियं मधुरस्सरं निच्छरन्तं आकासेन पुरत्थिमं दिसं गच्छति, अन्वदेव राजा, चक्कवत्ति चक्कानुभावेन द्वादसयोजनवित्थिण्णाय चतुरङ्गिनिया सेनाय नातिउच्चं नातिनीचं उच्चरुक्खानं हेट्ठाभागेन, नीचरुक्खानं उपरिभागेन, रुक्खेसु पुप्फफलपल्लवादिपण्णाकारं गहेत्वा आगतानं हत्थतो पण्णाकारञ्च गण्हन्तो “एहि खो, महाराजा”ति एवमादिना परमनिपच्चकारेण आगते पटिराजानो “पाणो न हन्तब्बो”तिआदिना नयेन अनुसासन्तो गच्छति । यत्थ पन राजा भुज्जितुकामो वा दिवासेय्यं वा कप्पेतुकामो होति, तत्थ चक्करतनं आकासा ओरोहित्वा उदकादिसब्बकिच्चक्खमे समे भूमिभागे अक्खाहतं विय तिट्ठति । पुन रज्जो गमनचित्ते उप्पन्ने पुरिमनयेनेव सद्दं करोन्तं गच्छति, तं सुत्वा द्वादसयोजनिकापि परिसा आकासेन गच्छति । चक्करतनं अनुपुब्बेन पुरत्थिमं समुद्दं अज्झोगाहति, तस्मिं अज्झोगाहन्ते उदकं योजनप्पमाणं अपगन्त्वा भित्तीकतं विय तिट्ठति । महाजनो यथाकामं सत्त रतनानि गण्हाति । पुन राजा सुवण्णभिङ्गारं गहेत्वा “इतो पट्ठाय मम रज्ज”न्ति उदकेन अब्भुक्किरित्वा निवत्तति । सेना पुरतो होति, चक्करतनं पच्छतो, राजा मज्झे । चक्करतनेन ओसक्कितोसक्कितट्ठानं उदकं परिपूरति । एतेनेव उपायेन दक्खिणपच्छिमुत्तरेपि समुदे गच्छति ।

एवं चतुदिसं अनुसंयायित्वा चक्करतनं तियोजनप्पमाणं आकासं आरोहति । तत्थ ठितो राजा चक्करतनानुभावेन विजितविजयो पञ्चसतपरित्तदीपपटिमण्डितं सत्तयोजनसहस्सपरिमण्डलं पुब्बविदेहं, तथा अट्ठयोजनसहस्सपरिमण्डलं उत्तरकुरुं, सत्तयोजनसहस्सपरिमण्डलंयेव अपरगोयानं, दसयोजनसहस्सपरिमण्डलं जम्बुदीपञ्चाति एवं चतुमहादीपद्विसहस्सपरित्तदीपपटिमण्डितं एकं चक्कवाळं सुफुल्लपुण्डरीकवनं विय ओलोकेति । एवं ओलोकयतो चस्स अनप्पका रति उप्पज्जति । एवम्पि तं चक्करतनं रज्जो रतिं जनेति, तम्पि बुद्धरतनसमं नत्थि । यदि हि रतिजननट्ठेन रतनं, तथागतोव रतनं, किं करिस्सति एतं चक्करतनं? तथागतो हि यस्सा दिब्बाय रतिया चक्करतनादीहि सब्बेहिपि जनिता चक्कवत्तिरति सङ्खम्पि कलम्पि कलभागम्पि न उपेति, ततोपि रतितो उत्तरितरञ्च पणीततरञ्च अत्तनो ओवादप्पटिकरानं असङ्ख्येय्यानम्पि देवमनुस्सानं पठमज्झानरतिं दुतियततियचतुत्थपञ्चमज्झानरतिं, आकासानञ्चायतनरतिं, विज्जाणञ्चायतनआकिञ्चज्जायतननेवसज्जानासज्जायतनरतिं, सोतापत्तिमग्गरतिं, सोतापत्तिफलरतिं, सकदागामिअनागामिअरहत्तमग्गफलरतिञ्च जनेति । एवं रतिजननट्ठेनापि तथागतसमं रतनं नत्थीति ।

अपिच रतनं नामेतं दुविधं होति सविज्जाणकमविज्जाणकञ्च । तत्थ अविज्जाणकं चक्करतनं मणिरतनञ्च, यं वा पनज्जम्पि अनिन्द्रियबद्धसुवण्णरजतादि, सविज्जाणकं हत्थिरतनादिपरिणायकरतनपरियोसानं, यं वा पनज्जम्पि एवरूपं इन्द्रियबद्धं । एवं दुविधे चेत्य सविज्जाणकरतनं अगमक्खायति । कस्मा? यस्मा अविज्जाणकं सुवण्णरजतमणिमुत्तादिरतनं सविज्जाणकानं हत्थिरतनादीनं अलङ्कारत्थाय उपनीयति ।

सविज्जाणकरतनम्पि दुविधं तिरच्छानगततरतनं, मनुस्सरतनञ्च । तत्थ मनुस्सरतनं अगमक्खायति । कस्मा? यस्मा तिरच्छानगततरतनं मनुस्सरतनस्स ओपवहं होति । मनुस्सरतनम्पि दुविधं इत्थिरतनं, पुरिसरतनञ्च । तत्थ पुरिसरतनं अगमक्खायति । कस्मा? यस्मा इत्थिरतनं पुरिसरतनस्स परिचारिकत्तं आपज्जति । पुरिसरतनम्पि दुविधं अगारिकरतनं, अनगारिकरतनञ्च । तत्थ अनगारिकरतनं अगमक्खायति । कस्मा? यस्मा अगारिकरतनेसु अगो चक्कवत्तिपि सीलादिगुणयुत्तं अनगारिकरतनं पञ्चपत्तिट्ठितेन वन्दित्वा उपट्ठित्वा पथिरुपासित्वा दिब्बमानुसिका सम्पत्तियो पापुणित्वा अन्ते निब्बानसम्पत्तिं पापुणाति ।

एवं अनगारिकरतनम्पि दुविधं अरियपुथुज्जनवसेन । अरियरतनम्पि दुविधं सेखासेखवसेन । असेखरतनम्पि दुविधं सुखविपस्सकसमथयानिकवसेन । समथयानिकरतनम्पि दुविधं सावकपारमिप्पत्तमप्पत्तञ्च । तत्थ सावकपारमिप्पत्तं अगमकखायति । कस्मा? गुणमहन्तताय । सावकपारमिप्पत्तरतनतोपि पच्चेकबुद्धरतनं अगमकखायति । कस्मा? गुणमहन्तताय । सारिपुत्तमोग्गल्लानसदिसापि हि अनेकसता सावका एकस्स पच्चेकबुद्धस्स गुणानं सतभागम्पि न उपेन्ति । पच्चेकबुद्धरतनतोपि सम्मासम्बुद्धरतनं अगमकखायति । कस्मा? गुणमहन्तताय । सकलम्पि हि जम्बुदीपं पूरेत्वा पल्लङ्केन पल्लङ्कं घटेन्ता निसिन्ना पच्चेकबुद्धा एकस्स सम्मासम्बुद्धस्स गुणानं नेव सङ्खं न कलं न कलभागं उपेन्ति । वुत्तज्जेतं भगवता — “यावता, भिक्खवे, सत्ता अपदा वा...पे०... तथागतो तेसं अगमकखायती”तिआदि (अ० नि० ४.३४; ५.३२; इतिवु० ९०) । एवं केनचि परियायेन तथागतसमं रतनं नत्थि । तेनाह भगवा — “न नो समं अत्थि तथागतेना”ति ।

एवं भगवा बुद्धरतनस्स अज्जेहि रतनेहि असमतं वत्वा इदानीं तेसं सत्तानं उप्पन्नउपद्दववूपसमत्थं नेव जातिं न गोत्तं न कोलपुत्तियं न वण्णपोक्खरतादिं निस्साय, अपिच खो अवीचिमुपादाय भवग्गपरियन्ते लोके सीलसमाधिक्खन्धादीहि गुणेहि बुद्धरतनस्स असदिसभावं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं, एतेन सच्चेन सुवत्थि होतू”ति ।

तस्सत्थो — इदम्पि इध वा हरं वा सग्गेसु वा यंकिञ्चि अत्थि वित्तं वा रतनं वा, तेन सद्धिं तेहि तेहि गुणेहि असमत्ता बुद्धे रतनं पणीतं । यदि हि एतं सच्चं, अथ एतेन सच्चेन इमेसं पाणीनं सुवत्थि होतु, सोभनानं अत्थिता होतु अरोगता निरुपद्दवताति । एत्थ च यथा “चक्खु खो, आनन्द, सुज्जं अत्तेन वा अत्तनियेन वा”ति एवमादीसु (सं० नि० ४.८५) अत्तभावेन वा अत्तनियभावेन वाति अत्थो । इतरथा हि चक्खु अत्ता वा अत्तनियं वाति अप्पटिसिद्धमेव सिया । एवं रतनं पणीतन्ति रतनत्तं पणीतं, रतनभावो पणीतोति अयमत्थो वेदितब्बो । इतरथा हि बुद्धो नेव रतनन्ति सिज्झेय्य । न हि यत्थ रतनं अत्थि, तं रतनन्ति न सिज्झति । यत्थ पन चित्तीकतादिअत्थसङ्घातं येन वा तेन वा विधिना सम्बन्धगतं रतनं अत्थि, यस्मा तं रतनत्तमुपादाय रतनन्ति पज्जापीयति, तस्मा तस्स रतनस्स अत्थिताय रतनन्ति सिज्झति । अथ वा इदम्पि बुद्धे रतनन्ति इमिनापि पकारेन बुद्धोव रतनन्ति एवमत्थो वेदितब्बो । वुत्तमत्ताय च भगवता इमाय गाथाय राजकुलस्स सोत्थि जाता, भयं वूपसन्तं । इमिस्सा गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

खयं विरागन्तिगाथावण्णना

४. एवं बुद्धगुणेन सच्चं वत्वा इदानीं निब्बानधम्मगुणेन वत्तुमारब्धो “खयं विराग”न्ति । तत्थ यस्मा निब्बानसच्छिकिरियाय रागादयो खीणा होन्ति परिकखीणा, यस्मा वा तं तेसं अनुप्पादनिरोधक्खयमत्तं, यस्मा च तं रागादिविप्पयुत्तं सम्पयोगतो च आरम्मणतो च, यस्मा वा तस्मि सच्छिकते रागादयो अच्चन्तं विरत्ता होन्ति विगता विद्धस्ता, तस्मा खयन्ति च विरागन्ति च वुच्चति । यस्मा पनस्स न उप्पादो पज्जायति, न वयो, न ठितस्स अज्जथत्तं तस्मा तं न जायति न जीयति न मीयतीति कत्वा अमतन्ति वुच्चति । उत्तमत्थेन पन अतप्पकट्टेन च पणीतन्ति । यदज्झगाति यं अज्झगा विन्दि पटिलभि, अत्तनो जाणबलेन सच्छाकासि । सक्क्यमुनीति सक्क्यकुलप्पसुतत्ता सक्क्यो, मोनेय्यधम्मसमन्नागतत्ता मुनि, सक्क्यो एव मुनि सक्क्यमुनि । समाहितोति अरियमग्गसमाधिना समाहितचित्तो । न तेन धम्मेन समत्थि किञ्चीति तेन खयादिनामकेन सक्क्यमुनिना अधिगतेन धम्मेन समं किञ्चि धम्मजातं नत्थि । तस्मा सुत्तन्तरेपि वुत्तं — “यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्घता वा असङ्घता वा, विरागो तेसं अगमकखायती”तिआदि (अ० नि०

४.३४; इतिवु० ९०)।

एवं भगवा निब्बानधम्मस्स अज्जेहि धम्मोहि असमतं वत्वा इदानी तेसं सत्तानं उप्पन्नउपद्ववूपसमतं खयविरागमतपणीततागुणेहि निब्बानधम्मरतनस्स असदिसभावं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “इदमि धम्मे रतनं पणीतं, एतेन सच्चेन सुवत्थि होतू”ति। तस्सत्थो पुरिमगाथाय वुत्तनयेनेव वेदितब्बो। इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति।

यं बुद्धसेट्ठोतिगाथावण्णना

५. एवं निब्बानधम्मगुणेन सच्चं वत्वा इदानी मग्गधम्मगुणेन वत्तुमारद्धो “यं बुद्धसेट्ठो”ति। तत्थ “बुज्झिता सच्चानी”तिआदिना नयेन बुद्धो, उत्तमो पसंसनीयो चाति सेट्ठो, बुद्धो च सो सेट्ठो चाति बुद्धसेट्ठो, अनुबुद्धपच्चेकबुद्धसुतबुद्धख्येसु वा बुद्धेसु सेट्ठोति बुद्धसेट्ठो। सो बुद्धसेट्ठो यं परिवण्णयी “अट्ठङ्गिकोव मग्गानं, खेमं निब्बानपत्तिया”ति (म० नि० २.२१५) च “अरियं वो, भिक्खवे, सम्मासमाधिं देसिस्सामि सउपनिसं सपरिक्खार”न्ति (म० नि० ३.१३६) च एवमादिना नयेन तत्थ तत्थ पसंसि पकासयि। सुचिन्ति किलेसमलसमुच्छेदकरणतो अच्चन्तवोदानं। समाधिमानन्तरिकज्जमाहूति यच्च अत्तनो पवत्तिसमनन्तरं नियमेनेव फलपदानतो “आनन्तरिकसमाधी”ति आहु। न हि मग्गसमाधिहि उप्पन्ने तस्स फलुप्पत्तिनिसेधको कोचि अन्तरायो अत्थि। यथाह —

“अयच्च पुग्गलो सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नो अस्स, कप्पस्स च उड्डयनवेला अस्स, नेव ताव कप्पो उड्डयेय्य, यावायं पुग्गलो न सोतापत्तिफलं सच्छिकरोति, अयं वुच्चति पुग्गलो ठितकप्पी। सब्बेपि मग्गसमङ्गिनो पुग्गला ठितकप्पिनो”ति (पु० प० १७)।

समाधिना तेन समो न विज्जतीति तेन बुद्धसेट्ठपरिवण्णितेन सुचिना आनन्तरिकसमाधिना समो रूपावचरसमाधि वा अरूपावचरसमाधि वा कोचि न विज्जति। कस्मा? तेसं भावितत्ता तत्थ तत्थ ब्रह्मलोके उपपन्नस्सापि पुन निरयादीसुपि उपपत्तिसम्भवतो, इमस्स च अरहत्तसमाधिस्स भावितत्ता अरियपुग्गलस्स सब्बूपपत्तिसमुग्धातसम्भवतो। तस्मा सुत्तन्तरेपि वुत्तं — “यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता...पे०... अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, तेसं अग्गमक्खायती”तिआदि (अ० नि० ४.३४; इतिवु० ९०)।

एवं भगवा आनन्तरिकसमाधिस्स अज्जेहि समाधीहि असमतं वत्वा इदानी पुरिमनयेनेव मग्गधम्मरतनस्स असदिसभावं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “इदमि धम्मे...पे०... होतू”ति। तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो। इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति।

ये पुग्गलातिगाथावण्णना

६. एवं मग्गधम्मगुणेनापि सच्चं वत्वा इदानी सङ्गुणेनापि वत्तुमारद्धो “ये पुग्गला”ति। तत्थ येति अनियमेत्वा उद्देशो। पुग्गलाति सत्ता। अट्ठाति तेसं गणनपरिच्छेदो। ते हि चत्तारो च पटिपन्ना चत्तारो च फले ठिताति अट्ठ होन्ति। सतं पसत्थाति सप्पुरिसेहि बुद्धपच्चेकबुद्धबुद्धसावकेहि अज्जेहि च देवमनुस्सेहि पसत्था। कस्मा? सहजातसीलादिगुणयोगा। तेसज्हि चम्पकवकुलकुसुमादीनं सहजातवण्णगन्धादयो विय सहजाता सीलसमाधिआदयो गुणा, तेन ते वण्णगन्धादिसम्पन्नानि विय पुप्फानि देवमनुस्सानं सतं पिया मनापा पसंसनीया च होन्ति। तेन वुत्तं “ये पुग्गला अट्ठसतं

पसत्था”ति ।

अथ वा येति अनियमेत्वा उद्देशो । **पुग्गला**ति सत्ता । **अट्टसतन्ति** तेसं गणनपरिच्छेदो । ते हि एकबीजी कोलंकोलो सत्तक्खत्तुपरमोति तयो सोतापन्ना । कामरूपारूपभवेसु अधिगतफला तयो सकदागामिनो । ते सब्बेपि चतुन्नं पटिपदानं वसेन चतुवीसति । अन्तरापरिनिब्बायी, उपहच्चपरिनिब्बायी, ससङ्खारपरिनिब्बायी, असङ्खारपरिनिब्बायी, उद्धंसोतो, अकनिट्ठगामीति अविहेसु पञ्च । तथा अतप्पसुदस्ससुदस्सीसु । अकनिट्ठेसु पन उद्धंसोतवज्जा चत्तारोति चतुवीसति अनागामिनो । सुक्खविपस्सको समथयानिकोति द्वे अरहन्तो । चत्तारो मग्गट्ठाति चतुपज्जास । ते सब्बेपि सद्धाधुरपज्जाधुरानं वसेन दिगुणा हुत्वा अट्टसतं होन्ति । सेसं वुत्तनयमेव ।

चत्तारि एतानि युगानि होन्तीति ते सब्बेपि अट्ट वा अट्टसतं वाति वित्थारवसेन उद्धिट्ठपुग्गला सङ्खेपवसेन सोतापत्तिमग्गट्ठो फलट्ठोति एकं युगं, एवं याव अरहत्तमग्गट्ठो फलट्ठोति एकं युगन्ति चत्तारि युगानि होन्ति । ते **दक्खिण्येया**ति एत्थ तेति पुब्बे अनियमेत्वा उद्धिट्ठानं नियमेत्वा निद्देशो । ये पुग्गला वित्थारवसेन अट्ट वा, अट्टसतं वा, सङ्खेपवसेन चत्तारि युगानि होन्तीति वुत्ता, सब्बेपि ते दक्खिणं अरहन्तीति दक्खिण्येया । दक्खिणा नाम कम्मञ्च कम्मविपाकञ्च सद्दिहत्वा “एस मे इदं वेज्जकम्मं वा जङ्घपेसिनकं वा करिस्सती”ति एवमादीनि अनपेक्खित्वा दिव्यमानो देव्यधम्मो, तं अरहन्ति नाम सीलादिगुणयुत्ता पुग्गला, इमे च तादिसा, तेन वुच्चन्ति “ते दक्खिण्येया”ति ।

सुगतस्स सावकाति भगवा सोभनेन गमनेन युत्तत्ता, सोभनञ्च ठानं गतत्ता, सुट्ठु च गतत्ता, सुट्ठु एव च गदत्ता सुगतो, तस्स सुगतस्स । सब्बेपि ते वचनं सुणन्तीति सावका । कामञ्च अज्जेपि सुणन्ति, न पन सुत्वा कत्तब्बकिच्चं करोन्ति, इमे पन सुत्वा कत्तब्बं धम्मानुधम्मप्पटिपत्तिं कत्वा मग्गफलानि पत्ता, तस्मा “सावका”ति वुच्चन्ति । **एतेसु दिन्नानि महप्फलानीति** एतेसु सुगतसावकेसु अप्पकानिपि दानानि दिन्नानि पटिग्गाहकतो दक्खिणाविसुद्धिभावं उपगतत्ता महप्फलानि होन्ति । तस्मा सुत्तन्तरेपि वुत्तं —

“यावता, भिक्खवे, सङ्घा वा गणा वा तथागतसावकसङ्घो, तेसं अग्गमक्खायति, यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि अट्ट पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसङ्घो...पे०... अग्गो विपाको होती”ति (अ० नि० ४.३४; ५.३२; इतिवु० ९०) ।

एवं भगवा सब्बेसम्पि मग्गट्ठफलट्ठानं वसेन सङ्घरतनस्स गुणं वत्वा इदानि तमेव गुणं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “**इदम्पि सङ्गे**”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

ये सुप्पयुत्तातिगाथावण्णना

७. एवं मग्गट्ठफलट्ठानं वसेन सङ्घगुणेन सच्चं वत्वा इदानि ततो एकच्चानं फलसमापत्तिसुखमनुभवन्तानं खीणासवपुग्गलानंयेव गुणेन वत्तुमारद्धो “**ये सुप्पयुत्ता**”ति । तत्थ येति अनियमितुद्देशवचनं । **सुप्पयुत्ताति** सुट्ठु पयुत्ता, अनेकविहितं अनेसनं पहाय सुद्धाजीवितं निस्साय विपस्सनाय अत्तानं पयुज्जितुमारद्धाति अत्थो । अथ वा **सुप्पयुत्ताति** सुविसुद्धकायवचीपयोगसमन्नागता, तेन तेसं सीलक्खन्धं दस्सेति । **मनसा दळ्हेनाति** दळ्हेन मनसा, थिरसमाधियुत्तेन चेतसाति अत्थो । तेन तेसं समाधिक्खन्धं दस्सेति । **निक्कामिनोति** काये च जीविते च अनपेक्खा हुत्वा पज्जाधुरेन वीरियेन

सब्बकिलेसेहि कतनिक्कमना । तेन तेसं वीरियसम्पन्नं पज्जक्खन्धं दस्सेति ।

गोतमसासनम्हीति गोत्ततो गोतमस्स तथागतस्सेव सासनम्हि । तेन इतो बहिद्वा नानप्पकारम्पि अमरतपं करोन्तानं सुप्पयोगादिगुणाभावतो किलेसेहि निक्कमनाभावं दस्सेति । तेति पुब्बे उद्दिट्ठानं निद्देसवचनं । **पत्तिपत्ताति** एत्थ पत्तब्बाति पत्ति, पत्तब्बा नाम पत्तुं अरहा, यं पत्त्वा अच्चन्तयोगक्खेमिनो होन्ति, अरहत्तफलस्सेतं अधिवचनं, तं पत्तिं पत्ताति पत्तिपत्ता । **अमतन्ति** निब्बानं । **विगय्हाति** आरम्भणवसेन विगाहित्वा । **लब्धाति** लभित्वा । **मुधाति** अब्ययेन काकणिकमत्तम्पि ब्ययं अकत्वा । **निब्बुतिन्ति** पटिप्पस्सद्भकिलेसदरथं फलसमापत्तिं । **भुज्जमानाति** अनुभवमाना । किं वुत्तं होति? ये इमस्मिं गोतमसासनम्हि सीलसम्पन्नत्ता सुप्पयुत्ता, समाधिसम्पन्नत्ता मनसा दळ्हेन, पज्जासम्पन्नत्ता निक्कामिनो, ते इमाय सम्मापटिपदाय अमतं विगय्हा मुधा लब्धा फलसमापत्तिसज्जितं निब्बुतिं भुज्जमाना पत्तिपत्ता नाम होन्तीति ।

एवं भगवा फलसमापत्तिसुखमनुभवन्तानं खीणासवपुग्गलानमेव वसेन सङ्गरतनस्स गुणं वत्त्वा इदानि तमेव गुणं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति **“इदम्पि सङ्गे”**ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

यथिन्दखीलोगाथावण्णना

८. एवं खीणासवपुग्गलानं गुणेन सङ्गाधिट्ठानं सच्चं वत्त्वा इदानि बहुजनपच्चक्खेन सोतापन्नस्सेव गुणेन वत्तुमारद्दो **“यथिन्दखीलो”**ति । तत्थ यथाति उपमावचनं । **इन्दखीलोगति** नगरद्वारविनिवारणत्थं उम्मारब्भन्तरे अट्ठ वा दस वा हत्थे पथविं खणित्वा आकोटितस्स सारदारुमयथम्भस्सेतं अधिवचनं । **पथविन्ति** भूमिं । **सितोति** अन्तो पविसित्वा निस्सितो । **सियाति** भवेय्य । **चतुब्भि वातेहीति** चतूहि दिसाहि आगतेहि वातेहि । **असम्पकम्पियोति** कम्पेतुं वा चालेतुं वा असक्कुणेय्यो । **तथूपमन्ति** तथाविधं । **सप्पुरिसन्ति** उत्तमपुरिसं । **वदामीति** भणामि । **यो अरियसच्चानि अवेच्च पस्सतीति** यो चत्तारि अरियसच्चानि पज्जाय अज्झोगाहेत्वा पस्सति । तत्थ अरियसच्चानि कुमारपज्हे वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

अयं पनेत्थ **सङ्गेपत्थो** — यथा हि इन्दखीलो गम्भीरनेमताय पथविस्सितो चतुब्भि वातेहि असम्पकम्पियो सिया, इमम्पि सप्पुरिसं तथूपममेव वदामि, यो अरियसच्चानि अवेच्च पस्सति । कस्मा? यस्मा सोपि इन्दखीलो विय चतूहि वातेहि सब्बतित्थियवादवातेहि असम्पकम्पियो होति, तम्हा दस्सना केनचि कम्पेतुं वा चालेतुं वा असक्कुणेय्यो । तस्मा सुत्तन्तरेपि वुत्तं —

“सेय्यथापि, भिक्खवे, अयोखीलो वा इन्दखीलो वा गम्भीरनेमो सुनिखातो अचलो असम्पकम्पी, पुरत्थिमाय चेपि दिसाय आगच्छेय्य भुसा वातवुट्ठि, नेव नं सङ्कम्पेय्य न सम्पकम्पेय्य न सम्पचालेय्य । पच्छिमाय...पे०... दक्खिणाय, उत्तरायपि चे...पे०... न सम्पचालेय्य । तं किस्स हेतु? गम्भीरत्ता, भिक्खवे, नेमस्स, सुनिखातत्ता इन्दखीलस्स । एवमेव खो, भिक्खवे, ये च खो केचि समणा वा ब्राह्मणा वा ‘इदं दुक्खन्ति...पे०... पटिपदा’ति यथाभूतं पजानन्ति, ते न अज्जस्स समणस्स वा ब्राह्मणस्स वा मुखं ओलोकेन्ति ‘अयं नून भवं जानं जानाति, पस्सं पस्सती’ति । तं किस्स हेतु? सुदिट्ठत्ता, भिक्खवे, चतुन्नं अरियसच्चान’न्ति (सं० नि० ५.११०९) ।

एवं भगवा बहुजनपच्चक्खस्स सोतापन्नस्सेव वसेन सङ्गरतनस्स गुणं वत्वा इदानी तमेव गुणं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “इदम्पि सङ्गे”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

ये अरियसच्चानीतिगाथावण्णना

९. एवं अविसेसतो सोतापन्नस्स गुणेन सङ्गाधिष्ठानं सच्चं वत्वा इदानी ये ते तयो सोतापन्ना एकबीजी कोलंकोलो सत्तक्खत्तुपरमोति । यथाह —

“इधेकच्चो पुग्गलो तिण्णं संयोजनानं परिकखया सोतापन्नो होति...पे०... सो एकंयेव भवं निब्बत्तित्वा दुक्खस्सन्तं करोति, अयं एकबीजी । तथा द्वे वा तीणि वा कुलानि सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति, अयं कोलंकोलो । तथा सत्तक्खत्तुं देवेसु च मनुस्सेसु च सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति, अयं सत्तक्खत्तुपरमो”ति (पु० प० ३१-३३) ।

तेसं सब्बकनिट्ठस्स सत्तक्खत्तुपरमस्स गुणेन वत्तुमारब्धो “ये अरियसच्चानी”ति । तत्थ ये अरियसच्चानीति एतं वुत्तनयमेव । विभावयन्तीति पज्जाओभासेन सच्चप्पटिच्छादकं किलेसन्धकारं विधमित्वा अत्तनो पकासानि पाकटानि करोन्ति । गम्भीरपज्जेनाति अप्पमेय्यपज्जताय सदेवकस्स लोकस्स जाणेन अलब्भनेय्यप्पटिठ्ठपज्जेन, सब्बज्जुनाति वुत्तं होति । सुदेसितानीति समासब्याससाकल्यवेकल्यादीहि तेहि तेहि नयेहि सुट्ठु देसितानि । किञ्चापि ते होन्ति भुसं पमत्ताति ते विभावितारियसच्चा पुग्गला किञ्चापि देवरज्जचक्कवत्तिरज्जादिप्पमादट्ठानं आगम्म भुसं पमत्ता होन्ति, तथापि सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन ठपेत्वा सत्त भवे अनमतगगे संसारे ये उप्पज्जेय्युं नामज्ज रूपज्ज, तेसं निरुद्धत्ता अत्थङ्गतत्ता न अट्ठमं भवं आदियन्ति, सत्तमभवे एव पन विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं पापुणन्ति ।

एवं भगवा सत्तक्खत्तुपरमवसेन सङ्गरतनस्स गुणं वत्वा इदानी तमेव गुणं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “इदम्पि सङ्गे”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

सहावस्सातिगाथावण्णना

१०. एवं सत्तक्खत्तुपरमस्स अट्ठमं भवं अनादियनगुणेन सङ्गाधिष्ठानं सच्चं वत्वा इदानी तस्सेव सत्त भवे आदियतोपि अज्जेहि अप्पहीनभवादानेहि पुग्गलेहि विसिट्ठेन गुणेन वत्तुमारब्धो “सहावस्सा”ति । तत्थ सहावाति सङ्खियेव । अस्साति “न ते भवं अट्ठममादियन्ती”ति वुत्तेसु अज्जतरस्स । दस्सनसम्पदायाति सोतापत्तिमग्गसम्पत्तिया । सोतापत्तिमग्गो हि निब्बानं दिस्वा कत्तब्बकिच्चसम्पदाय सब्बपठमं निब्बानदस्सनतो “दस्सन”न्ति वुच्चति, तस्स अत्तनि पातुभावो दस्सनसम्पदा, ताय दस्सनसम्पदाय सह एव । तयस्सु धम्मा जहिता भवन्तीति एत्थ अस्सु-इति पदपूरणमत्ते निपातो “इदं सु मे, सारिपुत्त, महाविकटभोजनस्मिं होती”तिआदीसु (म० नि० १.१५६) विय । यतो सहावस्स दस्सनसम्पदाय तयो धम्मा जहिता भवन्ति पहीना होन्तीति अयमेत्थ अत्थो ।

इदानी जहितधम्मदस्सनत्थमाह “सक्कायदिट्ठी विचिकिच्छित्तज्ज, सीलब्बतं वापि यदत्थि किञ्ची”ति । तत्थ सति काये विज्जमाने उपादानक्खन्धपच्चकाख्ये काये वीसतिवत्थुका दिट्ठि सक्कायदिट्ठि, सती वा तत्थ काये दिट्ठीतिपि

सक्कायदिट्ठि, यथावुत्तप्पकारे काये विज्जमाना दिट्ठीति अत्थो । सतियेव वा काये दिट्ठीतिपि सक्कायदिट्ठि, यथावुत्तप्पकारे काये विज्जमाने रूपादिसङ्घातो अत्ताति एवं पवत्ता दिट्ठीति अत्थो । तस्सा च पहीनत्ता सब्बदिट्ठिगतानि पहीनानेव होन्ति । सा हि नेसं मूलं । सब्बकिलेसब्बाधिवूपसमनतो पज्जा“चिकिच्छित”न्ति वुच्चति, तं पज्जाचिकिच्छितं इतो विगतं, ततो वा पज्जाचिकिच्छिता इदं विगतन्ति विचिकिच्छितं । “सत्थरि कङ्कती”ति आदिना (ध० स० १००८; विभ० ११५) नयेन वुत्ताय अट्ठवत्थुकाय विमतिया एतं अधिवचनं । तस्सा पहीनत्ता सब्बानिपि विचिकिच्छितानि पहीनानि होन्ति । तज्झि नेसं मूलं । “इतो बहिद्वा समणब्राह्मणानं सीलेन सुद्धि वतेन सुद्धी”ति एवमादीसु (ध० स० १२२२; विभ० १३८) आगतं गोसीलकुक्कुरसीलादिकं सीलं गोवतकुक्कुरवतादिकञ्च वतं सीलब्बतन्ति वुच्चति, तस्स पहीनत्ता सब्बम्पि नगियमुण्डिकादिअमरतपं पहीनं होति । तज्झि तस्स मूलं, तेनेव सब्बावसाने वुत्तं “यदत्थि किञ्ची”ति । दुक्खदस्सनसम्पदाय चेत्य सक्कायदिट्ठि समुदयदस्सनसम्पदाय विचिकिच्छितं, मग्गदस्सननिब्बानदस्सनसम्पदाय सीलब्बतं पहीयतीति विज्जातब्बं ।

चतूहपायेहीतिगाथावण्णना

११. एवमस्स किलेसवट्ठप्पहानं दस्सेत्वा इदानी तस्मिं किलेसवट्ठे सति येन विपाकवट्ठेन भवितब्बं, तप्पहाना तस्सापि पहानं दीपेन्तो आह “चतूहपायेहि च विप्पमुत्तो”ति । तत्थ चत्तारो अपाया नाम निरयतिरच्छानपेत्तिविसयअसुरकाया । तेहि एस सत्त भवे आदियन्तोपि विप्पमुत्तोति अत्थो ।

एवमस्स विपाकवट्ठप्पहानं दस्सेत्वा इदानी यमस्स विपाकवट्ठस्स मूलभूतं कम्मवट्ठं, तस्सापि पहानं दस्सेन्तो आह “छच्चाभिठानानि अभब्ब कातु”न्ति । तत्थ अभिठानानीति ओळारिकट्टानानि, तानि एस छ अभब्बो कातुं । तानि च “अट्टानमेतं, भिक्खवे, अनवकासो, यं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो मातरं जीविता वोरोपेय्या”ति आदिना (अ० नि० १.२७१; म० नि० ३.१२८; विभ० ८०९) नयेन एककनिपाते वुत्तानि मातुघातपितुघातअरहन्तघातलोहितुप्पादसङ्गभेदअज्जसत्थारुद्देसकम्मानीति वेदितब्बानि । तानि हि किञ्चापि दिट्ठिसम्पन्नो अरियसावको कुन्थकिपिल्लिकम्पि जीविता न वोरोपेति, अपिच खो पन पुथुज्जनभावस्स विगरहणत्थं वुत्तानि । पुथुज्जनो हि अदिट्ठिसम्पन्नत्ता एवंमहासावज्जानि अभिठानानिपि करोति, दस्सनसम्पन्नो पन अभब्बो तानि कातुन्ति । अभब्बग्गहणञ्चेत्थ भवन्तरेपि अकरणदस्सनत्थं । भवन्तरेपि हि एस अत्तनो अरियसावकभावं अजानन्तोपि धम्मताय एव एतानि वा छ पकतिपाणातिपातादीनि वा पञ्च वेरानि अज्जसत्थारुद्देसेन सह छ ठानानि न करोति, यानि सन्धाय एकच्चे “छ छाभिठानानी”तिपि पठन्ति । मतमच्छग्गाहादयो चेत्य अरियसावकगामदारकानं निदस्सनं ।

एवं भगवा सत्त भवे आदियतोपि अरियसावकस्स अज्जेहि अप्पहीनभवादानेहि पुग्गलेहि विसिट्ठगुणवसेन सङ्खरतनस्स गुणं वत्वा इदानी तमेव गुणं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “इदम्पि सङ्गे”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

किञ्चापि सोतिगाथावण्णना

१२. एवं सत्त भवे आदियतोपि अज्जेहि अप्पहीनभवादानेहि पुग्गलेहि विसिट्ठगुणेन सङ्गाधिष्ठानं सच्चं वत्वा इदानी न केवलं दस्सनसम्पन्नो छ अभिठानानि अभब्बो कातुं, किन्तु अप्पमत्तकम्पि पापकम्मं कत्वा तस्स पटिच्छादनायपि अभब्बोति पमादविहारिनोपि दस्सनसम्पन्नस्स कतप्पटिच्छादनाभावगुणेन वत्तुमारद्धो “किञ्चापि सो कम्म करोति

पापक'न्ति ।

तस्सत्थो — सो दस्सनसम्पन्नो किञ्चापि सतिसम्मोसेन पमादविहारं आगम्म यं तं भगवता लोकवज्जं सञ्चिच्चातिक्कमनं सन्धाय वुत्तं “यं मया सावकानं सिक्खापदं पज्जत्तं, तं मम सावका जीवितहेतुपि नातिक्कमन्ती”ति (चूळव० ३८५; उदा० ४५) तं ठपेत्वा अज्जं कुटिकारसहसेय्यादिं पण्णत्तिवज्जवीतिक्कमसङ्घातं बुद्धप्पतिकुट्टं कायेन पापकम्मं करोति, पदसोधम्मउत्तरिछप्पज्जवाचाधम्मदेसनसम्फप्पलापफरुसवचनादिं वा वाचाय , उद चेतसा वा कत्थचि लोभदोसुप्पादनं जातरूपादिसादियनं चीवरादिपरिभोगेसु अपच्चवेक्खणादिं वा पापकम्मं करोति । अभब्बो सो तस्स पटिच्छदाय न सो तं “इदं अकप्पियमकरणीय”न्ति जानित्वा मुहुत्तम्पि पटिच्छादेति, तंखणं एव पन सत्थरि वा विज्जूसु वा सब्रह्मचारीसु आवि कत्वा यथाधम्मं पटिकरोति, “न पुन करिस्सामी”ति एवं संवरितब्बं वा संवरति । कस्मा? यस्मा अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता, एवरूपम्पि पापकम्मं कत्वा तस्स पटिच्छादाय दिट्ठनिब्बानपदस्स दस्सनसम्पन्नस्स पुग्गलस्स अभब्बता वुत्ताति अत्थो ।

कथं?

“सेय्यथापि, भिक्खवे, दहरो कुमारो मन्दो उत्तानसेय्यको हत्थेन वा पादेन वा अङ्गारं अक्कमित्वा खिप्पमेव पटिसंहरति, एवमेव खो, भिक्खवे, धम्मता एसा दिट्ठिसम्पन्नस्स पुग्गलस्स, किञ्चापि तथारूपिं आपत्तिं आपज्जति, यथारूपाय आपत्तिया वुट्ठानं पज्जायति । अथ खो नं खिप्पमेव सत्थरि वा विज्जूसु वा सब्रह्मचारीसु देसेति विवरति उत्तानीकरोति, देसेत्वा विवरित्वा उत्तानीकत्वा आयति संवरं आपज्जती”ति (म० नि० १.४९६) ।

एवं भगवा पमादविहारिनोपि दस्सनसम्पन्नस्स कतप्पटिच्छादनाभावगुणेन सङ्खरतनस्स गुणं वत्वा इदानी तमेव गुणं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जति “इदम्पि सङ्गे”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

वनप्पगुम्बेतिगाथावण्णना

१३. एवं सङ्घपरियापन्नानं पुग्गलानं तेन तेन गुणप्पकारेन सङ्घाधिद्वानं सच्चं वत्वा इदानी ख्यायं भगवता रतनत्तयगुणं दीपेन्तेन इध सङ्घेपेन अज्जत्र च वित्थारेन परियत्तिधम्मो देसितो, तम्पि निस्साय पुन बुद्धाधिद्वानं सच्चं वत्तुमारद्धो “वनप्पगुम्बे यथा फुस्सितग्गे”ति । तत्थ आसन्नसन्निवेसववत्थितानं रुक्खानं समूहो वनं, मूलसारफेग्गुतचसाखापलासेहि पवुद्धो गुम्बो पगुम्बो, वनस्स, वने वा पगुम्बो वनप्पगुम्बो । स्वायं “वनप्पगुम्बे”ति वुत्तो, एवम्पि हि वत्तुं लब्धति “अत्थि सवितक्कसविचारे, अत्थि अवितक्कविचारमत्ते, सुखे दुक्खे जीवे”तिआदीसु (दी० नि० १.१७४; म० नि० २.२२८) विय । यथाति उपमावचनं । फुस्सितानि अग्गानि अस्साति फुस्सितग्गो, सब्बसाखापसाखासु सज्जातपुप्फोति अत्थो । सो पुब्बे वुत्तनयेनेव “फुस्सितग्गे”ति वुत्तो । गिम्हानमासे पठमस्मिं गिम्हेति ये चत्तारो गिम्हानं मासा, तेसं चतुन्नं गिम्हमासानं एकस्मिं मासे । कतरस्मिं मासे इति चे? पठमस्मिं गिम्हे, चित्रमासेति अत्थो । सो हि “पठमगिम्हो”ति च “बालवसन्तो”ति च वुच्चति । ततो परं पदत्थतो पाकटमेव ।

अयं पनेत्थ पिण्डत्थो — यथा पठमगिम्हानामके बालवसन्ते नानाविधरुक्खगहने वने सुपुप्फितग्गसाखो तरुणरुक्खगच्छपरियायनामो पगुम्बो अतिविय सस्सरिको होति, एवमेव खन्धायतनादीहि सतिपट्टानसम्मपधानादीहि

सीलसमाधिकखन्धादीहि वा नानप्पकारेहि अत्थप्पभेदपुप्फेहि अतिविय सस्सरिकत्ता तथूपमं निब्बानगामिमग्गदीपनतो निब्बानगामिं परियत्तिधम्मवरं नेव लाभहेतु न सक्कारादिहेतु, केवलन्तु महाकरुणाय अब्भुस्साहितहदयो सत्तानं परमहिताय अदेसयीति । **परमं हितायाति** एत्थ च गाथाबन्धसुखत्थं अनुनासिको । अयं पनत्थो — परमहिताय निब्बानाय अदेसयीति ।

एवं भगवा इमं सुपुप्फितग्गवनप्पगुम्बसदिसं परियत्तिधम्मं वत्वा इदानी तमेव निस्साय बुद्धाधिष्ठानं सच्चवचनं पयुञ्जति “**इदम्पि बुद्धे**”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । केवलं पन इदम्पि यथावुत्तपकारपरियत्तिधम्मसङ्घातं बुद्धे रतनं पणीतन्ति एवं योजेतब्बं । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

वरो वरञ्जूतिगाथावण्णना

१४. एवं भगवा परियत्तिधम्मेन बुद्धाधिष्ठानं सच्चं वत्वा इदानी लोकुत्तरधम्मेन वत्तुमारब्धो “**वरो वरञ्जू**”ति । तत्थ वरोति पणीताधिमुत्तिकेहि इच्छितो “अहो वत मयम्पि एवरूपा अस्सामा”ति, वरगुणयोगतो वा वरो उत्तमो सेट्ठोति अत्थो । **वरञ्जूति** निब्बानञ्जू । निब्बानञ्जि सब्बधम्मनं उत्तमट्टेन वरं, तज्जेस बोधिमूले सयं पटिविज्झित्वा अज्जासि । **वरदोति** पञ्चवगियभद्ववगियजटिलादीनं अज्जेसज्च देवमनुस्सानं निब्बेधभागियवासनाभागियवरधम्मदायीति अत्थो । **वराहरोति** वरस्स मग्गस्स आहटत्ता वराहरोति वुच्चति । सो हि भगवा दीपङ्करतो पभुति समत्तिस पारमियो पूरेन्तो पुब्बकेहि सम्मासम्बुद्धेहि अनुयातं पुराणमग्गवरमाहरि, तेन “वराहरो”ति वुच्चति ।

अपिच सब्बञ्जुतज्जाणप्पटिलाभेन वरो, निब्बानसच्छिकिरियाय वरञ्जू, सत्तानं विमुत्तिसुखदानेन वरदो, उत्तमपटिपदाहरणेन वराहरो । एतेहि लोकुत्तरगुणेहि अधिकस्स कस्सचि गुणस्स अभावतो अनुत्तरो ।

अपरो नयो — वरो उपसमाधिष्ठानपरिपूरणेन, वरञ्जू पञ्चाधिष्ठानपरिपूरणेन, वरदो चागाधिष्ठानपरिपूरणेन, वराहरो सच्चाधिष्ठानपरिपूरणेन, वरं मग्गसच्चमाहरीति । तथा वरो पुञ्जुस्सयेन, वरञ्जू पञ्जुस्सयेन, वरदो बुद्धभावत्थिकानं तदुपायसम्पदानेन, वराहरो पच्चेकबुद्धभावत्थिकानं तदुपायाहरणेन, अनुत्तरो तत्थ तत्थ असदिसताय, अत्तना वा अनाचरियको हुत्वा परेसं आचरियभावेन, धम्मवरं अदेसयि सावकभावत्थिकानं तदत्थाय स्वाक्खाततादिगुणयुत्तस्स धम्मवरस्स देसनतो । सेसं वुत्तनयमेवाति ।

एवं भगवा नवविधेन लोकुत्तरधम्मेन अत्तनो गुणं वत्वा इदानी तमेव गुणं निस्साय बुद्धाधिष्ठानं सच्चवचनं पयुञ्जति “**इदम्पि बुद्धे**”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । केवलं पन यं वरं लोकुत्तरधम्मं एस अज्जासि, यज्च अदासि, यज्च आहरि, यज्च देसेसि, इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतन्ति एवं योजेतब्बं । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

खीणन्तिगाथावण्णना

१५. एवं भगवा परियत्तिधम्मञ्च नवलोकुत्तरधम्मञ्च निस्साय द्वीहि गाथाहि बुद्धाधिष्ठानं सच्चं वत्वा इदानी ये तं परियत्तिधम्मं अस्सोसुं, सुतानुसारेण च पटिपज्जित्वा नवप्पकारम्पि लोकुत्तरधम्मं अधिगमिंसु, तेसं अनुपादिसेसनिब्बानपत्तिगुणं निस्साय पुन सङ्गाधिष्ठानं सच्चं वत्तुमारब्धो “**खीणं पुराणं**”न्ति । तत्थ **खीणन्ति** समुच्छिन्नं । **पुराणन्ति** पुरातनं । **नवन्ति** सम्पत्ति वत्तमानं । **नत्थि सम्भवन्ति** अविज्जमानपातुभावं । **विरत्तचित्ताति** वीतरागचित्ता ।

आयतिके भवस्मिन्ति अनागतमद्धानं पुनर्भववे । तेति येसं खीणं पुराणं नवं नत्थि सम्भवं, ये च आयतिके भवस्मिं विरत्तचित्ता, ते खीणासवा भिक्खू । **खीणबीजाति** उच्छिन्नबीजा । **अविरूळिहछन्दाति** विरूळिहछन्दविरहिता । **निब्बन्तीति** विज्झायन्ति । **धीराति** धितिसम्पन्ना । **यथायं पदीपोति** अयं पदीपो विय ।

किं वुत्तं होति? यं तं सत्तानं उप्पज्जित्वा निरुद्धमि पुराणं अतीतकालिकं कम्मं तण्हासिनेहस्स अप्पहीनत्ता पटिसन्धिआहरणसमत्थताय अखीणंयेव होति, तं पुराणं कम्मं येसं अरहत्तमग्गेन तण्हासिनेहस्स सोसितत्ता अग्गिना दड्ढबीजमिव आयतिं विपाकदानासमत्थताय खीणं । यच्च नेसं बुद्धपूजादिवसेन इदानि पवत्तमानं कम्मं नवन्ति वुच्चति, तच्च तण्हापहानेनेव छिन्नमूलपादपपुष्फमिव आयतिं फलदानासमत्थताय येसं नत्थि सम्भवं, ये च तण्हापहानेनेव आयतिके भवस्मिं विरत्तचित्ता, ते खीणासवा भिक्खू “कम्मं खेतं विज्जाणं बीज”न्ति (अ० नि० ३.७७) एत्थ वुत्तस्स पटिसन्धिविज्जाणस्स कम्मक्खयेनेव खीणत्ता खीणबीजा । योपि पुब्बे पुनर्भवसङ्घाताय विरूळिहया छन्दो अहोसि । तस्सपि समुदयपहानेनेव पहीनत्ता पुब्बे विय चुतिकाले असम्भवेन अविरूळिहछन्दा धितिसम्पन्नत्ता धीरा चरिमविज्जाणनिरोधेन यथायं पदीपो निब्बुतो, एवं निब्बन्ति, पुन “रूपिनो वा अरूपिनो वा”ति एवमादिं पज्जत्तिपथं अच्छेन्तीति । तस्मिं किर समये नगरदेवतानं पूजनत्थाय जालितेसु पदीपेसु एको पदीपो विज्झायि, तं दस्सेन्तो आह “यथायं पदीपो”ति ।

एवं भगवा ये तं पुरिमाहि द्वीहि गाथाहि वुत्तं परियत्तिधम्मं अस्सोसुं, सुतानुसारेण च पटिपज्जित्वा नवप्पकारमि लोकुत्तरधम्मं अधिगमिंसु, तेसं अनुपादिसेसनिब्बानपत्तिगुणं वत्वा इदानि तमेव गुणं निस्साय सङ्गाधिष्ठानं सच्चवचनं पयुज्जन्तो देसनं समापेसि “इदमि सङ्गे”ति । तस्सत्थो पुब्बे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । केवलं पन इदमि यथावुत्तेन पकारेण खीणासवभिक्खून् निब्बानसङ्घातं सङ्गे रतनं पणीतन्ति एवं योजेतब्बं । इमिस्सापि गाथाय आणा कोटिसतसहस्सचक्कवाळेसु अमनुस्सेहि पटिग्गहिताति ।

देसनापरियोसाने राजकुलस्स सोत्थि अहोसि, सब्बूपद्दवा वूपसमिंसु, चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि ।

यानीधातिगाथात्तयवण्णना

१६. अथ सक्को देवानमिन्दो “भगवता रतनत्तयगुणं निस्साय सच्चवचनं पयुज्जमानेन नागरस्स सोत्थि कता, मयापि नागरस्स सोत्थित्थं रतनत्तयगुणं निस्साय किञ्चि वत्तब्ब”न्ति चिन्तेत्वा अवसाने गाथात्तयं अभासि “**यानीध भूतानी**”ति तत्थ यस्मा बुद्धो यथा लोकहितत्थाय उस्सुक्कं आपन्नेहि आगन्तब्बं, तथा आगततो यथा च तेहि गन्तब्बं, तथा गततो यथा च तेहि आजानितब्बं, तथा आजाननतो, यथा च जानितब्बं, तथा जाननतो, यच्च तथेव होति, तस्स गदनतो च “तथागतो”ति वुच्चति । यस्मा च सो देवमनुस्सेहि पुष्फगन्धादिना बहि निब्बत्तेन उपकारकेन, धम्मानुधम्मपटिपत्तादिना च अत्तनि निब्बत्तेन अतिविय पूजितो, तस्मा सक्को देवानमिन्दो सब्बं देवपरिसं अत्तना सद्धिं सम्पिण्डेत्वा आह “**तथागतं देवमनुस्सपूजितं, बुद्धं नमस्साम सुवत्थि होतू**”ति ।

१७. यस्मा पन धम्मे मग्गधम्मो यथा युगनद्धसमथविपस्सनाबलेन गन्तब्बं किलेसपक्खं समुच्छिन्दन्तेन, तथा गतोति तथागतो । निब्बानधम्मोपि यथा गतो पज्जाय पटिविद्धो सब्बदुक्खप्पटिविघाताय सम्पज्जति, बुद्धादीहि तथा अवगतो, तस्मा “तथागतो”त्वेव वुच्चति । यस्मा च सङ्घोपि यथा अत्तहिताय पटिपन्नेहि गन्तब्बं तेन तेन मग्गेन, तथा गतोति

“तथागतो” त्वेव वुच्चति । तस्मा अवसेसगाथाद्वयेपि तथागतं धम्मं नमस्साम सुवत्थि होतु, तथागतं सङ्गं नमस्साम सुवत्थि होतूति वुत्तं । सेसं वुत्तनयमेवाति ।

एवं सक्को देवानमिन्दो इमं गाथात्तयं भासित्वा भगवन्तं पदक्खिणं कत्वा देवपुरमेव गतो सङ्घि देवपरिसाय । भगवा पन तदेव रतनसुत्तं दुतियदिवसेपि देसेसि, पुन चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि, एवं याव सत्तमदिवसं देसेसि, दिवसे दिवसे तथेव धम्माभिसमयो अहोसि । भगवा अट्ठमासमेव वेसालियं विहरित्वा राजूनं “गच्छामा” ति पटिवेदेसि । ततो राजानो दिगुणेन सक्कारेण पुन तीहि दिवसेहि भगवन्तं गङ्गातीरं नयिंसु । गङ्गाय निब्बत्ता नागराजानो चिन्तेसुं “मनुस्सा तथागतस्स सक्कारं करोन्ति, मयं किं न करिस्सामा” ति सुवण्णरजतमणिमया नावायो मापेत्वा सुवण्णरजतमणिमये एव पल्लङ्के पञ्चपेत्वा पञ्चवण्णपदुमसञ्चन्नं उदकं करित्वा “अम्हाकं अनुगहं करोथा” ति भगवन्तं याचिंसु । भगवा अधिवासेत्वा रतननावमारूढो, पञ्च च भिक्खुसतानि पञ्चसतं नावायो अभिरूढहा । नागराजानो भगवन्तं सङ्घि भिक्खुसङ्घेन नागभवनं पवेसेसुं । तत्र सुदं भगवा सब्बरत्तिं नागपरिसाय धम्मं देसेसि । दुतियदिवसे दिब्बेहि खादनीयभोजनीयेहि महादानं अकंसु, भगवा अनुमोदित्वा नागभवना निक्खमि ।

भूमट्ठा देवा “मनुस्सा च नागा च तथागतस्स सक्कारं करोन्ति, मयं किं न करिस्सामा” ति चिन्तेत्वा वनप्पगुम्बरुक्खपब्बतादीसु छत्तातिछत्तानि उक्खिपिंसु । एतेनेव उपायेन याव अकनिट्ठब्रह्मभवनं, ताव महासक्कारविसेसो निब्बत्ति । बिम्बिसारोपि लिच्छवीहि आगतकाले कतसक्कारतो दिगुणमकासि । पुब्बे वुत्तनयेनेव पञ्चहि दिवसेहि भगवन्तं राजगहं आनेसि ।

राजगहमनुप्पत्ते भगवति पच्छाभत्तं मण्डलमाळे सन्निपतितानं भिक्खून् अयमन्तरकथा उदपादि “अहो बुद्धस्स भगवतो आनुभावो, यं उद्दिस्स गङ्गाय ओरतो च पारतो च अट्ठयोजनो भूमिभागो निन्नञ्च थलञ्च समं कत्वा वालुकाय ओकिरित्वा पुप्फेहि सञ्चन्नो, योजनप्पमाणं गङ्गाय उदकं नानावण्णेहि पदुमेहि सञ्चन्नं, याव अकनिट्ठभवनं, ताव छत्तातिछत्तानि उस्सितानी” ति । भगवा तं पवत्तिं जत्वा गन्धकुटितो निक्खमित्वा तङ्खणानुरूपेण पाटिहारियेन गन्त्वा मण्डलमाळे पञ्चत्तरबुद्धासने निसीदि । निसज्ज खो भगवा भिक्खू आमन्तेसि — “काय नुत्थ, भिक्खवे, एतरहि कथाय सन्निसिन्ना” ति । भिक्खू सब्बं आरोचेसुं भगवा एतदवोच — “न, भिक्खवे, अयं पूजाविसेसो मय्हं बुद्धानुभावेन निब्बत्तो, न नागदेवब्रह्मानुभावेन, अपिच खो पुब्बे अप्पमत्तकपरिच्चागानुभावेन निब्बत्तो” ति । भिक्खू आहंसु “न मयं, भन्ते, तं अप्पमत्तकं परिच्चागं जानाम, साधु नो भगवा तथा कथेतु, यथा मयं तं जानेय्यामा” ति ।

भगवा आह — भूतपुब्बं, भिक्खवे, तक्कसिलायं सङ्घो नाम ब्राह्मणो अहोसि । तस्स पुत्तो सुसीमो नाम माणवो सोळसवस्सुद्देसिको वयेन । सो एकदिवसं पितरं उपसङ्कमित्वा अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि । अथ तं पिता आह “किं, तात, सुसीमा” ति? सो आह “इच्छामहं, तात, बाराणसिं गन्त्वा सिप्पं उगहेतु” न्ति । “तेन हि, तात, सुसीम, असुको नाम ब्राह्मणो मम सहायको, तस्स सन्तिकं गन्त्वा उगगण्हाही” ति कहापणसहस्सं अदासि । सो तं गहेत्वा मातापितरो अभिवादेत्वा अनुपुब्बेन बाराणसिं गन्त्वा उपचारयुत्तेन विधिना आचरियं उपसङ्कमित्वा अभिवादेत्वा अत्तानं निवेदेसि । आचरियो “मम सहायकस्स पुत्तो” ति माणवं सम्पटिच्छित्वा सब्बं पाहुनेय्यवत्तमकासि । सो अद्धानकिलमथं विनोदेत्वा तं कहापणसहस्सं आचरियस्स पादमूले ठपेत्वा सिप्पं उगहेतुं ओकासं याचि । आचरियो ओकासं कत्वा उगगण्हापेसि ।

सो लहुञ्च गण्हन्तो, बहुञ्च गण्हन्तो, गहितगहितञ्च सुवण्णभाजने पक्खित्ततेलमिव अविनस्समानं धारेन्तो, द्वादसवस्सिकं सिप्पं कतिपयमासेनेव परियोसापेसि । सो सज्झायं करोन्तो आदिमज्झंयेव पस्सति, नो परियोसानं । अथ

आचरियं उपसङ्गमित्वा आह “इमस्स सिप्पस्स आदिमज्झमेव पस्सामि, नो परियोसान”न्ति । आचरियो आह “अहमि, तात, एवमेवा”ति । अथ को, आचरिय, इमस्स सिप्पस्स परियोसानं जानातीति? इसिपतने, तात, इसयो अत्थि, ते जानेय्युन्ति । ते उपसङ्गमित्वा पुच्छामि, आचरियाति? पुच्छ, तात, यथासुखन्ति । सो इसिपतनं गन्त्वा पच्चेकबुद्धे उपसङ्गमित्वा पुच्छ “अपि, भन्ते, परियोसानं जानाथा”ति? आम, आवुसो, जानामाति । तं ममि सिक्खापेथाति । तेन हावुसो, पब्बजाहि, न सक्का अपब्बजितेन सिक्खापेतुन्ति । साधु, भन्ते, पब्बाजेथ वा मं, यं वा इच्छथ, तं कत्वा परियोसानं जानापेथाति । ते तं पब्बाजेत्वा कम्मद्वाने नियोजेतुं असमत्था “एवं ते निवासेतब्बं, एवं पारुपितब्ब”न्ति आदिना नयेन आभिसमाचारिकं सिक्खापेसुं । सो तत्थ सिक्खन्तो उपनिस्सयसम्पन्नत्ता न चिरेनेव पच्चेकबोधिं अभिसम्बुज्झि । सकलबाराणसियं “सुसीमपच्चेकबुद्धो”ति पाकटो अहोसि लाभगयसग्गप्पत्तो सम्पन्नपरिवारो । सो अप्पायुकसंवत्तनिकस्स कम्मस्स कतत्ता न चिरेनेव परिनिब्बायि । तस्स पच्चेकबुद्धा च महाजनकायो च सरीरकिच्चं कत्वा धातुयो गहेत्वा नगरद्वारे थूपं पतिट्ठापेसुं ।

अथ खो सङ्खो ब्राह्मणो “पुत्तो मे चिरगतो, न चस्स पवत्तिं जानामी”ति पुत्तं दट्ठुकामो तक्कसिलाय निक्खमित्वा अनुपुब्बेन बाराणसिं गन्त्वा महाजनकायं सन्निपतितं दिस्वा “अद्धा बहूसु एकोपि मे पुत्तस्स पवत्तिं जानिस्सती”ति चिन्तेन्तो उपसङ्गमित्वा पुच्छ “सुसीमो नाम माणवो इध आगतो अत्थि, अपि नु तस्स पवत्तिं जानाथा”ति? ते “आम, ब्राह्मण, जानाम, इमस्मिं नगरे ब्राह्मणस्स सन्तिके तिण्णं वेदानं पारगू हुत्वा पच्चेकबुद्धानं सन्तिके पब्बजित्वा पच्चेकबुद्धो हुत्वा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि, अयमस्स थूपो पतिट्ठापितो”ति आहंसु । सो भूमिं हत्थेन पहरित्वा रोदित्वा च परिदेवित्वा च तं चेतियङ्गणं गन्त्वा तिणानि उद्धरित्वा उत्तरसाटकेन वालुकं आनेत्वा पच्चेकबुद्धचेतियङ्गणे ओकिरित्वा कमण्डलुतो उदकेन समन्ततो भूमिं परिष्फोसित्वा वनपुप्फेहि पूजं कत्वा उत्तरसाटकेन पटाकं आरोपेत्वा थूपस्स उपरि अत्तनो छत्तं बन्धित्वा पक्कामीति ।

एवं अतीतं देसेत्वा जातकं पच्चुप्पन्नेन अनुसन्धेन्तो भिक्खून् धम्मकथं कथेसि । “सिया खो पन वो, भिक्खवे, एवमस्स ‘अज्जो नून तेन समयेन सङ्खो ब्राह्मणो अहोसी’ति, न खो पनेतं एवं दट्ठब्बं, अहं तेन समयेन सङ्खो ब्राह्मणो अहोसिं, मया सुसीमस्स पच्चेकबुद्धस्स चेतियङ्गणे तिणानि उद्धटानि, तस्स मे कम्मस्स निस्सन्देन अट्ठयोजनमग्गं विगतखाणुकण्टकं कत्वा समं सुद्धमकंसु । मया तत्थ वालुका ओकिण्णा, तस्स मे निस्सन्देन अट्ठयोजनमग्गे वालुकं ओकिरिंसु । मया तत्थ वनकुसुमेहि पूजा कता, तस्स मे निस्सन्देन नवयोजने मग्गे थले च उदके च नानापुप्फेहि पुप्फसन्थरमकंसु । मया तत्थ कमण्डलुदकेन भूमिं परिष्फोसिता, तस्स मे निस्सन्देन वेसालियं पोक्खरवस्सं वस्सि । मया तस्मिं चेतिये पटाका आरोपिता, छत्तञ्च बद्धं, तस्स मे निस्सन्देन याव अकनिट्ठभवना पटाका च आरोपिता, छत्तातिछत्तानि च उस्सितानि । इति खो, भिक्खवे, अयं मय्हं पूजाविसेसो नेव बुद्धानुभावेन निब्बत्तो, न नागदेवब्रह्मानुभावेन, अपिच खो अप्पमत्तकपरिच्चागानुभावेन निब्बत्तो”ति । धम्मकथापरियोसाने इमं गाथमभासि —

“मत्तासुखपरिच्चागा, पस्से चे विपुलं सुखं ।

चजे मत्तासुखं धीरो, सम्पस्सं विपुलं सुख”न्ति ॥ (ध० प० २९०) ।

परमत्थजोतिकाय खुहकपाठ-अट्ठकथाय

रतनसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७. तिरोकुट्टसुत्तवण्णना

निकखेपप्पयोजनं

इदानीं “तिरोकुट्टेसु तिड्ढन्ती”ति आदिना रतनसुत्तानन्तरं निक्खित्तस्स तिरोकुट्टसुत्तस्स अत्थवण्णनाक्कमो अनुप्पत्तो, तस्स इध निकखेपप्पयोजनं वत्वा अत्थवण्णनं करिस्साम ।

तत्थ इदज्झि तिरोकुट्टं इमिना अनुक्कमेन भगवता अवुत्तम्पि यायं इतो पुब्बे नानप्पकारेण कुसलकम्मपटिपत्ति दस्सिता, तत्थ पमादं आपज्जमानो निरयतिरच्छानयोनीहि विसिद्धतरेपि ठाने उप्पज्जमानो यस्मा एवरूपेसु पेटेसु उप्पज्जति, तस्मा न एत्थ पमादो करणीयोति दस्सनत्थं, येहि च भूतेहि उपद्दुताय वेसालिया उपद्दववूपसमनत्थं रतनसुत्तं वुत्तं, तेसु एकच्चाणि एवरूपानीति दस्सनत्थं वा वुत्तन्ति ।

इदमस्स इध निकखेपप्पयोजनं वेदितब्बं ।

अनुमोदनाकथा

यस्मा पनस्स अत्थवण्णना —

“येन यत्थ यदा यस्मा, तिरोकुट्टं पकासितं ।
पकासेत्वान तं सब्बं, कयिरमाना यथाक्कमं ।
सुकता होति तस्माहं, करिस्सामि तथेव तं” ॥

केन पनेतं पकासितं, कत्थ कदा कस्मा चाति? वुच्चते — भगवता पकासितं, तं खो पन राजगहे दुतियदिवसे रज्जो मागधस्स अनुमोदनत्थं । इमस्स चत्थस्स विभावनत्थं अयमेत्थ वित्थारकथा कथेतब्बा —

इतो द्धानवुतिकप्पे कासि नाम नगरं अहोसि । तत्थ जयसेनो नाम राजा । तस्स सिरिमा नाम देवी, तस्सा कुच्छियं फुरस्सो नाम बोधिसत्तो निब्बत्तित्वा अनुपुब्बेन सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुज्झि । जयसेनो राजा “मम पुत्तो अभिनिक्खमित्वा बुद्धो जातो, मय्हमेव बुद्धो, मय्हं धम्मो, मय्हं सङ्घो”ति ममत्तं उप्पादेत्वा सब्बकालं सयमेव उपद्दहति, न अज्जेसं ओकासं देति ।

भगवतो कनिट्ठभातरो वेमातिका तयो भातरो चिन्तेसुं — “बुद्धा नाम सब्बलोकहिताय उप्पज्जन्ति, न चेकस्सेवत्थाय, अम्हाकज्च पिता अज्जेसं ओकासं न देति, कथं नु मयं लभेय्याम भगवन्तं उपद्दातु”न्ति । तेसं एतदहोसि — “हन्द मयं किञ्चि उपायं करोमा”ति । ते पच्चन्तं कुपितं विय कारापेसुं । ततो राजा “पच्चन्तो कुपितो”ति सुत्वा तयोपि पुत्ते पच्चन्तवूपसमनत्थं पेसेसि । ते वूपसमेत्वा आगता, राजा तुट्ठो वरं अदासि “यं इच्छथ, तं गण्हथा”ति । ते “मयं भगवन्तं उपद्दातुं इच्छामा”ति आहंसु । राजा “एतं ठपेत्वा अज्जं गण्हथा”ति आह । ते “मयं अज्जेन अनत्थिका”ति आहंसु । तेन हि परिच्छेदं कत्वा गण्हथाति । ते सत्त वस्सानि याचिंसु, राजा न अदासि । एवं छ, पच्च, चत्तारि, तीणि, द्वे, एकं, सत्त मासानि, छ, पच्च, चत्तारीति याव तेमासं याचिंसु । राजा “गण्हथा”ति अदासि ।

ते वरं लभित्वा परमतुष्टा भगवन्तं उपसङ्कमिता वन्दित्वा आहंसु — “इच्छाम मयं, भन्ते, भगवन्तं तेमासं उपट्ठातुं, अधिवासेतु नो, भन्ते, भगवा इमं तेमासं वस्सावास”न्ति । अधिवासेसि भगवा तुण्हीभावेन । ततो ते अत्तनो जनपदे नियुत्तकपुरिसस्स लेखं पेसेसुं “इमं तेमासं अम्हेहि भगवा उपट्ठातब्बो, विहारं आदिं कत्वा सब्बं भगवतो उपट्ठानसम्भारं करोही”ति । सो तं सब्बं सम्पादेत्वा पटिनिवेदेसि । ते कासायवत्थनिवत्था हुत्वा अट्ठतेय्येहि पुरिससहस्सेहि वेय्यावच्चकरेहि भगवन्तं सक्कच्चं उपट्ठहमाना जनपदं नेत्वा विहारं निय्यातेत्वा वसापेसुं ।

तेसं भण्डागारिको एको गहपतिपुत्तो सपजापतिको सद्धो अहोसि पसन्नो । सो बुद्धप्पमुखस्स सङ्घस्स दानवत्तं सक्कच्चं अदासि । जनपदे नियुत्तकपुरिसो तं गहेत्वा जानपदेहि एकादसमत्तेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं सक्कच्चमेव दानं पवत्तापेसि । तत्थ केचि जानपदा पटिहतचित्ता अहेसुं । ते दानस्स अन्तरायं कत्वा देय्यधम्मे अत्तना खादिसु, भत्तसालञ्च अग्निना दहिसु । पवारिते राजपुत्ता भगवतो महन्तं सक्कारं कत्वा भगवन्तं पुरक्खत्वा पितुनो सकासमेव अगमंसु । तत्थ गन्त्वा एव भगवा परिनिब्बायि । राजा च राजपुत्ता च जनपदे नियुत्तकपुरिसो च भण्डागारिको च अनुपुब्बेन कालं कत्वा सद्धिं परिसाय सग्गे उप्पज्जिसु, पटिहतचित्तजना निरयेसु निब्बत्तिसु । एवं तेसं द्विन्नं गणानं सगगतो सग्गं, निरयतो निरयं उपपज्जन्तानं दानवुत्तिकप्पा वीतिवत्ता ।

अथ इमस्मिं भद्दकप्पे कस्सपबुद्धस्स काले ते पटिहतचित्तजना पेटेसु उप्पन्ना । तदा मनुस्सा अत्तनो जातकानं पेतानं अत्थाय दानं दत्वा उद्दिसन्ति “इदं अम्हाकं जातीनं होतू”ति । ते सम्पत्तिं लभन्ति । अथ इमेपि पेटा तं दिस्वा भगवन्तं कस्सपं उपसङ्कमिता पुच्छिसु — “किं नु खो, भन्ते, मयम्पि एवरूपं सम्पत्तिं लभेय्यामा”ति? भगवा आह — “इदानी न लभथ, अपिच अनागते गोतमो नाम बुद्धो भविस्सति, तस्स भगवतो काले बिम्बिसारो नाम राजा भविस्सति, सो तुम्हाकं इतो दानवुत्तिकप्पे जाति अहोसि, सो बुद्धस्स दानं दत्वा तुम्हाकं उद्दिसिस्सति, तदा लभिस्सथा”ति । एवं वुत्ते किर तेसं पेतानं तं वचनं “स्वे लभिस्सथा”ति वुत्तं विय अहोसि ।

अथ एकस्मिं बुद्धन्तरे वीतिवत्ते अम्हाकं भगवा लोके उप्पज्जि । तेपि तयो राजपुत्ता तेहि अट्ठतेय्येहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं देवलोका चवित्वा मगधरट्ठे ब्राह्मणकुले उप्पज्जित्वा अनुपुब्बेन इसिपब्बज्जं पब्बजित्वा गयासीसे तयो जटिला अहेसुं, जनपदे नियुत्तकपुरिसो, राजा अहोसि बिम्बिसारो, भण्डागारिको, गहपति विसाखो नाम महासेट्ठि अहोसि, तस्स पजापति धम्मदिन्ना नाम सेट्ठिधीता अहोसि । एवं सब्बापि अवसेसा परिसा रज्जो एव परिवारा हुत्वा निब्बत्ता ।

अम्हाकं भगवा लोके उप्पज्जित्वा सत्तसत्ताहं अतिक्कमित्वा अनुपुब्बेन बाराणसिं आगम्म धम्मचक्कं पवत्तेत्वा पञ्चवगिये आदिं कत्वा याव अट्ठतेय्यसहस्सपरिवारे तयो जटिले विनेत्वा राजगहं अगमासि । तत्थ च तदहुपसङ्कमन्तंयेव राजानं बिम्बिसारं सोतापत्तिफले पतिट्ठापेसि एकादसनवुत्तेहि मागधकेहि ब्राह्मणगहपतिकेहि सद्धिं । अथ रज्जा स्वातनाय भत्तेन निमन्तितो भगवा अधिवासेत्वा दुतियदिवसे सक्केन देवानमिन्देन पुरतो पुरतो गच्छन्तेन —

“दन्तो दन्तेहि सह पुराणजटिलेहि, विप्पमुत्तो विप्पमुत्तेहि ।

सिङ्गीनिक्खसवण्णो, राजगहं पाविसि भगवा”ति ॥ (महाव० ५८) —

एवमादीहि गाथाहि अभित्थवियमानो राजगहं पविसित्वा रज्जो निवेसने महादानं सम्पटिच्छि । ते पेटा “इदानी राजा अम्हाकं दानं उद्दिसिस्सति, इदानी उद्दिसिस्सती”ति आसाय परिवारेत्वा अट्ठंसु ।

राजा दानं दत्त्वा “कथं नु खो भगवा विहरेय्या”ति भगवतो विहारट्टानमेव चिन्तेसि, न तं दानं कस्सचि उद्दिसि । पेता छिन्नासा हुत्वा रत्तिं रज्जो निवेसने अतिविय भिंसनकं विस्सरमकंसु । राजा भयसंवेगसन्तासमापज्जि, ततो पभाताय रत्तिया भगवतो आरोचेसि — “एवरूपं सद्वमस्सोसिं, किं नु खो मे, भन्ते, भविस्सती”ति । भगवा आह — “मा भायि, महाराज, न ते किञ्चि पापकं भविस्सति, अपिच खो ते पुराणजातका पेतेसु उप्पन्ना सन्ति, ते एकं बुद्धन्तरं तमेव पच्चासीसमाना विचरन्ति ‘बुद्धस्स दानं दत्त्वा अम्हाकं उद्दिसिस्सती’ति, न तेसं त्वं हिय्यो उद्दिसि, ते छिन्नासा तथारूपं विस्सरमकंसू”ति ।

सो आह “इदानीं पन, भन्ते, दिन्ने लभेय्यु”न्ति? “आम, महाराजा”ति । “तेन हि मे, भन्ते, अधिवासेतु भगवा अज्जतनाय दानं, तेसं उद्दिसिस्सामी”ति? भगवा अधिवासेसि । राजा निवेसनं गन्त्वा महादानं पटियादेत्वा भगवतो कालं आरोचापेसि । भगवा राजन्तेपुरं गन्त्वा पज्जत्ते आसने निसीदि सद्धिं भिक्खुसङ्घेन । तेपि खो पेता “अपि नाम अज्ज लभेय्यामा”ति गन्त्वा तिरोकुट्टादीसु अट्ठंसु । भगवा तथा अकासि, यथा ते सब्बेव रज्जो पाकटा अहेसुं । राजा दक्खिणोदकं देन्तो “इदं मे जातीनं होतू”ति उद्दिसि, तद्ध्वणज्जेव तेसं पेतानं पदुमसञ्छन्ना पोक्खरणियो निब्बत्तिंसु । ते तत्थ न्हत्वा च पिवित्वा च पटिप्पस्सद्धदरथकिलमथपिपासा सुवण्णवण्णा अहेसुं । राजा यागुखज्जकभोजनानि दत्त्वा उद्दिसि, तद्ध्वणज्जेव तेसं दिब्बयागुखज्जकभोजनानि निब्बत्तिंसु । ते तानि परिभुज्जित्वा पीणिन्द्रिया अहेसुं । अथ वत्थसेनासनानि दत्त्वा उद्दिसि । तेसं दिब्बवत्थदिब्बयानदिब्बपासाददिब्बपच्चत्थरणदिब्बसेय्यादिअलङ्कारविधयो निब्बत्तिंसु । सापि तेसं सम्पत्तिं यथा सब्बाव पाकटा होति, तथा भगवा अधिद्वसि । राजा अतिविय अत्तमनो अहोसि । ततो भगवा भुत्तावी पवारितो रज्जो मागधस्स अनुमोदनत्थं “तिरोकुट्टेसु तिट्ठन्ती”ति इमा गाथा अभासि ।

एत्तावता च “येन यत्थ यदा यस्मा, तिरोकुट्टं पकासितं, पकासेत्त्वान तं सब्ब”न्ति अयं मातिका सङ्घेपतो वित्थारतो च विभत्ता होति ।

पठमगाथावण्णना

१. इदानीं इमस्स तिरोकुट्टस्स यथाक्कमं अत्थवण्णनं करिस्साम । सेय्यथिदं — पठमगाथाय ताव तिरोकुट्टाति कुट्टानं परभागा वुच्चन्ति । तिट्ठन्तीति निसज्जादिप्पटिक्खेपतो ठानकप्पनवचनमेतं । तेन यथा पाकारपरभागं पब्बतपरभागञ्च गच्छन्तं “तिरोपाकारं तिरोपब्बतं असज्जमानो गच्छती”ति वदन्ति, एवमिथापि कुट्टस्स परभागेषु तिट्ठन्ते “तिरोकुट्टेसु तिट्ठन्ती”ति आह । सन्धिसिङ्घाटकेसु चाति एत्थ सन्धियोति चतुक्कोणरच्छा वुच्चन्ति घरसन्धिभित्तिसन्धिआलोकसन्धियो चापि । सिङ्घाटकाति तिकोणरच्छा वुच्चन्ति, तदेकज्झं कत्वा पुरिमेन सद्धिं सङ्घटेन्तो “सन्धिसिङ्घाटकेसु चा”ति आह । द्वारबाहासु तिट्ठन्तीति नगरद्वारघरद्वारानं बाहा निस्साय तिट्ठन्ति । आगन्त्वान सकं घरन्ति एत्थ सकं घरं नाम पुब्बजातिघरम्पि अत्तना सामिकभावेन अज्झावुत्थपुब्बघरम्पि । तदुभयम्पि यस्मा ते सकघरसञ्जाय आगच्छन्ति, तस्मा “आगन्त्वान सकं घर”न्ति आह ।

दुतियगाथावण्णना

२. एवं भगवा पुब्बे अनज्झावुत्थपुब्बम्पि पुब्बजातिघरं बिम्बिसारनिवेसनं सकघरसञ्जाय आगन्त्वा तिरोकुट्टसन्धिसिङ्घाटकद्वारबाहासु ठिते इस्सामच्छरियफलं अनुभवन्ते, अप्पेकच्चे दीघमस्सुकेसविकारधरे अन्धकारमुखे सिथिलबन्धनविलम्बमानकिसफरुसकाळकङ्गपच्चङ्गे तत्थ तत्थ ठितवनदाहदड्डतालरुक्खसदिसे, अप्पेकच्चे

जिघच्छापिपासारणिनिम्मथनेन उदरतो उट्ठाय मुखतो विनिच्छरन्ताय अग्गिजालाय परिडहमानसरीरे, अप्पेकच्चे सूचिच्छिद्धानुमत्तकण्ठबिलताय पब्बताकारकुच्छिताय च लद्धम्पि पानभोजनं यावदत्थं भुज्जितुं असमत्थताय खुप्पिपासापरेते अज्जं रसमविन्दमाने, अप्पेकच्चे अज्जमज्जस्स अज्जेसं वा सत्तानं पभिन्नगण्डपिळकमुखा पग्घरितरुधिरपुब्बलसिकादिं लद्धा अमतमिव सायमाने अतिविय दुद्धसिकविरूपभयानकसरीरे बहू पेते रज्जो निदस्सेन्तो

“तिरोकुट्टेसु तिट्ठन्ति, सन्धिसिङ्घाटकेसु च ।
द्वारबाहासु तिट्ठन्ति, आगन्त्वान सकं घर”न्ति ॥ —

वत्वा पुन तेहि कतस्स कम्मस्स दारुणभावं दस्सेन्तो “**पहूते अन्नपानम्ही**”ति दुतियगाथमाह ।

तत्थ **पहूते**ति अनप्पके बहुम्हि, यावदत्थिकेति वुत्तं होति । भ-कारस्स हि ह-कारो लब्धति “पहु सन्तो न भरती”ति आदीसु (सु० नि० ९८) विय । केचि पन “बहूते” इति च “बहूके” इति च पठन्ति । पमादपाठा एते । अन्ने च पानम्हि च **अन्नपानम्हि** । खज्जे च भोज्जे च **खज्जभोज्जे**, एतेन असितपीतखायितसायितवसेन चतुब्बिधं आहारं दस्सेति । **उपट्ठिते**ति उपगम्म ठिते, सज्जिते पटियत्ते समोहितेति वुत्तं होति । **न तेसं कोचि सरति, सत्तानन्ति** तेसं पेत्तिविसये उप्पन्नानं सत्तानं कोचि माता वा पिता वा पुत्तो वा न सरति । किं कारणा? **कम्मपच्चया**, अत्तना कतस्स अदानदानप्पटिसेधनादिभेदस्स कदरियकम्मस्स पच्चया । तज्हि तेसं कम्मं जातीनं सरितुं न देति ।

ततियगाथावण्णना

३. एवं भगवा अनप्पकेपि अन्नपानादिम्हि पच्चुपट्ठिते “अपि नाम अम्हे उट्ठिस्स किञ्चि ददेय्यु”न्ति जाती पच्चासीसन्तानं विचरतं तेसं पेतानं तेहि कतस्स अतिकटुकविपाककरस्स कम्मस्स पच्चयेन कस्सचि जातिनो अनुस्सरणमत्ताभावं दस्सेन्तो —

“पहूते अन्नपानम्हि, खज्जभोज्जे उपट्ठिते ।
न तेसं कोचि सरति, सत्तानं कम्मपच्चया”ति ॥ —

वत्वा पुन रज्जो पेत्तिविसयूपपन्ने जातके उट्ठिस्स दिन्नं दानं पसंसन्तो “**एवं ददन्ति जातीन**”न्ति ततियगाथमाह ।

तत्थ **एवन्ति** उपमावचनं । तस्स द्विधा सम्बन्धो — तेसं सत्तानं कम्मपच्चया असरन्तेपि किस्मिञ्चि ददन्ति, जातीनं, ये एवं अनुकम्पका होन्तीति च यथा तथा, महाराज, दिन्नं, एवं सुचिं पणीतं कालेन कप्पियं पानभोजनं ददन्ति जातीनं, ये होन्ति अनुकम्पकाति च । **ददन्तीति** देन्ति उट्ठिस्सन्ति निव्यातेन्ति । **जातीनन्ति** मातितो च पितितो च सम्बन्धानं । **येति** ये केचि पुत्ता वा धीतरो वा भातरो वा होन्तीति भवन्ति । **अनुकम्पकाति** अत्थकामा हितेसिनो । **सुचिन्ति** विमलं दस्सनेय्यं मनोरमं धम्मिकं धम्मलद्धं । **पणीतन्ति** उत्तमं सेट्ठं । **कालेनाति** जातिपेतानं तिरोकुट्टादीसु आगन्त्वा ठितकालेन । **कप्पियन्ति** अनुच्छविकं पतिरूपं अरियानं परिभोगारहं । **पानभोजनन्ति** पानज्च भोजनज्च । इध पानभोजनमुखेन सब्बोपि देय्यधम्मो अधिप्पेतो ।

चतुत्थगाथापुब्बद्धवण्णना

४. एवं भगवा रज्जा मागधेन पेतभूतानं जातीनं अनुकम्पाय दिन्नं पानभोजनं पसंसन्तो —

“एवं ददन्ति जातीनं, ये होन्ति अनुकम्पका ।

सुचिं पणीतं कालेन, कप्पियं पानभोजनं”न्ति ॥ —

वत्वा पुन येन पकारेन दिन्नं तेसं होति, तं दस्सेन्तो “इदं वो जातीनं होतू”ति चतुत्थगाथाय पुब्बद्धमाह तं ततियगाथाय पुब्बद्धेन सम्बन्धितब्बं —

“एवं ददन्ति जातीनं, ये होन्ति अनुकम्पका ।

इदं वो जातीनं होतु, सुखिता होन्तु जातयो”ति ॥

तेन “इदं वो जातीनं होतूति एवं ददन्ति, नो अज्जथा”ति एत्थ आकारत्थेन एवंसद्देन दातब्बाकारनिदस्सनं कतं होति ।

तत्थ इदन्ति देय्यधम्मनिदस्सनं । वोति “कच्चि पन वो अनुरुद्धा समग्गा सम्मोदमाना”ति च (म० नि० १.३२६; महाव० ४६६), “येहि वो अरिया”ति च एवमादीसु विय केवलं निपातमत्तं, न सामिवचनं । जातीनं होतूति पेत्तिविसये उप्पन्नानं जातकानं होतु । सुखिता होन्तु जातयोति ते पेत्तिविसयूपपन्ना जातयो इदं पच्चनुभवन्ता सुखिता होन्तूति ।

चतुत्थगाथापरद्धपञ्चमगाथापुब्बद्धवण्णना

४-५. एवं भगवा येन पकारेन पेत्तिविसयूपपन्नानं जातीनं दातब्बं, तं दस्सेन्तो “इदं वो जातीनं होतु, सुखिता होन्तु जातयो”ति वत्वा पुन यस्मा “इदं वो जातीनं होतू”ति वुत्तेपि न अज्जेन कतं कम्मं अज्जस्स फलदं होति, केवलन्तु तथा उद्दिस्स दिव्यमानं तं वत्थु जातीनं कुसलकम्मस्स पच्चयो होति । तस्मा यथा तेसं तस्मिंयेव वत्थुस्मिं तद्ध्वणे फलनिब्बत्तकं कुसलकम्मं होति, तं दस्सेन्तो “ते च तत्था”ति चतुत्थगाथाय पच्छिमद्धं “पहूते अन्नपानम्ही”ति पञ्चमगाथाय पुब्बद्धज्ज आह ।

तेसं अत्थो — ते जातिपेता यत्थ तं दानं दीयति, तत्थ समन्ततो आगन्त्वा समागन्त्वा, समोधाय वा एकज्झं हुत्वाति वुत्तं होति, सम्मा आगता समागता “इमे नो जातयो अम्हाकं अत्थाय दानं उद्दिसिस्सन्ती”ति एतदत्थं सम्मा आगता हुत्वाति वुत्तं होति । पहूते अन्नपानम्हीति तस्मिं अत्तनो उद्दिस्समाने पहूते अन्नपानम्हि । सक्कच्चं अनुमोदरेति अभिसद्वहन्ता कम्मफलं अविजहन्ता चित्तीकारं अविक्खित्तचित्ता हुत्वा “इदं नो दानं हिताय सुखाय होतू”ति मोदन्ति अनुमोदन्ति, पीतिसोमनस्सजाता होन्तीति ।

पञ्चमगाथापरद्धछट्ठगाथापुब्बद्धवण्णना

५-६. एवं भगवा यथा पेत्तिविसयूपपन्नानं तद्ध्वणे फलनिब्बत्तकं कुसलं कम्मं होति, तं दस्सेन्तो —

“ते च तत्थ समागन्त्वा, जातिपेता समागता ।

पहूते अन्नपानम्हि, सक्कच्चं अनुमोदरे”ति ॥ —

वत्वा पुन जातके निस्साय निब्बत्तकुसलकम्मफलं पच्चनुभोन्तानं तेसं जाती आरब्ध थोमनाकारं दस्सेन्तो “चिरं

जीवन्तू’ति पञ्चमगाथाय पच्छिमद्धं “अम्हाकञ्च कता पूजा”ति छट्ठगाथाय पुब्बद्धञ्च आह ।

तेसं अत्थो — चिरं जीवन्तूति चिरजीविनो दीघायुका होन्तु । नो जातीति अम्हाकं जातका । येसं हेतूति ये निस्साय येसं कारणा । लभामसेति लभाम । अत्तना तद्धुणं पटिलद्धसम्पत्तिं अपदिसन्ता भणन्ति । पेतानञ्चि अत्तनो अनुमोदनेन, दायकानं उद्देसेन, दक्खिण्येयसम्पदाय चाति तीहि अङ्गेहि दक्खिणा समिज्झति, तद्धुणे फलनिब्बत्तिका होति । तत्थ दायका विसेसहेतु । तेनाहंसु “येसं हेतु लभामसे”ति । अम्हाकञ्च कता पूजाति “इदं वो जातीनं होतू”ति एवं इमं दानं उद्दिसन्तेहि अम्हाकञ्च पूजा कता । दायका च अनिप्फलाति यम्हि सन्ताने परिच्चागमयं कम्मं कतं, तस्स तत्थेव फलदानतो दायका च अनिप्फलाति ।

एत्थाह — “किं पन पेत्तिविसयूपपन्ना एव जातयो लभन्ति, उदाहु अज्जेपि लभन्ती”ति? वुच्चते — भगवता एवेतं व्याकतं जाणुस्सोणिना ब्राह्मणेन पुट्टेन, किमेत्थ अम्हेहि वत्तब्बं अत्थि । वुत्तं हेतं —

“मयमस्सु, भो गोतम, ब्राह्मणा नाम दानानि देम, सद्धानि करोम ‘इदं दानं पेतानं जातिसालोहितानं उपकप्पतु, इदं दानं पेता जातिसालोहिता परिभुज्जन्तू’ति, कच्चि तं, भो गोतम, दानं पेतानं जातिसालोहितानं उपकप्पति, कच्चि ते पेता जातिसालोहिता तं दानं परिभुज्जन्तीति । ठाने खो, ब्राह्मण, उपकप्पति, नो अट्ठानेति ।

“कतमं पन तं, भो गोतम, ठानं, कतमं अट्ठानन्ति? इध, ब्राह्मण, एकच्चो पाणातिपाती होति...पे०... मिच्छादिट्ठिको होति, सो कायस्स भेदा परं मरणा निरयं उपपज्जति । यो नेरयिकानं सत्तानं आहारो, तेन सो तत्थ यापेति, तेन सो तत्थ तिट्ठति । इदं खो, ब्राह्मण, अट्ठानं, यत्थ ठितस्स तं दानं न उपकप्पति ।

“इध पन, ब्राह्मण, एकच्चो पाणातिपाती होति...पे०... मिच्छादिट्ठिको होति, सो कायस्स भेदा परं मरणा तिरच्छानयोनिं उपपज्जति । यो तिरच्छानयोनिकानं सत्तानं आहारो, तेन सो तत्थ यापेति, तेन सो तत्थ तिट्ठति । इदम्पि खो, ब्राह्मण, अट्ठानं, यत्थ ठितस्स तं दानं न उपकप्पति ।

“इध पन, ब्राह्मण, एकच्चो पाणातिपाता पटिविरतो होति...पे०... सम्मादिट्ठिको होति, सो कायस्स भेदा परं मरणा मनुस्सानं सहब्यतं उपपज्जति...पे०... देवानं सहब्यतं उपपज्जति । यो देवानं आहारो, तेन सो तत्थ यापेति, तेन सो तत्थ तिट्ठति । इदम्पि खो, ब्राह्मण, अट्ठानं, यत्थ ठितस्स तं दानं न उपकप्पति ।

“इध पन, ब्राह्मण, एकच्चो पाणातिपाती होति...पे०... मिच्छादिट्ठिको होति, सो कायस्स भेदा परं मरणा पेत्तिविसयं उपपज्जति । यो पेत्तिवेसयिकानं सत्तानं आहारो, तेन सो तत्थ यापेति, तेन सो तत्थ तिट्ठति । यं वा पनस्स इतो अनुपवेच्छन्ति मित्तामच्चा वा जातिसालोहिता वा, तेन सो तत्थ यापेति, तेन सो तत्थ तिट्ठति । इदं खो, ब्राह्मण, ठानं, यत्थ ठितस्स तं दानं उपकप्पतीति ।

“सचे पन, भो गोतम, सो पेतो जातिसालोहितो तं ठानं अनुपपन्नो होति, को तं दानं परिभुज्जतीति? अज्जेपिस्स, ब्राह्मण, पेता जातिसालोहिता तं ठानं उपपन्ना होन्ति, ते तं दानं परिभुज्जन्तीति ।

“सचे पन, भो गोतम, सो चेव पेतो जातिसालोहितो तं ठानं अनुपपन्नो होति, अज्जेपिस्स पेता जातिसालोहिता तं ठानं अनुपपन्ना होन्ति, को तं दानं परिभुज्जतीति? अट्ठानं खो एतं ब्राह्मण अनवकासो, यं तं

ठानं विवित्तं अस्स इमिना दीघेन अब्हुना यदिदं पेतेहि जातिसालोहितेहि । अपिच ब्राह्मण दायकोपि अनिप्फलो’ति (अ० नि० १०.१७७) ।

छट्टुगाथापरद्धसत्तमगाथावण्णना

६-७. एवं भगवा रज्जो मागधस्स पेत्तिविसयूपपन्नानं पुब्बजातीनं सम्पत्तिं निस्साय थोमेन्तो “एते ते, महाराज, जाती इमाय दानसम्पदाय अत्तमना एवं थोमेन्ती’ति दस्सेन्तो —

“चिरं जीवन्तु नो जाती, येसं हेतु लभामसे ।

अम्हाकञ्च कता पूजा, दायका च अनिप्फला’ति ॥ —

वत्वा पुन तेसं पेत्तिविसयूपपन्नानं अज्जस्स कसिगोरक्खादिनो सम्पत्तिपटिलाभकारणस्स अभावं इतो दिन्नेन यापनभावञ्च दस्सेन्तो “न हि तत्थ कसी अत्थी’ति छट्टुगाथाय पच्छिमद्धं “वणिज्जा तादिसी’ति इमं सत्तमगाथञ्च आह ।

तत्रायं अत्थवण्णना — न हि, महाराज, तत्थ पेत्तिविसये कसि अत्थि, यं निस्साय ते पेता सम्पत्तिं पटिलभेय्युं । गोरक्खेत्थ न विज्जतीति न केवलं कसि एव, गोरक्खापि एत्थ पेत्तिविसये न विज्जति, यं निस्साय ते सम्पत्तिं पटिलभेय्युं । वणिज्जा तादिसी नत्थीति वाणिज्जापि तादिसी नत्थि, या तेसं सम्पत्तिपटिलाभहेतु भवेय्य । हिरज्जेन कयाकयन्ति हिरज्जेन कयविककयम्पि तत्थ तादिसं नत्थि, यं तेसं सम्पत्तिपटिलाभहेतु भवेय्य । इतो दिन्नेन यापेन्ति, पेता कालगता तहन्ति केवलं पन इतो जातीहि वा मित्तामच्चेहि वा दिन्नेन यापेन्ति, अत्तभावं गमेन्ति । पेताति पेत्तिविसयूपपन्ना सत्ता । कालगताति अत्तनो मरणकालेन गता, “कालकता’ति वा पाठो, कतकाला कतमरणाति अत्थो । तहन्ति तस्मिं पेत्तिविसये ।

अट्टमनवमगाथाद्वयवण्णना

८-९. एवं “इतो दिन्नेन यापेन्ति, पेता कालगता तहि’न्ति वत्वा इदानि उपमाहि तमत्थं पकासेन्तो “उन्नमे उदकं वुट्ठु’न्ति इदं गाथाद्वयमाह ।

तस्सत्थो — यथा उन्नते थले उस्सादे भूमिभागे मेघेहि अभिवुट्ठुं उदकं निन्नं पवत्तति, यो यो भूमिभागो निन्नो ओणतो, तं तं पवत्तति गच्छति पापुणाति, एवमेव इतो दिन्नं दानं पेतानं उपकप्पति निब्बत्तति, पातुभवतीति अत्थो । निन्नमिव हि उदकप्पवत्तिया ठानं पेतलोको दानुपकप्पनाय । यथाह — “इदं खो, ब्राह्मण, ठानं, यत्थ ठितस्स तं दानं उपकप्पती’ति (अ० नि० १०.१७७) । यथा च कन्दरपदरसाखापसाखकुसोब्भमहासोब्भसन्निपातेहि वारिवहा महानज्जो पूरा हुत्वा सागरं परिपूरेन्ति, एवम्पि इतो दिन्नदानं पुब्बे वुत्तनयेनेव पेतानं उपकप्पतीति ।

दसमगाथावण्णना

१०. एवं भगवा “इतो दिन्नेन यापेन्ति, पेता कालगता तहि’न्ति इमं अत्थं उपमाहि पकासेत्वा पुन यस्मा ते पेता “इतो किञ्चि लच्छामा’ति आसाभिभूता जातिघरं आगन्त्वापि “इदं नाम नो देथा’ति याचितुं असमत्था, तस्मा तेसं

इमानि अनुस्सरणवत्थूनि अनुस्सरन्तो कुलपुत्तो दक्खिणं दज्जाति दस्सेन्तो “अदासि मे”ति इमं गाथमाह ।

तस्सत्थो — “इदं नाम मे धनं वा धज्जं वा अदासी”ति च, “इदं नाम मे किच्चं अत्तना उय्योगमापज्जन्तो अकासी”ति च, “अमु मे मातितो वा पितितो वा सम्बन्धत्ता जाती”ति च सिनेहवसेन ताणसमत्थताय “मित्ता”ति च, “असुको मे सह पंसुकीळको सखा”ति च एवं सब्बमनुस्सरन्तो पेतानं दक्खिणं दज्जा, दानं निय्यातेय्याति । अपरो पाठो “पेतानं दक्खिणा दज्जा”ति । तस्सत्थो — दातब्बाति दज्जा । का सा? पेतानं दक्खिणा, तेनेव “अदासि मे”ति आदिना नयेन पुब्बे कतमनुस्सरं अनुस्सरताति वुत्तं होति । करणवचनप्पसङ्गे पच्चत्तवचनं वेदितब्बं ।

एकादसमगाथावण्णना

११. एवं भगवा पेतानं दक्खिणानिय्यातने कारणभूतानि अनुस्सरणवत्थूनि दस्सेन्तो —

“अदासि मे अकासि मे, जातिमित्ता सखा च मे ।
पेतानं दक्खिणं दज्जा, पुब्बे कतमनुस्सर”न्ति ॥ —

वत्वा पुन ये जातिमरणेन रुण्णसोकादिपरा एव हुत्वा तिट्ठन्ति, न तेसं अत्थाय किञ्चि देन्ति, तेसं तं रुण्णसोकादि केवलं अत्तपरितापनमेव होति, न पेतानं किञ्चि अत्थं निष्फादेतीति दस्सेन्तो “न हि रुण्णं वा”ति इमं गाथमाह ।

तत्थ रुण्णन्ति रोदना रोदितत्तं अस्सुपातनं, एतेन कायपरिस्समं दस्सेति । सोकोति सोचना सोचितत्तं, एतेन चित्तपरिस्समं दस्सेति । या चज्जाति या च रुण्णसोकेहि अज्जा । परिदेवनाति जातिव्यसनेन फुट्टस्स लालप्पना, “कहं एकपुत्तक पिय मनापा”ति एवमादिना नयेन गुणसंवण्णना, एतेन वचीपरिस्समं दस्सेति ।

द्वादसमगाथावण्णना

१२. एवं भगवा “रुण्णं वा सोको वा या चज्जा परिदेवना, सब्बम्पि तं पेतानं अत्थाय न होति, केवलन्तु अत्तानं परितापनमत्तमेव, एवं तिट्ठन्ति जातयो”ति रुण्णादीनं निरत्थकभावं दस्सेत्वा पुन मागधराजेन या दक्खिणा दिन्ना, तस्सा सात्थकभावं दस्सेन्तो “अयञ्च खो दक्खिणा”ति इमं गाथमाह ।

तस्सत्थो — अयञ्च खो, महाराज, दक्खिणा तया अज्ज अत्तनो जातिगणं उट्ठिस्स दिन्ना, सा यस्मा सङ्घो अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं लोकस्स, तस्मा सङ्घमिह सुप्पतिट्ठिता अस्स पेतजनस्स दीघरत्तं हिताय उपकप्पति सम्पज्जति फलतीति वुत्तं होति । उपकप्पतीति च ठानसो उपकप्पति, तंखणंयेव उपकप्पति, न चिरेन । यथा हि तंखणञ्जेव पटिभन्तं “ठानसोवेत्तं तथागतं पटिभाती”ति वुच्चति, एवमिधापि तंखणंयेव उपकप्पन्ता “ठानसो उपकप्पती”ति वुत्ता । यं वा तं “इदं खो, ब्राह्मण, ठानं, यत्थ ठितस्स तं दानं उपकप्पती”ति (अ० नि० १०.१७७) वुत्तं, तत्थ खुप्पिपासिकवन्तासपरदत्तूपजीविनिज्झामतण्हिकादिभेदभिन्ने ठाने उपकप्पतीति वुत्तं यथा कहापणं देन्तो “कहापणसो देती”ति लोके वुच्चति । इमस्मिञ्च अत्थविकप्पे उपकप्पतीति पातुभवति, निब्बत्ततीति वुत्तं होति ।

तेरसमगाथावण्णना

१३. एवं भगवा रज्जा दिन्नाय दक्खिणाय सात्थकभावं दस्सेन्तो —

“अयञ्च खो दक्खिणा दिन्ना, सङ्गमिह सुप्पतिट्ठिता ।
दीघरत्तं हितायस्स, ठानसो उपकप्पती”ति ॥ —

वत्वा पुन यस्मा इमं दक्खिणं देन्तेन जातीनं जातीहि कत्तब्बकिच्चकरणवसेन जातिधम्मो निदस्सितो, बहुजनस्स पाकटीकतो, निदस्सनं वा कतो, तुम्हेहिपि जातीनं एवमेव जातीहि कत्तब्बकिच्चकरणवसेन जातिधम्मो परिपूरेतब्बो, न निरत्थकेहि रुण्णादीहि अत्ता परितापेतब्बोति च पेटे दिब्बसम्पत्तिं अधिगमेन्तेन पेतानं पूजा कता उळारा, बुद्धप्पमुखञ्च भिक्खुसङ्घं अन्नपानादीहि सन्तप्पेन्तेन भिक्खूनं बलं अनुपदिन्नं, अनुकम्पादिगुणपरिवारञ्च चागचेतनं निब्बत्तेन्तेन अनप्पकं पुज्जं पसुतं, तस्मा भगवा इमेहि यथाभुच्चगुणेहि राजानं सम्पहंसेन्तो —

“सो जातिधम्मो च अयं निदस्सितो,
पेतान पूजा च कता उळारा ।
बलञ्च भिक्खूनमनुप्पदिन्नं,
तुम्हेहि पुज्जं पसुतं अनप्पक”न्ति ॥ —

इमाय गाथाय देसनं परियोसापेति ।

अथ वा “सो जातिधम्मो च अयं निदस्सितो”ति इमिना गाथापदेन भगवा राजानं धम्मिया कथाय सन्दस्सेति । जातिधम्मनिदस्सनमेव हि एत्थ सन्दस्सनं पेतान पूजा च कता उळाराति इमिना समादपेति । उळाराति पसंसनमेव हि एत्थ पुनप्पुनं पूजाकरणे समादपनं । बलञ्च भिक्खूनमनुप्पदिन्नन्ति इमिना समुत्तेजेति । बलानुप्पदानमेव हि एत्थ एवं दानं, बलानुप्पदानताति तस्स उस्साहवट्ठनेन समुत्तेजनं । तुम्हेहि पुज्जं पसुतं अनप्पकन्ति इमिना सम्पहंसेति । पुज्जप्पसुतकित्तनमेव हि एत्थ तस्स यथाभुच्चगुणसंवण्णनभावेन सम्पहंसनजननतो सम्पहंसनन्ति वेदितब्बं ।

देसनापरियोसाने च पेट्तिविसयूपपत्तिआदीनवसंवण्णनेन संविग्गानं योनिसो पदहतं चतुरासीतिया पाणसहस्सानं धम्माभिसमयो अहोसि । दुतियदिवसेपि भगवा देवमनुस्सानं इदमेव तिरोकुट्टं देसेसि, एवं याव सत्तमदिवसा तादिसो एव धम्माभिसमयो अहोसीति ।

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्ठकथाय

तिरोकुट्टसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. निधिकण्डसुत्तवण्णना

निक्खेपकारणं

इदानि यदिदं तिरोकुट्टानन्तरं “निधिं निधेति पुरिसो”तिआदिना निधिकण्डं निक्खित्तं, तस्स —

“भासित्वा निधिकण्डस्स, इध निक्खेपकारणं ।
अट्ठप्पत्तिञ्च दीपेत्वा, करिस्सामत्थवण्णनं” ॥

तत्थ इध निक्खेपकारणं तावस्स एवं वेदितब्बं । इदञ्चि निधिकण्डं भगवता इमिना अनुक्कमेन अवुत्तम्पि यस्मा अनुमोदनवसेन वुत्तस्स तिरोकुट्टस्स मिथुनभूतं, तस्मा इध निक्खित्तं । तिरोकुट्टेन वा पुञ्जविरहितानं विपत्तिं दस्सेत्वा इमिना कतपुञ्जानं सम्पत्तिदस्सनत्थम्पि इदं इध निक्खित्तन्ति वेदितब्बं । इदमस्स इध निक्खेपकारणं ।

सुत्तट्ठप्पत्ति

अट्ठप्पत्ति पनस्स — सावत्थियं किर अज्जतरो कुटुम्बिको अट्ठो महद्धनो महाभोगो । सो च सद्धो होति पसन्नो, विगतमलमच्छेरेन चेतसा अगारं अज्झावसति । सो एकस्मिं दिवसे बुद्धप्पमुखस्स भिक्खुसङ्घस्स दानं देति । तेन च समयेन राजा धनत्थिको होति, सो तस्स सन्तिके पुरिसं पेसेसि “गच्छ, भणे, इत्थन्नामं कुटुम्बिकं आनेही”ति । सो गन्त्वा तं कुटुम्बिकं आह “राजा तं गहपति आमन्तेती”ति । कुटुम्बिको सद्धादिगुणसमन्नागतेन चेतसा बुद्धप्पमुखं भिक्खुसङ्घं परिविसन्तो आह “गच्छ, भो पुरिस, पच्छा आगमिस्सामि, इदानि तावम्हि निधिं निधेन्तो ठितो”ति । अथ भगवा भुत्तावी पवारितो तमेव पुञ्जसम्पदं परमत्थतो निधीति दस्सेतुं तस्स कुटुम्बिकस्स अनुमोदनत्थं “निधिं निधेति पुरिसो”ति इमा गाथायो अभासि । अयमस्स अट्ठप्पत्ति ।

एवमस्स —

“भासित्वा निधिकण्डस्स, इध निक्खेपकारणं ।
अट्ठप्पत्तिञ्च दीपेत्वा, करिस्सामत्थवण्णनं” ॥

पठमगाथावण्णना

१. तत्थ निधिं निधेति पुरिसोति निधीयतीति निधि, ठपीयति रक्खीयति गोपीयतीति अत्थो । सो चतुब्बिधो थावरो, जङ्गमो, अङ्गसमो, अनुगामिकोति । तत्थ थावरो नाम भूमिगतं वा वेहासट्ठं वा हिरज्जं वा सुवण्णं वा खेतं वा वत्थु वा, यं वा पनज्जम्पि एवरूपं इरियापथविरहितं, अयं थावरो निधि । जङ्गमो नाम दासिदासं हत्थिगवस्सवळवं अजेळकं कुक्कुटसूकरं यं वा पनज्जम्पि एवरूपं इरियापथपटिसंयुत्तं । अयं जङ्गमो निधि अङ्गसमो नाम कम्मायतनं, सिप्पायतनं, विज्जाट्ठानं, बाहुसच्चं, यं वा पनज्जम्पि एवरूपं सिक्खित्वा गहितं अङ्गपच्चङ्गमिव अत्तभावप्पटिबद्धं, अयं अङ्गसमो निधि । अनुगामिको नाम दानमयं पुञ्जं सीलमयं भावनामयं धम्मस्सवनमयं धम्मदेसनामयं, यं वा पनज्जम्पि एवरूपं पुञ्जं तत्थ तत्थ अनुगन्त्वा विय इट्ठफलमनुष्पदेति, अयं अनुगामिको निधि । इमस्मिं पन ठाने थावरो अधिप्पेतो ।

निधेतीति ठपेति पटिसामेति गोपेति । पुरिसोति मनुस्सो । कामञ्च पुरिसोपि इत्थीपि पण्डकोपि निधिं निधेति, इध पन पुरिससीसेन देसना कता, अत्थतो पन तेसम्पि इध समोधानं दट्ठब्बं । गम्भीरे ओदकन्तिकेति ओगाहेतब्बट्टेन गम्भीरं, उदकस्स अन्तिकभावेन ओदकन्तिकं । अत्थि गम्भीरं न ओदकन्तिकं जङ्गले भूमिभागे सतिकपोरिसो आवाटो विय, अत्थि ओदकन्तिकं न गम्भीरं निन्ने पल्लले एकद्विविदत्थिको आवाटो विय, अत्थि गम्भीरञ्चेव ओदकन्तिकञ्च जङ्गले भूमिभागे याव इदानि उदकं आगमिस्सतीति, ताव खतो आवाटो विय । तं सन्धाय इदं वुत्तं “गम्भीरे ओदकन्तिके”ति । अत्थे किच्चे समुप्पन्नेति अत्था अनपेतन्ति अत्थं, अत्थावहं हितावहन्ति वुत्तं होति । कातब्बन्ति किच्चं, किञ्चिदेव

करणीयन्ति वृत्तं होति । उप्पन्नं एव समुप्पन्नं, कत्तब्बभावेन उपट्ठितन्ति वृत्तं होति । तस्मिं अत्थे किच्चे समुप्पन्ने ।
अत्थाय मे भविस्सतीति निधानप्पयोजननिदस्सनमेतं । एतदत्थञ्चिह सो निधेति “अत्थावहे किस्मिञ्चिदेव करणीये
समुप्पन्ने अत्थाय मे भविस्सति, तस्स मे किच्चस्स निप्फत्तिया भविस्सती”ति । किच्चनिप्फत्तियेव हि तस्स किच्चे
समुप्पन्ने अत्थोति वेदितब्बो ।

दुतियगाथावण्णना

एवं निधानप्पयोजनं दस्सेन्तो अत्थाधिगमाधिप्पायं दस्सेत्वा इदानी अनत्थापगमाधिप्पायं दस्सेतुमाह —

२. “राजतो वा दुरुत्तस्स, चोरतो पीळितस्स वा ।

इणस्स वा पमोक्खाय, दुब्भिक्खे आपदासु वा”ति ॥

तस्सत्थो “अत्थाय मे भविस्सती”ति च “इणस्स वा पमोक्खाया”ति च एत्थ वृत्तेहि द्वीहि भविस्सतिपमोक्खाय-पदेहि
सद्धिं यथासम्भवं योजेत्वा वेदितब्बो ।

तत्थायं योजना — न केवलं अत्थाय मे भविस्सतीति एव पुरिसो निधिं निधेति, किन्तु “अयं चोरो”ति वा
“पारदारिको”ति वा “सुङ्गघातको”ति वा एवमादिना नयेन पच्चत्थिकेहि पच्चामित्तेहि दुरुत्तस्स मे सतो राजतो वा
पमोक्खाय भविस्सति, सन्धिच्छेदादीहि धनहरणेन वा, “एत्तकं हिरञ्जसुवण्णं देही”ति जीवग्गाहेन वा चोरेहि मे पीळितस्स
सतो चोरतो वा पमोक्खाय भविस्सति । सन्ति मे इणायिका, ते मं “इणं देही”ति चोदेस्सन्ति, तेहि मे चोदियमानस्स इणस्स
वा पमोक्खाय भविस्सति । होति सो समयो, यं दुब्भिक्खं होति दुस्सस्सं दुल्लभपिण्डं, तत्थ न सुकरं अप्पधनेन यापेतुं,
तथाविधे आगते दुब्भिक्खे वा मे भविस्सति । यथारूपा आपदा उप्पज्जन्ति अगितो वा उदकतो वा अप्पियदायादतो वा,
तथारूपासु वा उप्पन्नासु आपदासु मे भविस्सतीतिपि पुरिसो निधिं निधेतीति ।

एवं अत्थाधिगमाधिप्पायं अनत्थापगमाधिप्पायञ्चाति द्वीहि गाथाहि दुविधं निधानप्पयोजनं दस्सेत्वा इदानी तमेव
दुविधं पयोजनं निगमेन्तो आह —

“एतदत्थाय लोकस्मिं, निधिं नाम निधीयती”ति ॥

तस्सत्थो — खायं “अत्थाय मे भविस्सती”ति च “राजतो वा दुरुत्तस्सा”ति एवमादीहि च अत्थाधिगमो
अनत्थापगमो च दस्सितो । **एतदत्थाय** एतेसं निप्फादनत्थाय इमस्मिं ओकासलोके यो कोचि हिरञ्जसुवण्णादिभेदो **निधिं**
नाम निधीयति ठपीयति पटिसामीयतीति ।

ततियगाथावण्णना

इदानी यस्मा एवं निहितोपि सो निधिं पुज्जवतंयेव अधिप्पेतत्थसाधको होति, न अज्जेसं, तस्मा तमतथं दीपेन्तो आह
—

३. “तावस्सुनिहितो सन्तो, गम्भीरे ओदकन्तिके ।

न सब्बो सब्बदा एव, तस्स तं उपकप्पती'ति ॥

तस्सत्थो — सो निधि ताव सुनिहितो सन्तो, ताव सुट्ठु निखणित्वा ठपितो समानोति वुत्तं होति । कीव सुट्ठुति? गम्भीरे ओदकन्तिके, याव गम्भीरे ओदकन्तिके निहितोति सङ्खं गच्छति, ताव सुट्ठुति वुत्तं होति । न सब्बो सब्बदा एव, तस्स तं उपकप्पतीति येन पुरिसेन निहितो, तस्स सब्बोपि सब्बकालं न उपकप्पति न सम्पज्जति, यथावुत्तकिच्चकरणसमत्थो न होतीति वुत्तं होति । किन्तु कोचिदेव कदाचिदेव उपकप्पति, नेव वा उपकप्पतीति । एत्थ च न्ति पदपूरणमत्ते निपातो दट्ठब्बो “यथा तं अप्पमत्तस्स आतापिनो”ति एवमादीसु (म० नि० २.१८-१९; ३.१५४) विय । लिङ्गभेदं वा कत्वा “सो”ति वत्तब्बे “त”न्ति वुत्तं । एवं हि वुच्चमाने सो अत्थो सुखं बुज्झतीति ।

चतुत्थपञ्चमगाथावण्णना

एवं “न सब्बो सब्बदा एव, तस्स तं उपकप्पती”ति वत्वा इदानीं येहि कारणेहि न उपकप्पति, तानि दस्सेन्तो आह —

४. “निधि वा ठाना चवति, सज्जा वास्स विमुहति ।

नागा वा अपनामेन्ति, यस्मा वापि हरन्ति नं ॥

५. “अप्पिया वापि दायादा, उद्धरन्ति अपस्सतो”ति ॥

तस्सत्थो — यस्मिं ठाने सुनिहितो होति निधि, सो वा निधि तम्हा ठाना चवति अपेति विगच्छति, अचेतनोपि समानो पुज्जक्खयवसेन अज्जं ठानं गच्छति । सज्जा वा अस्स विमुहति, यस्मिं ठाने निहितो निधि, तं न जानाति, अस्स पुज्जक्खयचोदिता नागा वा तं निधिं अपनामेन्ति अज्जं ठानं गमेन्ति । यक्खा वापि हरन्ति येनिच्छकं आदाय गच्छन्ति । अपस्सतो वा अस्स अप्पिया वा दायादा भूमिं खणित्वा तं निधिं उद्धरन्ति । एवमस्स एतेहि ठाना चवनादीहि कारणेहि सो निधि न उपकप्पतीति ।

एवं ठाना चवनादीनि लोकसम्मतानि अनुपकप्पनकारणानि वत्वा इदानीं यं तं एतेसम्पि कारणानं मूलभूतं एकज्जेव पुज्जक्खयसज्जितं कारणं, तं दस्सेन्तो आह —

“यदा पुज्जक्खयो होति, सब्बमेतं विनस्सती”ति ॥

तस्सत्थो — यस्मिं समये भोगसम्पत्तिनिष्फादकस्स पुज्जस्स खयो होति, भोगपारिजुज्जसंवत्तनिकमपुज्जमोकासं कत्वा ठितं होति, अथ यं निधिं निधेन्तेन निहितं हिरज्जसुवण्णादिधनजातं, सब्बमेतं विनस्सतीति ।

छट्ठगाथावण्णना

एवं भगवा तेन तेन अधिप्पायेन निहितम्पि यथाधिप्पायं अनुपकप्पन्तं नानप्पकारेहि नस्सनधम्मं लोकसम्मतं निधिं वत्वा इदानीं यं पुज्जसम्पदं परमत्थतो निधीति दस्सेतुं तस्स कुटुम्बिकस्स अनुमोदनत्थमिदं निधिकण्डमारब्धं, तं दस्सेन्तो आह —

६. “यस्स दानेन सीलेन, संयमेन दमेन च ।

निधी सुनिहितो होति, इत्थिया पुरिसस्स वा”ति ॥

तत्थ दानन्ति “दानञ्च धम्मचरिया चा”ति एत्थ वुत्तनयेनेव गहेतब्बं । सीलन्ति कायिकवाचसिको अवीतिक्कमो । पञ्चङ्गदसङ्गपातिमोक्खसंवरदि वा सब्बम्पि सीलं इध सीलन्ति अधिप्पेतं । संयमोति संयमनं संयमो, चेतसो नानारम्मणगतिनिवारणन्ति वुत्तं होति, समाधिस्सेतं अधिवचनं । येन संयमेन समन्नागतो “हत्थसंयतो, पादसंयतो, वाचासंयतो, संयतुत्तमो”ति एत्थ संयतुत्तमोति वुत्तो । अपरे आहु “संयमनं संयमो, संवरणन्ति वुत्तं होति, इन्द्रियसंवरस्सेतं अधिवचन”न्ति । दमोति दमनं, किलेसूपसमनन्ति वुत्तं होति, पञ्जायेतं अधिवचनं । पञ्जा हि कत्थचि पञ्जात्वेव वुच्चति “सुस्सूसा लभते पञ्ज”न्ति एवमादीसु (सं० नि० १.२४६; सु० नि० १८८) । कत्थचि धम्मोति “सच्चं धम्मो धिति चागो”ति एवमादीसु । कत्थचि दमोति “यदि सच्चा दमा चागा, खन्त्या भिय्यो न विज्जती”ति आदीसु ।

एवं दानादीनि जत्वा इदानी एवं इमिस्सा गाथाय सम्पिण्डेत्वा अत्थो वेदितब्बो — यस्स इत्थिया वा पुरिसस्स वा दानेन सीलेन संयमेन दमेन चाति इमेहि चतूहि धम्मेहि यथा हिरज्जेन सुवण्णेन मुत्ताय मणिना वा धनमयो निधि तेसं सुवण्णादीनं एकत्थ पक्खिपनेन निधीयति, एवं पुञ्जमयो निधि तेसं दानादीनं एकचित्तसन्ताने चेतियादिमि वा वत्थुमि सुट्ठु करणेन सुनिहितो होतीति ।

सत्तमगाथावण्णना

एवं भगवा “यस्स दानेना”ति इमाय गाथाय पुञ्जसम्पदाय परमत्थतो निधिभावं दस्सेत्वा इदानी यत्थ निहितो, सो निधि सुनिहितो होति, तं वत्थुं दस्सेन्तो आह —

७. “चेतियमि च सङ्गे वा, पुग्गले अतिथीसु वा ।

मातरि पितरि चापि, अथो जेट्ठमि भातरी”ति ॥

तत्थ चयितब्बन्ति चेतियं, पूजेतब्बन्ति वुत्तं होति, चितत्ता वा चेतियं । तं पनेतं चेतियं तिविधं होति परिभोगचेतियं, उद्दिस्सकचेतियं, धातुकचेतियन्ति । तत्थ बोधिरुक्खो परिभोगचेतियं, बुद्धपटिमा उद्दिस्सकचेतियं, धातुगम्भथूपा सधातुका धातुकचेतियं । सङ्गोति बुद्धप्पमुखादीसु यो कोचि । पुग्गलोति गहट्टपब्बजितेसु यो कोचि । नत्थि अस्स तिथि, यमि वा तमि दिवसे आगच्छतीति अतिथि । तद्धुणे आगतपाहुनकस्सेतं अधिवचनं । सेसं वुत्तनयमेव ।

एवं चेतियादीनि जत्वा इदानी एवं इमिस्सा गाथाय सम्पिण्डेत्वा अत्थो वेदितब्बो — यो सो निधि “सुनिहितो होती”ति वुत्तो, सो इमेसु वत्थूसु सुनिहितो होति । कस्मा? दीघरत्तं इट्ठफलानुप्पदानसमत्थताय । तथा हि अप्पकम्पि चेतियमि दत्त्वा दीघरत्तं इट्ठफललाभिनो होन्ति । यथाह —

“एकपुप्फं यजित्वान, असीतिकप्पकोटियो ।

दुग्गतिं नाभिजानामि, पुप्फदानस्सिदं फल”न्ति च ॥

“मत्तासुखपरिच्चागा, पस्से चे विपुलं सुख”न्ति च॥ (ध० प० २९०) ।

एवं दक्खिणाविसुद्धिवेलामसुत्तादीसु वुत्तनयेन सङ्गादिवत्थूसुपि दानफलविभागो वेदितब्बो । यथा च चेतियादीसु दानस्स पवत्ति फलविभूति च दस्सिता, एवं यथायोगं सब्बत्थ तं तं आरभित्वा चारित्तवारित्तवसेन सीलस्स, बुद्धानुस्सतिवसेन संयमस्स, तब्बत्थुकविपस्सनामनसिकारपच्चवेक्खणवसेन दमस्स च पवत्ति तस्स तस्स फलविभूति च वेदितब्बा ।

अट्टमगाथावण्णना

एवं भगवा दानादीहि निधीयमानस्स पुज्जमयनिधिनो चेतियादिभेदं वत्थुं दस्सेत्वा इदानी एतेसु वत्थूसु सुनिहितस्स तस्स निधिनो गम्भीरे ओदकन्तिके निहितनिधितो विसेसं दस्सेन्तो आह —

८. “एसो निधि सुनिहितो, अजेय्यो अनुगामिको ।

पहाय गमनीयेसु, एतं आदाय गच्छती”ति ॥

तत्थ पुब्बपदेन तं दानादीहि सुनिहितनिधिं निद्विसति “एसो निधि सुनिहितो”ति । अजेय्योति परेहि जेत्वा गहेतुं न सक्का, अच्छेय्योतिपि पाठो, तस्स अच्छितब्बो अच्छनारहो हितसुखत्थिकेन उपचितब्बोति अत्थो । एतस्मिञ्च पाठे एसो निधि अच्छेय्योति सम्बन्धित्वा पुन “कस्मा”ति अनुयोगं दस्सेत्वा “यस्मा सुनिहितो अनुगामिको”ति सम्बन्धितब्बं । इतरथा हि सुनिहितस्स अच्छेय्यत्तं वुत्तं भवेय्य, न च सुनिहितो अच्छनीयो । अच्छितो एव हि सोति । अनुगच्छतीति अनुगामिको, परलोकं गच्छन्तम्पि तत्थ तत्थ फलदानेन न विजहतीति अत्थो ।

पहाय गमनीयेसु एतं आदाय गच्छतीति मरणकाले पच्चुपट्टिते सब्बभोगेसु पहाय गमनीयेसु एतं निधिं आदाय परलोकं गच्छतीति अयं किर एतस्स अत्थो । सो पन न युज्जति । कस्मा? भोगानं अगमनीयतो । पहातब्बा एव हि ते ते भोगा, न गमनीया, गमनीया पन ते ते गतिविसेसा । यतो यदि एस अत्थो सिया, पहाय भोगे गमनीयेसु गतिविसेसेसु इति वदेय्य । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो — “निधि वा ठाना चवती”ति एवमादिना पकारेण पहाय मच्चं भोगेसु गच्छन्तेसु एतं आदाय गच्छतीति । एसो हि अनुगामिकत्ता तं नप्पजहतीति ।

तत्थ सिया “गमनीयेसूति एत्थ गन्तब्बेसूति अत्थो, न गच्छन्तेसू”ति । तं न एकंसतो गहेतब्बं । यथा हि “अरिया निय्यानिका”ति (दी० नि० २.१४१) एत्थ निय्यन्ताति अत्थो, न निय्यातब्बाति, एवमिधापि गच्छन्तेसूति अत्थो, न गन्तब्बेसूति ।

अथ वा यस्मा एस मरणकाले कस्सचि दातुकामो भोगे आमसितुम्पि न लभति, तस्मा तेन ते भोगा पुब्बं कायेन पहातब्बा, पच्छा विहतासेन चेतसा गन्तब्बा, अतिक्कमितब्बाति वुत्तं होति । तस्मा पुब्बं कायेन पहाय पच्छा चेतसा गमनीयेसु भोगेसूति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । पुरिमस्मिं अत्थे निद्धारणे भुम्मवचनं, पहाय गमनीयेसु भोगेसु एकमेवेतं पुज्जनिधिविभवं ततो नीहरित्वा आदाय गच्छतीति । पच्छिमे अत्थे भावेनभावलक्खणे भुम्मवचनं । भोगानज्झि गमनीयभावेन एतस्स निधिस्स आदाय गमनीयभावो लक्खीयतीति ।

नवमगाथावण्णना

एवं भगवा इमस्स पुञ्जनिधिनो गम्भीरे ओदकन्तिके निहितनिधितो विसेसं दस्सेत्वा पुन अत्तनो भण्डगुणसंवण्णनेन कयजनस्स उस्साहं जनेन्तो उळारभण्डवाणिजो विय अत्तना देसितपुञ्जनिधिगुणसंवण्णनेन तस्मिं पुञ्जनिधिम्हि देवमनुस्सानं उस्साहं जनेन्तो आह —

९. “असाधारणमज्जेसं, अचोराहरणो निधि ।

कयिराथ धीरो पुञ्जानि, यो निधि अनुगामिको”ति ॥

तत्थ असाधारणमज्जेसन्ति असाधारणो अज्जेसं, मकारो पदसन्धिकरो “अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता”ति आदीसु विय । न चोरेहि आहरणो अचोराहरणो, चोरेहि आदातब्बो न होतीति अत्थो । निधातब्बोति निधि । एवं द्वीहि पदेहि पुञ्जनिधिगुणं संवण्णेत्वा ततो द्वीहि तत्थ उस्साहं जनेति “कयिराथ धीरो पुञ्जानि, यो निधि अनुगामिको”ति । तस्सत्थो — यस्मा पुञ्जानि नाम असाधारणो अज्जेसं, अचोराहरणो च निधि होति । न केवलज्च असाधारणो अचोराहरणो च निधि, अथ खो पन “एसो निधि सुनिहितो, अजेय्यो अनुगामिको”ति एत्थ वुत्तो यो निधि अनुगामिको । सो च यस्मा पुञ्जानियेव, तस्मा कयिराथ करेय्य धीरो बुद्धिसम्पन्नो धितिसम्पन्नो च पुग्गलो पुञ्जानीति ।

दसमगाथावण्णना

एवं भगवा गुणसंवण्णनेन पुञ्जनिधिम्हि देवमनुस्सानं उस्साहं जनेत्वा इदानी ये उस्सहित्वा पुञ्जनिधिकिरियाय सम्पादेन्ति, तेसं सो यं फलं देति, तं सङ्खेपतो दस्सेन्तो आह —

१०. “एस देवमनुस्सानं, सब्बकामददो निधी”ति ॥

इदानी यस्मा पत्थनाय पटिबन्धितस्स सब्बकामददत्तं, न विना पत्थनं होति । यथाह —

“आकङ्खेय्य चे गहपतयो धम्मचारी समचारी ‘अहो वताहं कायस्स भेदा परं मरणा खत्तियमहासालानं सहब्यतं उपपज्जेय्य’न्ति, ठानं खो पनेतं विज्जति यं सो कायस्स भेदा परं मरणा खत्तियमहासालानं सहब्यतं उपपज्जेय्य । तं किस्स हेतु? तथा हि सो धम्मचारी समचारी” (म० नि० १.४४२) ।

एवं “अनासवं चेतोविमुत्तिं पज्जाविमुत्तिं दिट्ठेव धम्मे सयं अभिज्जा सच्छिक्त्वा उपसम्पज्ज विहरेय्य । तं किस्स हेतु? तथा हि सो धम्मचारी समचारी”ति (म० नि० १.४४२) ।

तथा चाह —

“इध, भिक्खवे, भिक्खु सद्भाय समन्नागतो होति, सीलेन, सुतेन, चागेन, पज्जाय समन्नागतो होति, तस्स एवं होति ‘अहो वताहं कायस्स भेदा परं मरणा खत्तियमहासालानं सहब्यतं उपपज्जेय्य’न्ति । सो तं चित्तं पदहति, तं चित्तं अधिट्ठाति, तं चित्तं भावेति । तस्स ते सङ्खारा च विहारा च एवं भाविता एवं बहुलीकता ततूपपत्तिया संवत्तन्ती”ति (म० नि० ३.१६१) एवमादि ।

तस्मा तं तथा तथा आकङ्क्षुपरियायं चित्तपदहनाधिष्ठानभावनापरिक्खारं पत्थनं तस्स सब्बकामददत्ते हेतुं दस्सेन्तो आह —

“यं यदेवाभिपत्थेन्ति, सब्बमेतेन लब्धती”ति ॥

एकादसमगाथावण्णना

११. इदानीं यं तं सब्बं एतेन लब्धति, तं ओधिसो ओधिसो दस्सेन्तो “सुवण्णता सुसरता”ति एवमादिगाथायो आह ।

तत्थ पठमगाथाय ताव सुवण्णता नाम सुन्दरच्छविवण्णता कञ्चनसन्निभत्तचता, सापि एतेन पुञ्जनिधिना लब्धति । यथाह —

“यम्पि, भिक्खवे, तथागतो पुरिमं जातिं...पे०... पुब्बे मनुस्सभूतो समानो अक्कोधनो अहोसि अनुपायासबहुलो, बहुम्पि वुत्तो समानो नाभिसज्जि न कुप्पि न ब्यापज्जि न पतित्थीयि, न कोपञ्च दोसञ्च अप्पच्चयञ्च पात्वाकासि, दाता च अहोसि सुखुमानं मुदुकानं अत्थरणानं पावुरणानं खोमसुखुमानं कप्पासिक... पे०... कोसेय्य...पे०... कम्बलसुखुमानं । सो तस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता...पे०... इत्थत्तं आगतो समानो इमं महापुरिसलक्खणं पटिलभति । सुवण्णवण्णो होति कञ्चनसन्निभत्तचो”ति (दी० नि० ३.२१८) ।

सुसरता नाम ब्रह्मस्सरता करवीकभाणिता, सापि एतेन लब्धति । यथाह —

“यम्पि, भिक्खवे, तथागतो पुरिमं जातिं...पे०... फरुसं वाचं पहाय फरुसाय वाचाय पटिविरतो अहोसि, या सा वाचा नेला कण्णसुखा...पे०... तथारूपिं वाचं भासिता अहोसि । सो तस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता...पे०... इत्थत्तं आगतो समानो इमानि द्वे महापुरिसलक्खणानि पटिलभति । पहुतजिक्को च होति ब्रह्मस्सरो च करवीकभाणी”ति (दी० नि० ३.२३६) ।

सुसण्ठानाति सुट्ठु सण्ठानता, समचितवट्ठितयुत्तद्वानेसु अङ्गपच्चङ्गानं समचितवट्ठितभावेन सन्निवेशोति वुत्तं होति । सापि एतेन लब्धति । यथाह —

“यम्पि, भिक्खवे, तथागतो पुरिमं जातिं...पे०... पुब्बे मनुस्सभूतो समानो बहुजनस्स अत्थकामो अहोसि हितकामो फासुकामो योगक्खेमकामो ‘किन्ति मे सद्भाय वट्ठेय्युं, सीलेन सुतेन चागेन पञ्जाय धनधञ्जेन खेत्तवत्थुना द्विपदचतुप्पदेहि पुत्तदारेहि दासकम्मकरपोरिसेहि जातीहि मित्तेहि बन्धवेहि वट्ठेय्यु’न्ति, सो तस्स कम्मस्स...पे०... समानो इमानि तीणि महापुरिसलक्खणानि पटिलभति, सीहपुब्बङ्कुकायो च होति चितन्तरंसो च समवट्ठक्खन्थो चा”ति (दी० नि० ३.२२४) एवमादि ।

इमिना नयेन इतो परेसम्पि इमिना पुञ्जनिधिना पटिलाभसाधकानि सुत्तपदानि ततो ततो आनेत्वा वत्तब्बानि । अतिवित्थारभयेन तु संखित्तं, इदानीं अवसेसपदानं वण्णनं करिस्सामि ।

सुरूपताति एत्थ सकलसरीरं रूपन्ति वेदितब्बं “आकासो परिवारितो रूपंत्वेव सङ्गं गच्छती”ति आदीसु (म० नि०

१.३०६) विय, तस्स रूपस्स सुन्दरता सुरूपता नातिदीघता नातिरस्सता नातिकिसता नातिथूलता नातिकाळता नच्चोदातताति वुत्तं होति । **आधिपच्चन्ति** अधिपतिभावो, खत्तियमहासालादिभावेन सामिकभावोति अत्थो । **परिवारोति** अगारिकानं सजनपरिजनसम्पत्ति, अनगारिकानं परिससम्पत्ति, आधिपच्चञ्च परिवारो च **आधिपच्चपरिवारो** । एत्थ च सुवण्णतादीहि सरीरसम्पत्ति, आधिपच्चेन भोगसम्पत्ति, परिवारेन सजनपरिजनसम्पत्ति वुत्ताति वेदितब्बा । **सब्बमेतेन लब्भतीति** यं तं “यं यदेवाभिपत्थेन्ति, सब्बमेतेन लब्भती”ति वुत्तं, तत्थ इदम्पि ताव पठमं ओधिसो वुत्तसुवण्णतादि सब्बमेतेन लब्भतीति वेदितब्बन्ति दस्सेति ।

द्वादसमगाथावण्णना

१२. एवमिमाय गाथाय पुज्जानुभावेन लभितब्बं रज्जसम्पत्तितो ओरं देवमनुस्ससम्पत्तिं दस्सेत्वा इदानी तदुभयरज्जसम्पत्तिं दस्सेन्तो “**पदेसरज्ज**”न्ति इमं गाथमाह ।

तत्थ **पदेसरज्जन्ति** एकदीपम्पि सकलं अपापुणित्वा पथविया एकमेकस्मिं पदेसे रज्जं । इस्सरभावो **इस्सरियं**, इमिना दीपचक्कवत्तिरज्जं दस्सेति । **चक्कवत्तिसुखं पियन्ति** इट्ठं कन्तं मनापं चक्कवत्तिसुखं । इमिना चातुरन्तचक्कवत्तिरज्जं दस्सेति । देवेसु रज्जं **देवरज्जं**, एतेन मन्धातादीनम्पि मनुस्सानं देवरज्जं दस्सितं होति । **अपि दिब्बेसूति** इमिना ये ते दिवि भवत्ता “दिब्बा”ति वुच्चन्ति, तेसु दिब्बेसु कायेसु उप्पन्नानम्पि देवरज्जं दस्सेति । **सब्बमेतेन लब्भतीति** यं तं “यं यदेवाभिपत्थेन्ति, सब्बमेतेन लब्भती”ति वुत्तं, तत्थ इदम्पि दुतियं ओधिसो पदेसरज्जादि सब्बमेतेन लब्भतीति वेदितब्बन्ति दस्सेति ।

तेरसमगाथावण्णना

१३. एवमिमाय गाथाय पुज्जानुभावेन लभितब्बं देवमनुस्सरज्जसम्पत्तिं दस्सेत्वा इदानी द्वीहि गाथाहि वुत्तं सम्पत्तिं समासतो पुरक्खत्वा निब्बानसम्पत्तिं दस्सेन्तो “**मानुस्सिका च सम्पत्ती**”ति इमं गाथमाह ।

तस्सायं **पदवण्णना** — मनुस्सानं अयन्ति मानुस्सी, मानुस्सी एव **मानुस्सिका** । सम्पज्जनं **सम्पत्ति** । देवानं लोको देवलोको । तस्मिं **देवलोके** । याति अनवसेसपरियादानं, रमन्ति एताय अज्झत्तं उप्पन्नाय बहिद्भा वा उपकरणभूतायाति **रति**, सुखस्स सुखवत्थुनो चेतं अधिवचनं । याति अनियतवचनं **चसदो** पुब्बसम्पत्तिया सह सम्पिण्डनत्थो । निब्बानंयेव **निब्बानसम्पत्ति** ।

अयं पन **अत्थवण्णना** — या एसा “सुवण्णता”तिआदीहि पदेहि मानुस्सिका च सम्पत्ति देवलोके च या रति वुत्ता, सा च सब्बा, या चायमपरा सद्धानुसारिभावादिवसेन पत्तब्बा निब्बानसम्पत्ति, सा चाति इदं ततियम्पि ओधिसो सब्बमेतेन लब्भतीति ।

अथ वा या पुब्बे सुवण्णतादीहि अवुत्ता “सूरा सतिमन्तो इध ब्रह्मचरियवासो”ति एवमादिना (अ० नि० ९.२१) नयेन निद्दिट्ठा पज्जावेय्यत्तियादिभेदा च मानुस्सिका सम्पत्ति, अपरा देवलोके च या ज्ञानादिरति, या च यथावुत्तप्पकारा निब्बानसम्पत्ति चाति इदम्पि ततियं ओधिसो सब्बमेतेन लब्भतीति । एवम्पेत्य अत्थवण्णना वेदितब्बा ।

चुद्दसमगाथावण्णना

१४. एवमिमाय गाथाय पुञ्जानुभावेन लभितब्बं सद्धानुसारीभावादिवसेन पत्तब्बं निब्बानसम्पत्तिम्पि दस्सेत्वा इदानीं तेविज्जउभतोभागविमुत्तभाववसेनपि पत्तब्बं तमेव तस्स उपायञ्च दस्सेन्तो “**मित्तसम्पदमागम्मा**”ति इमं गाथमाह ।

तस्सायं **पदवण्णना** — सम्पज्जति एताय गुणविभूतिं पापुणातीति सम्पदा, मित्तो एव सम्पदा मित्तसम्पदा, तं **मित्तसम्पदं** । **आगम्मा**ति निस्साय । **योनि**सोति उपायेन । **पयुज्जतो**ति योगानुद्धानं करोतो । विजानाति एतायाति विज्जा, विमुच्चति एताय, सयं वा विमुच्चतीति विमुत्ति, विज्जा च विमुत्ति च विज्जाविमुत्तियो, विज्जाविमुत्तीसु वसीभावो **विज्जाविमुत्तिवसीभावो** ।

अयं पन **अत्थवण्णना** — खायं मित्तसम्पदमागम्म सत्थारं वा अज्जरं वा गरुडानियं सब्रह्मचारिं निस्साय ततो ओवादञ्च अनुसासनिञ्च गहेत्वा यथानुसिद्धं पटिपत्तिया योनिं पयुज्जतो पुब्बेनिवासादीसु तीसु विज्जासु “तत्थ कतमा विमुत्ति? चित्तस्स च अधिमुत्ति निब्बानञ्चा”ति (ध० स० १३८१) एवं आगताय अट्टसमापत्तिनिब्बानभेदाय विमुत्तिया च तथा तथा अदन्धायितत्तेन वसीभावो, इदम्पि चतुत्थं ओधिसो सब्बमेतेन लब्धतीति ।

पन्नरसमगाथावण्णना

१५. एवमिमाय गाथाय पुब्बे कथितविज्जाविमुत्तिवसीभावभागियपुञ्जानुभावेन लभितब्बं तेविज्जउभतोभागविमुत्तभाववसेनपि पत्तब्बं निब्बानसम्पत्तिं दस्सेत्वा इदानीं यस्मा विज्जाविमुत्तिवसीभावप्पत्ता तेविज्जा उभतोभागविमुत्तापि सब्बे पटिसम्भिदादिगुणविभूतिं लभन्ति, इमाय पुज्जसम्पदाय च तस्सा गुणविभूतिया पदद्वानवसेन तथा तथा सापि लब्धति, तस्मा तम्पि दस्सेन्तो “**पटिसम्भिदा विमोक्खा चा**”ति इमं गाथमाह ।

“यतो सम्मा कतेन या चायं धम्मत्थनिरुत्तिपटिभानेसु पभेदगता पज्जा पटिसम्भिदा”ति वुच्चति, ये चिमे “रूपी रूपानि पस्सती”ति आदिना (दी० नि० २.१२९; ३.३३९) नयेन अट्ट विमोक्खा, या चायं भगवतो सावकेहि पत्तब्बा सावकसम्पत्तिसाधिका सावकपारमी, या च सयम्भुभावसाधिका पच्चेकबोधि, या च सब्बसत्तुत्तमभावसाधिका बुद्धभूमि, इदम्पि पञ्चमं ओधिसो सब्बमेतेन लब्धतीति वेदितब्बं ।

सोळसमगाथावण्णना

१६. एवं भगवा यं तं “यं यदेवाभिपत्थेन्ति, सब्बमेतेन लब्धती”ति वुत्तं, तं इमाहि पज्जहि गाथाहि ओधिसो ओधिसो दस्सेत्वा इदानीं सब्बमेविदं सब्बकामददनिधिसज्जितं पुज्जसम्पदं पसंसन्तो “**एवं महत्थिका एसा**”ति इमाय गाथाय देसनं निट्ठपेसि ।

तस्सायं **पदवण्णना** — एवन्ति अतीतत्थनिदस्सनं । महन्तो अत्थो अस्साति **महत्थिका**, महतो अत्थाय संवत्ततीति वुत्तं होति, महिद्धिकातिपि पाठो । **एसा**ति उद्देसवचनं, तेन “यस्स दानेन सीलेना”ति इतो पभुति याव “कयिराथ धीरो पुज्जानी”ति वुत्तं पुज्जसम्पदं उद्दिशति । **यदिदन्ति** अभिमुखकरणत्थे निपातो, तेन एसाति उद्दिष्टं निद्दिसितुं या एसाति अभिमुखं करोति । पुज्जानं सम्पदा **पुज्जसम्पदा** । **तस्मा**ति कारणवचनं । **धीरा**ति धितिमन्तो । **पसंसन्ती**ति वण्णयन्ति । **पण्डिता**ति पज्जासम्पन्ना । **कतपुज्जतन्ति** कतपुज्जभावं ।

अयं पन **अत्थवण्णना** — इति भगवा सुवण्णतादिं बुद्धभूमिपरियोसानं पुज्जसम्पदानुभावेन अधिगन्तब्बमत्थं

वण्णयित्वा इदानीं तमेवत्थं सम्पिण्डेत्वा दस्सेन्तो तेनेवत्थेन यथावुत्तप्पकाराय पुञ्जसम्पदाय महत्थिकत्तं थुनन्तो आह — एवं महतो अत्थस्स आवहनेन महत्थिका एसा, यदिदं मया “यस्स दानेन सीलेना”तिआदिना नयेन देसिता पुञ्जसम्पदा, तस्मा मादिसा सत्तानं हितसुखावहाय धम्मदेसनाय अकिलासुताय यथाभूतगुणेन च धीरा पण्डिता “असाधारणमज्जेसं, अचोराहरणो निधी”तिआदीहि इध वुत्तेहि च, अवुत्तेहि च “मा, भिक्खवे, पुञ्जानं भायित्थ, सुखस्सेतं, भिक्खवे, अधिवचनं, यदिदं पुञ्जानी”तिआदीहि (अ० नि० ७.६२; इतिवु० २२; नेत्ति० १२१) वचनेहि अनेकाकारवोकारं कतपुञ्जतं पसंसन्ति, न पक्खपातेनाति ।

देसनापरियोसाने सो उपासको बहुजनेन सद्धिं सोतापत्तिफले पतिट्ठासि, रज्जो च पसेनदिकोसलस्स सन्तिकं गन्त्वा एतमत्थं आरोचेसि, राजा अतिविय तुट्ठो हुत्वा “साधु, गहपति, साधु खो त्वं, गहपति, मादिसेहिपि अनाहरणीयं निधिं निधेसी”ति संराधेत्वा महतिं पूजमकासीति ।

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्ठकथाय

निधिकण्डसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. मेत्तसुत्तवण्णना

निक्खेपप्पयोजनं

इदानीं निधिकण्डानन्तरं निक्खित्तस्स मेत्तसुत्तस्स वण्णनाक्कमो अनुप्पत्तो । तस्स इध निक्खेपप्पयोजनं वत्वा ततो परं —

“येन वुत्तं यदा यत्थ, यस्मा चेतेस दीपना ।
निदानं सोधयित्वास्स, करिस्सामत्थवण्णनं” ॥

तत्थ यस्मा निधिकण्डेन दानसीलादिपुञ्जसम्पदा वुत्ता, सा च सत्तेसु मेत्ताय कताय महप्फला होति याव बुद्धभूमिं पापेतुं समत्था, तस्मा तस्सा पुञ्जसम्पदाय उपकारदस्सनत्थं, यस्मा वा सरणेहि सासने ओतरित्वा सिक्खापदेहि सीले पतिट्ठितानं द्वित्तिसाकारेण रागप्पहानसमत्थं, कुमारपज्जेन मोहप्पहानसमत्थञ्च कम्मट्ठानं दस्सेत्वा, मङ्गलसुत्तेन तस्स पवत्तिया मङ्गलभावो अत्तरक्खा च, रतनसुत्तेन तस्सानुरूपा पररक्खा, तिरोकुट्टेन रत्तनसुत्ते वुत्तभूतेसु एकच्चभूतदस्सनं वुत्तप्पकाराय पुञ्जसम्पत्तिया पमज्जन्तानं विपत्तिं च, निधिकण्डेन तिरोकुट्टे वुत्तविपत्तिपटिपक्खभूता सम्पत्तिं च दस्सिता, दोसप्पहानसमत्थं पन कम्मट्ठानं अदस्सितमेव, तस्मा तं दोसप्पहानसमत्थं कम्मट्ठानं दस्सेतुं इदं मेत्तसुत्तं इध निक्खित्तं । एवज्झि सुपरिपूरो होति खुद्दकपाठोति इदमस्स इध निक्खेपप्पयोजनं ।

निदानसोधनं

इदानीं यायं —

“येन वुत्तं यदा यत्थ, यस्मा चेतेस दीपना ।

निदानं सोधयित्वास्स, करिस्सामत्थवण्णन’न्ति ॥ —

मातिका निक्खित्ता, तत्थ इदं मेत्तसुत्तं भगवताव वुत्तं, न सावकादीहि, तज्ज पन यदा हिमवन्तपस्सतो देवताहि उब्बाळ्हा भिक्खू भगवतो सन्तिकं आगता, तदा सावत्थियं तेसं भिक्खून् परित्तत्थाय कम्मट्ठानत्थाय च वुत्तन्ति एवं ताव सङ्खेपतो एतेसं पदानं दीपना निदानसोधना वेदितब्बा ।

वित्थारतो पन एवं वेदितब्बा — एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति उपकट्ठाय वस्सूपनायिकाय, तेन खो पन समयेन सम्बहुला नानावेरज्जका भिक्खू भगवतो सन्तिके कम्मट्ठानं गहेत्वा तत्थ तत्थ वस्सं उपगन्तुकामा भगवन्तं उपसङ्कमन्ति । तत्र सुदं भगवा रागचरितानं सविज्जाणकअविज्जाणकवसेन एकादसविधं असुभकम्मट्ठानं, दोसचरितानं चतुब्बिधं मेत्तादिकम्मट्ठानं, मोहचरितानं मरणस्सतिकम्मट्ठानादीनि, वितक्कचरितानं आनापानस्सतिपथवीकसिणादीनि, सद्भाचरितानं बुद्धानुस्सतिकम्मट्ठानादीनि, बुद्धिचरितानं चतुधातुववत्थानादीनीति इमिना नयेन चतुरासीतिसहस्सप्पभेदचरितानुकूलानि कम्मट्ठानानि कथेति ।

अथ खो पञ्चमत्तानि भिक्खुसत्तानि भगवतो सन्तिके कम्मट्ठानं उगहेत्वा सप्पायसेनासनज्ज गोचरगामज्ज परियेसमानानि अनुपुब्बेन गन्त्वा पच्चन्ते हिमवन्तेन सद्धिं एकाबद्धं नीलकाचमणिसन्निभसिलातलं सीतलघनच्छायनीलवनसण्डमण्डितं मुत्ताजालरजतपट्टसदिसवालुकाकिण्णभूमिभागं सुचिसातसीतलजलासयपरिवारितं पब्बतमद्दसंसु । अथ ते भिक्खू तत्थेकरत्तिं वसित्वा पभाताय रत्तिया सरीरपरिकम्मं कत्वा तस्स अविदूरे अज्जतरं गामं पिण्डाय पविसंसु । गामो घननिवेसनसन्निविट्टकुलसहस्सयुत्तो, मनुस्सा चेत्य सद्भा पसन्ना ते पच्चन्ते पब्बजितदस्सनस्स दुल्लभताय भिक्खू दिस्वा एव पीतिसोमनस्सजाता हुत्वा ते भिक्खू भोजेत्वा “इधेव, भन्ते, तेमासं वसथा”ति याचित्वा पञ्च पधानकुटिसत्तानि कारेत्वा तत्थ मज्जपीठपानीयपरिभोजनीयघटादीनि सब्बूपकरणानि पटियादेसुं ।

भिक्खू दुतियदिवसे अज्जं गामं पिण्डाय पविसंसु । तत्थपि मनुस्सा तथेव उपट्टहित्वा वस्सावासं याचिसु । भिक्खू “असति अन्तराये”ति अधिवासेत्वा तं वनसण्डं पविसित्वा सब्बरत्तिन्दिवं आरद्धवीरिया यामघण्डिकं कोट्टेत्वा योनिमनसिकारबहुला विहरन्ता रुक्खमूलानि उपगन्त्वा निसीदिसु । सीलवन्तानं भिक्खून् तेजेन विहततेजा रुक्खदेवता अत्तनो अत्तनो विमाना ओरुह दारके गहेत्वा इतो चितो विचरन्ति । सेय्यथापि नाम राजूहि वा राजमहामत्तेहि वा गामकावासं गतेहि गामवासीनं घरेसु ओकासे गहिते घरमनुस्सका घरा निक्खमित्वा अज्जत्र वसन्ता “कदा नु गमिस्सन्ती”ति दूरतोव ओलोकेन्ति, एवमेव देवता अत्तनो अत्तनो विमानानि छट्टेत्वा इतो चितो च विचरन्तियो दूरतोव ओलोकेन्ति “कदा नु भदन्ता गमिस्सन्ती”ति । ततो एवं समचिन्तेसुं “पठमवस्सूपगता भिक्खू अवस्सं तेमासं वसिस्सन्ति, मयं पन ताव चिरं दारके गहेत्वा ओक्कम्म वसितुं न सक्कोम, हन्द मयं भिक्खून् भयानकं आरम्मणं दस्सेमा”ति । ता रत्तिं भिक्खून् समणधम्मकरणवेलाय भिसनकानि यक्खरूपानि निम्मिनित्वा पुरतो पुरतो तिट्ठन्ति, भेरवसद्दच्च करोन्ति । भिक्खून् तानि रूपानि दिस्वा तज्ज सद्दं सुत्वा हृदयं फन्दि, दुब्बण्णा च अहेसुं उप्पण्डुप्पण्डुकजाता । तेन ते भिक्खू चित्तं एकगं कातुं नासक्खिसु, तेसं अनेकगगचित्तानं भयेन च पुनप्पुनं संविग्गानं सति सम्मुस्सि, ततो तेसं मुट्ठसतीनं दुग्गन्धानि आरम्मणानि पयोजेसुं, तेसं तेन दुग्गन्धेन निम्मथियमानमिव मत्थलुङ्गं अहोसि, गाळ्हा सीसवेदना उप्पज्जिसु, न च तं पवत्तिं अज्जमज्जस्स आरोचेसुं ।

अथेकदिवसं सङ्कत्थेरस्स उपट्ठानकाले सब्बेसु सन्निपतितेसु सङ्कत्थेरो पुच्छि “तुम्हाकं, आवुसो, इमं वनसण्डं पविट्ठानं कतिपाहं अतिविय परिसुद्धो छविण्णो अहोसि परियोदातो, विप्पसन्नानि च इन्द्रियानि, एतरहि पनत्थ किंसा

दुब्बण्णा उप्पण्डुप्पण्डुकजाता, किं वो इध असप्पाय’न्ति । ततो एको भिक्खु आह — “अहं, भन्ते, रत्तिं ईदिसज्ज ईदिसज्ज भेरवारम्मणं पस्सामि च सुणामि च, ईदिसज्ज गन्धं घायामि, तेन मे चित्तं न समाधियती”ति, एतेनेव उपायेन सब्बेव ते तं पवत्तिं आरोचेसुं । सङ्गत्थेरो आह — “भगवता, आवुसो, द्वे वस्सूपनायिका पज्जत्ता, अम्हाकज्ज इदं सेनासनं असप्पायं, आयामावुसो, भगवतो सन्तिकं गन्त्वा अज्जं सप्पायसेनासनं पुच्छामा”ति । “साधु, भन्ते”ति ते भिक्खू थेरस्स पटिस्सुणित्वा सब्बेव सेनासनं संसामेत्वा पत्तचीवरमादाय अनुपलित्तत्ता कुलेसु कज्जि अनामन्तेत्वा एव येन सावत्थि तेन चारिकं पक्कमिंसु । अनुपुब्बेन सावत्थिं गन्त्वा भगवतो सन्तिकं आगमिंसु ।

भगवा ते भिक्खू दिस्वा एतदवोच — “न, भिक्खवे, अन्तोवस्सं चारिका चरितब्बाति मया सिक्खापदं पज्जत्तं, किस्स तुम्हे चारिकं चरथा”ति । ते भगवतो सब्बमारोचेसुं । भगवा आवज्जेन्तो सकलजम्बुदीपे अन्तमसो चतुपादपीठकट्टानमत्तमि तेसं सप्पायसेनासनं नाद्वस । अथ ते भिक्खू आह — “न, भिक्खवे, तुम्हाकं अज्जं सप्पायसेनासनं अत्थि, तत्थेव तुम्हे विहरन्ता आसवक्खयं पापुणिस्सथ, गच्छथ, भिक्खवे, तमेव सेनासनं उपनिस्साय विहरथ, सचे पन देवताहि अभयं इच्छथ, इमं परित्तं उगगण्हथ । एतज्जि वो परित्तज्ज कम्मट्टानज्ज भविस्सती”ति इदं सुत्तमभासि ।

अपरे पनाहु — “गच्छथ, भिक्खवे, तमेव सेनासनं उपनिस्साय विहरथा”ति इदज्ज वत्वा भगवा आह — “अपिच खो आरज्जकेन परिहरणं जातब्बं । सेय्यथिदं — सायं पातं करणवसेन द्वे मेत्ता द्वे परित्ता द्वे असुभा द्वे मरणस्सती अट्ठमहासंवेगवत्थुसमावज्जनज्ज, अट्ठ महासंवेगवत्थूनि नाम जातिजराब्बाधिमरणं चत्तारि अपायदुक्खानीति, अथ वा जातिजराब्बाधिमरणानि चत्तारि, अपायदुक्खं पच्चमं, अतीते वट्टमूलकं दुक्खं, अनागते वट्टमूलकं दुक्खं, पच्चुप्पन्ने आहारपरियेड्डिमूलकं दुक्खं”न्ति । एवं भगवा परिहरणं आचिक्खित्वा तेसं भिक्खून् मेत्तत्थज्ज परित्तत्थज्ज विपस्सनापादकज्झानत्थज्ज इदं सुत्तमभासीति । एवं वित्थारतोपि “येन वुत्तं यदा यत्थ, यस्मा चे”ति एतेसं पदानं दीपना निदानसोधना वेदितब्बा ।

एत्तावता च या सा “येन वुत्तं यदा यत्थ, यस्मा चेतेस दीपना । निदानं सोधयित्वा”ति मातिका ठपिता, सा सब्बाकारेण वित्थारिता होति ।

पठमगाथावण्णना

१. इदानी “अस्स करिस्सामत्थवण्णन”न्ति वुत्तत्ता एवं कतनिदानसोधनस्स अस्स सुत्तस्स अत्थवण्णना आरम्भते । तत्थ करणीयमत्थकुसलेनाति इमिस्सा पठमगाथाय ताव अयं पदवण्णना — करणीयन्ति कातब्बं, करणारहन्ति अत्थो । अत्थोति पटिपदा, यं वा किज्जि अत्तनो हितं, तं सब्बं अरणीयतो अत्थोति वुच्चति, अरणीयतो नाम उपगन्तब्बतो । अत्थे कुसलेन अत्थकुसलेन अत्थेकेनाति वुत्तं होति । यन्ति अनियमितपच्चत्तं । न्ति नियमितउपयोगं, उभयमपि वा यं तन्ति पच्चत्तवचनं । सन्तं पदन्ति उपयोगवचनं, तत्थ लक्खणतो सन्तं, पत्तब्बतो पदं, निब्बानस्सेतं अधिवचनं । अभिसमेच्चाति अभिसमागन्त्वा । सक्कोतीति सक्को, समत्थो पटिबलोति वुत्तं होति । उज्जूति अज्जवयुत्तो । सुट्ठु उज्जूति सुहुज्जु । सुखं वचो तस्मिन्ति सुवचो । अस्साति भवेय्य । मुदूति मद्वयुत्तो । न अतिमानीति अनतिमानि ।

अयं पनेत्थ अत्थवण्णना — करणीयमत्थकुसलेन, यन्तं सन्तं पदं अभिसमेच्चाति एत्थ ताव अत्थि करणीयं, अत्थि अकरणीयं । तत्थ सङ्खेपतो सिक्खत्तयं करणीयं । सीलविपत्ति, दिट्ठिविपत्ति, आचारविपत्ति, आजीवविपत्तीति

एवमादि **अकरणीयं**। तथा अत्थि अत्थकुसलो, अत्थि अनत्थकुसलो। तत्थ यो इमस्मिं सासने पब्बजित्वा न अत्तानं सम्मा पयोजेति, खण्डसीलो होति, एकवीसतिविधं अनेसनं निस्साय जीविकं कप्पेति। सेय्यथिदं — वेळुदानं पत्तदानं पुप्फदानं फलदानं दन्तकट्टदानं मुखोदकदानं सिनानदानं चुण्णदानं मत्तिकादानं चाटुकम्पतं मुग्गसूयतं पारिभटयतं जङ्घपेसनिकं वेज्जकम्पं दूतकम्पं पहिणगमनं पिण्डपटिपिण्डं दानानुप्पदानं वत्थुविज्जं नक्खत्तविज्जं अङ्गविज्जन्ति। छब्बिधे च अगोचरे चरति। सेय्यथिदं — वेसियागोचरे विधवथुल्लकुमारिकपण्डकभिक्षुनीपानागारगोचरेति। संसट्ठो च विहरति राजूहि राजमहामत्तेहि तित्थियेहि तित्थियसावकेहि अननुलोमिकेन गिहिसंसग्गेन, यानि वा पन तानि कुलानि अस्सद्धानि अप्पसन्नानि अनोपानभूतानि अक्कोसकपरिभासकानि अनत्थकामानि अहितअफासुकयोगक्खेमकामानि भिक्खून्...पे०... उपासिकानं, तथारूपानि कुलानि सेवति भजति पयिरुपासति। अयं **अनत्थकुसलो**।

यो पन इमस्मिं सासने पब्बजित्वा अत्तानं सम्मा पयोजेति, अनेसनं पहाय चतुपारिसुद्धिसीले पतिट्ठातुकामो सद्दासीसेन पातिमोक्खसंवरं सतिसीसेन इन्द्रियसंवरं वीरियसीसेन आजीवपारिसुद्धिं, पञ्चासीसेन पच्चयपटिसेवनं पूरेति। अयं **अत्थकुसलो**।

यो वा सत्तापत्तिक्खन्धसोधनवसेन पातिमोक्खसंवरं, छद्वारे घट्टितारम्मणेसु अभिज्झादीनं अनुप्पत्तिवसेन इन्द्रिसंवरं, अनेसनपरिवज्जनवसेन विज्जुप्पसत्थबुद्धबुद्धसावकवणिगतपच्चयपटिसेवनेन च आजीवपारिसुद्धिं, यथावुत्तपच्चवेक्खणवसेन पच्चयपटिसेवनं, चतुइरियापथपरिवत्तने सात्थकतादिपच्चवेक्खणवसेन सम्पजज्जच्च सोधेति। अयम्पि **अत्थकुसलो**।

यो वा यथा ऊसोदकं पटिच्च संकिलिट्ठं वत्थं परियोदापयति, छारिकं पटिच्च आदासो, उक्कामुखं पटिच्च जातरूपं, तथा जाणं पटिच्च सीलं वोदायतीति जत्वा जाणोदकेन धोवन्तो सीलं परियोदापेति। यथा च किकी सकुणिका अण्डं, चमरी मिगो वालधिं, एकपुत्तिका नारी पियं एकपुत्तकं, एकनयनो पुरिसो तं एकनयनञ्च रक्खति, तथा अतिविय अप्पमत्तो अत्तनो सीलक्खन्धं रक्खति, सायं पातं पच्चवेक्खमानो अणुमत्तम्पि वज्जं न पस्सति। अयम्पि **अत्थकुसलो**।

यो वा पन अविप्पटिसारकरे सीले पतिट्ठाय किलेसविक्खम्भनपटिपदं पग्गण्हाति, तं पग्गण्हित्वा कसिणपरिकम्पं करोति, कसिणपरिकम्पं कत्वा समापत्तियो निब्बत्तेति। अयम्पि **अत्थकुसलो**।

यो वा पन समापत्तितो वुट्ठाय सङ्खारे सम्मसित्वा अरहत्तं पापुणाति, अयं अत्थकुसलानं अग्गो। तत्थ ये इमे याव अविप्पटिसारकरे सीले पतिट्ठानेन याव वा किलेसविक्खम्भनपटिपदायपग्गहणेन वणिग्गता अत्थकुसला, ते इमस्मिं अत्थे **अत्थकुसला**ति अधिप्पेता। तथा विधा च ते भिक्खू। तेन भगवा ते भिक्खू सन्धाय एकपुग्गलाधिट्ठानाय देसनाय “करणीयमत्थकुसलेना”ति आह।

ततो “किं करणीयं”न्ति तेसं सज्जातकङ्खानं आह “**यन्तं सन्तं पदं अभिसमेच्चा**”ति। अयमेत्थ अधिप्पायो — तं बुद्धानुबुद्धेहि वणिगतं सन्तं निब्बानपदं पटिवेधवसेन अभिसमेच्च विहरितुकामेन यं करणीयन्ति। एत्थ च यन्ति इमस्स गाथापदस्स आदितो वुत्तमेव करणीयन्ति अधिकारतो अनुवत्तति, तं सन्तं पदं अभिसमेच्चाति। अयं पन यस्मा सावसेसपाठो अत्थो, तस्मा विहरितुकामेनाति वुत्तन्ति वेदितब्बं।

अथ वा **सन्तं पदं अभिसमेच्चा**ति अनुस्सवादिवसेन लोकियपञ्जाय निब्बानपदं “सन्त”न्ति जत्वा तं

अधिगन्तुकामेन यन्तं करणीयन्ति अधिकारतो अनुवत्तति, तं करणीयमत्थकुसलेनाति एवम्पेत्य अधिप्पायो वेदितब्बो । अथ वा “करणीयमत्थकुसलेना”ति वुत्ते “किं”न्ति चिन्तेन्तानं आह “यन्तं सन्तं पदं अभिसमेच्चा”ति । तस्सेवं अधिप्पायो वेदितब्बो — लोकियपज्जाय सन्तं पदं अभिसमेच्च यं करणीयं कातब्बं, तं करणीयं, करणारहमेव तन्ति वुत्तं होति ।

किं पन तन्ति? किमज्जं सिया अज्जत्र तदधिगमुपायतो, कामज्चेतं करणारहट्टेन सिक्खत्तयदीपकेन आदिपदेनेव वुत्तं । तथा हि तस्स अत्थवण्णनायं अवोचुम्हा “अत्थि करणीयं, अत्थि अकरणीयं । तत्थ सङ्खेपतो सिक्खत्तयं करणीय”न्ति । अतिसङ्खेपेन देसितत्ता पन तेसं भिक्खुनं केहिचि विज्जातं, केहिचि न विज्जातं । ततो येहि न विज्जातं, तेसं विज्जापनत्थं यं विसेसतो आरज्जकेन भिक्खुना कातब्बं, तं वित्थारेन्तो “सक्को उजू च सुहुजू च, सुवचो चस्स मुदु अनतिमानी”ति इमं ताव उपड्डगाथमाह ।

किं वुत्तं होति? सन्तं पदं अभिसमेच्च विहरितुकामो, लोकियपज्जाय वा तं अभिसमेच्च तदधिगमाय पटिपज्जमानो आरज्जको भिक्खु दुतियचतुत्थपधानियङ्गसमन्नागमेन काये च जीविते च अनपेक्खो हुत्वा सच्चप्पटिवेधाय पटिपज्जितुं सक्को अस्स, तथा कसिणपरिकम्मवत्तसमादानादीसु अत्तनो पत्तचीवरप्पटिसङ्खरणादीसु च यानि तानि सब्रह्मचारीनं उच्चावचानि किं करणीयानि, तेसु अज्जेसु च एवरूपेसु सक्को अस्स दक्खो अनलसो समत्थो । सक्को होन्तोपि च ततियपधानियङ्गसमन्नागमेन उजु अस्स । उजु होन्तोपि च सकिं उजुभावेन दहरकाले वा उजुभावेन सन्तोसं अनापज्जित्वा यावजीवं पुनप्पुनं असिथिलकरणेन सुद्धतरं उजु अस्स । असठताय वा उजु, अमायाविताय सुहुजु । कायवचीवङ्कप्पहानेन वा उजु, मनोवङ्कप्पहानेन सुहुजु । असन्तगुणस्स वा अनाविकरणेन उजु, असन्तगुणेन उप्पन्नस्स लाभस्स अनधिवासनेन सुहुजु । एवं आरम्मणलक्खणूपनिज्झानेहि पुरिमद्वयततियसिक्खाहि पयोगासयसुद्धीहि च उजु च सुहुजु च अस्स ।

न केवलज्च उजु च सुहुजु च, अपिच पन सुवचो च अस्स । यो हि पुग्गलो “इदं न कत्तब्ब”न्ति वुत्तो “किं ते दिट्ठं, किं ते सुतं, को मे सुत्वा वदसि, किं उपज्झायो आचरियो सन्दिट्ठो सम्भत्तो वा”ति वदेति, तुण्हीभावेन वा तं विहेसेति, सम्पटिच्छित्वा वा न तथा करोति, सो विसेसाधिगमस्स दूरे होति । यो पन ओवदियमानो “साधु, भन्ते सुद्ध वुत्तं, अत्तनो वज्जं नाम दुद्धसं होति, पुनपि मं एवरूपं दिस्वा वदेय्याथ अनुकम्पं उपादाय, चिरस्सं मे तुम्हाकं सन्तिका ओवादो लब्धो”ति वदति, यथानुसिद्धज्च पटिपज्जति, सो विसेसाधिगमस्स अविदूरे होति । तस्मा एवं परस्स वचनं सम्पटिच्छित्वा करोन्तो सुवचो च अस्स ।

यथा च सुवचो, एवं मुदु अस्स । मुदूति गहट्टेहि दूतगमनपहिणगमनादीसु नियुज्जमानो तत्थ मुदुभावं अकत्वा थद्धो हुत्वा वत्तपटिपत्तियं सकलब्रह्मचरिये च मुदु अस्स सुपरिकम्मकतसुवण्णं विय तत्थ तत्थ विनियोगक्खमो । अथ वा मुदूति अभाकुटिको उत्तानमुखो सुखसम्भासो पटिसन्धारवुत्ति सुतित्थं विय सुखावगाहो अस्स । न केवलज्च मुदु, अपिच पन अनतिमानी अस्स, जातिगोत्तादीहि अतिमानवत्थूहि परे नातिमज्जेय्य, सारिपुत्तत्थेरो विय चण्डालकुमारकसमेन चेतसा विहरेय्याति ।

दुतियगाथावण्णना

२. एवं भगवा सन्तं पदं अभिसमेच्च विहरितुकामस्स तदधिगमाय वा पटिपज्जमानस्स विसेसतो आरज्जकस्स भिक्खुनो एकच्चं करणीयं वत्वा पुन ततुत्तरिपि वत्तुकामो “सन्तुस्सको चा”ति दुतियगाथमाह ।

तत्थ “सन्तुट्ठी च कतञ्जुता”ति एत्थ वुत्तप्पभेदेन द्वादसविधेन सन्तोसेन सन्तुस्सतीति **सन्तुस्सको**। अथ वा तुस्सतीति तुस्सको, सकेन तुस्सको, सन्तेन तुस्सको, समेन तुस्सकोति सन्तुस्सको। तत्थ **सकं** नाम “पिण्डियालोपभोजनं निस्साया”ति एवं उपसम्पदमण्डले उद्दिष्टं अत्तना च सम्पटिच्छितं चतुपच्चयजातं, तेन सुन्दरेन वा असुन्दरेन वा सक्कच्चं वा असक्कच्चं वा दिन्नेन पटिग्गहणकाले परिभोगकाले च विकारं अदस्सेत्वा यापेन्तो “सकेन तुस्सको”ति वुच्चति। **सन्तं** नाम यं लद्धं होति अत्तनो ‘विज्जमानं, तेन सन्तेनेव तुस्सन्तो ततो परं न पत्थेन्तो अत्रिच्छतं पजहन्तो “सन्तेन तुस्सको”ति वुच्चति। **समं** नाम इट्ठानिट्ठेसु अनुनयपटिघप्पहानं, तेन समेन सब्बारम्मणेसु तुस्सन्तो “समेन तुस्सको”ति वुच्चति।

सुखेन भरीयतीति **सुभरो**, सुपोसोति वुत्तं होति। यो हि भिक्खु मनुस्सेहि सालिमंसोदनादीनं पत्ते पूरेत्वा दिन्नेपि दुम्मुखभावं अनत्तमनभावमेव च दस्सेति, तेसं वा सम्मुखाव तं पिण्डपातं “किं तुम्हेहि दिन्न”न्ति अपसादेन्तो सामणेरगहट्ठादीनं देति, एस दुब्भरो। एतं दिस्वा मनुस्सा दूरतोव परिवज्जेन्ति “दुब्भरो भिक्खु न सक्का पोसेतु”न्ति। यो पन यं किञ्चि लूखं वा पणीतं वा अप्पं वा बहुं वा लभित्वा अत्तमनो विप्पसन्नमुखो हुत्वा यापेति, एस सुभरो। एतं दिस्वा मनुस्सा अतिविय विस्सत्था होन्ति, “अम्हाकं भदन्तो सुभरो, थोकथोकेनापि तुस्सति, मयमेव नं पोसेस्सामा”ति पटिज्जं कत्वा पोसेन्ति। एवरूपो इध सुभरोति अधिप्पेतो।

अप्पं किच्चमस्साति **अप्पकिच्चो**, न कम्मरामताभस्सारामतासङ्गणिकारामतादिअनेककिच्चव्यावटो, अथ वा सकलविहारे नवकम्मसङ्घपरिभोगसामणेरआरामिकवोसासनादिकिच्चविरहितो, अत्तनो केसनखच्छेदनपत्तचीवरकम्मादिं कत्वा समणधम्मकिच्चपरो होतीति वुत्तं होति।

सल्लहुका वुत्ति अस्साति **सल्लहुकवुत्ति**। यथा एकच्चो बहुभण्डो भिक्खु दिसापक्कमनकाले बहुं पत्तचीवरपच्चत्थरणतेलगुळादिं महाजनेन सीसभारकटिभारादीहि उब्बहापेत्वा पक्कमति, एवं अहुत्वा यो अप्पपरिक्खारो होति, पत्तचीवरादिअट्ठसमणपरिक्खारमत्तमेव परिहरति, दिसापक्कमनकाले पक्खी सकुणो विय समादायेव पक्कमति, एवरूपो इध सल्लहुकवुत्तीति अधिप्पेतो। सन्तानि इन्द्रियाणि अस्साति **सन्तिन्द्रियो**, इट्ठारम्मणादीसु रागादिवसेन अनुद्धतिन्द्रियोति वुत्तं होति। **निपको**ति विज्जू विभावी पज्जवा, सीलानुरक्खणपज्जाय चीवरादिविचारणपज्जाय आवासादिसत्तसप्पायपरिजाननपज्जाय च समन्नागतोति अधिप्पायो।

न पगब्भोति **अप्पगब्भो**, अट्ठट्ठानेन कायपागब्भियेन चतुट्ठानेन वचीपागब्भियेन अनेकेन ठानेन मनोपागब्भियेन च विरहितोति अत्थो।

अट्ठट्ठानं कायपागब्भियं (महानि० ८७) नाम

सङ्गणपुग्गलभोजनसालाजन्ताघरन्हानतित्थभिक्खाचारमग्गअन्तरघरप्पवेसनेसु कायेन अप्पतिरूपकरणं। सेय्यथिदं — इधेकच्चो सङ्गमज्जे पल्लत्थिकाय वा निसीदति पादे पादमोदहित्वा वाति एवमादि। तथा गणमज्जे चतुपरिससन्निपाते, तथा वुट्ठतरे पुग्गले। भोजनसालायं पन वुट्ठानं आसनं न देति, नवानं आसनं पटिबाहति। तथा जन्ताघरे, वुट्ठे चेत्य अनापुच्छा अग्गिजालनादीनि करोति। न्हानतित्थे च यदिदं “दहरो वुट्ठोति पमाणं अकत्वा आगतपटिपाटिया न्हायितब्ब”न्ति वुत्तं, तम्पि अनादियन्तो पच्छा आगन्त्वा उदकं ओतरित्वा वुट्ठे च नवे च बाधेति। भिक्खाचारमग्गे पन अग्गासनअग्गोदकअग्गपिण्डत्थं वुट्ठानं पुरतो पुरतो याति, बाहाय बाहं पहरन्तो। अन्तरघरप्पवेसने वुट्ठानं पठमतरं पविसति, दहरेहि कायकीळनं करोतीति एवमादि।

चतुद्धानं वचीपागब्भियं (महानि० ८७) नाम सङ्खगणपुगलान्तरघरेसु अप्पतिरूपवाचानिच्छारणं । सेय्यथिदं — इधेकच्चो सङ्खमज्झे अनापुच्छा धम्मं भासति, तथा पुब्बे वुत्तप्पकारे गणे वुद्धतरे पुगले च, तत्थ मनुस्सेहि पज्जं पुट्ठो वुद्धतरं अनापुच्छा विस्सज्जेति, अन्तरघरे पन “इत्थन्नामे किं अत्थि, किं यागु उदाहु खादनीयं वा भोजनीयं वा, किं मे दस्ससि, किं अज्ज खादिस्सामि, किं भुज्जिस्सामि, किं पि विस्सामी”ति एवमादिं भासति ।

अनेकद्धानं मनोपागब्भियं (महानि० ८७) नाम तेसु तेसु ठानेसु कायवाचाहि अज्झाचारं अनापज्जित्वापि मनसा एव कामवितक्कादिनानप्पकारं अप्पतिरूपवितक्कनं ।

कुलेस्वननुगिद्धोति यानि तानि कुलानि उपसङ्कमति, तेसु पच्चयतण्हाय वा अननुलोमिकिगिहिसंसग्गवसेन वा अननुगिद्धो, न सहसोकी, न सहनन्दी, न सुखितेसु सुखितो, न दुक्खितेसु दुक्खितो, न उप्पन्नेसु किच्चकरणीयेसु अत्तना वा उय्योगमापज्जिताति वुत्तं होति । इमिस्साय च गाथाय यं “सुवचो चस्सा”ति एत्थ वुत्तं अस्साति वचनं, तं सब्बपदेहि सद्धिं सन्तुस्सको च अस्स, सुभरो च अस्साति एवं योजेतब्बं ।

ततियगाथावण्णना

३. एवं भगवा सन्तं पदं अभिसमेच्च विहरितुकामस्स तदधिगमाय वा पटिपज्जितुकामस्स विसेसतो आरज्जकस्स भिक्खुनो तदुत्तरिपि करणीयं आचिक्खित्वा इदानी अकरणीयम्पि आचिक्खितुकामो “न च खुद्दमाचरे किञ्चि, येन विज्जू परे उपवदेय्यु”न्ति इमं उपङ्गुगाथमाह ।

तस्सत्थो — एवमिमं करणीयं करोन्तो यं तं कायवचीमनोदुच्चरितं खुद्दं लामकन्ति वुच्चति, तं न च खुद्दं समाचरे, असमाचरन्तो च न केवलं ओळारिकं, किन्तु किञ्चि न समाचरे, अप्पमत्तकम्पि अणुमत्तकम्पि न समाचरेति वुत्तं होति ।

ततो तस्स समाचारे सन्दिट्टिकमेवादीनवं दस्सेति “येन विज्जू परे उपवदेय्यु”न्ति । एत्थ च यस्मा अविज्जू परे अप्पमाणं । ते हि अनवज्जं वा सावज्जं करोन्ति, अप्पसावज्जं वा महासावज्जं । विज्जू एव पन पमाणं । ते हि अनुविच्च परियोगाहेत्वा अवण्णारहस्स अवण्णं भासन्ति, वण्णारहस्स वण्णं भासन्ति । तस्मा “विज्जू परे”ति वुत्तं ।

एवं भगवा इमाहि अट्ठतेय्याहि गाथाहि सन्तं पदं अभिसमेच्च विहरितुकामस्स तदधिगमाय वा पटिपज्जितुकामस्स विसेसतो आरज्जकस्स, आरज्जकसीसेन च सब्बेसम्पि कम्मद्धानं गहेत्वा विहरितुकामानं करणीयाकरणीयभेदं कम्मद्धानूपचारं वत्वा इदानी तेसं भिक्खून् तस्स देवताभयस्स पटिघाताय परित्तत्थं विपस्सनापादकज्झानवसेन कम्मद्धानत्थज्ज “सुखिनोव खेमिनो होन्तू”ति आदिना नयेन मेत्तकथं कथेतुमारब्धो ।

तत्थ सुखिनोति सुखसम्पन्ना । खेमिनोति खेमवन्तो, अभया निरुपदवाति वुत्तं होति । सब्बेति अनवसेसा । सत्ताति पाणिनो । सुखितत्ताति सुखितचित्ता । एत्थ च कायिकेन सुखेन सुखिनो, मानसेन सुखितत्ता, तदुभयेनापि सब्बभयुपदवविगमेन वा खेमिनोति वेदितब्बो । कस्मा पन एवं वुत्तं? मेत्ताभावनाकारदस्सनत्थं । एवज्हि मेत्ता भावेतब्बा “सब्बे सत्ता सुखिनो होन्तू”ति वा, “खेमिनो होन्तू”ति वा, “सुखितत्ता होन्तू”ति वा ।

चतुत्थगाथावण्णना

४. एवं याव उपचारतो अप्पनाकोटि, ताव सङ्खेपेन मेत्ताभावनं दस्सेत्वा इदानीं वित्थारतोपि तं दस्सेतुं “ये केची”ति गाथाद्वयमाह । अथ वा यस्मा पुत्तुत्तारम्मणे परिचितं चित्तं न आदिकेनेव एकत्ते सण्ठाति आरम्मणप्पभेदं पन अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा कमेन सण्ठाति, तस्मा तस्स तसथावरादिदुक्तिकप्पभेदे आरम्मणे अनुगन्त्वा अनुगन्त्वा सण्ठानत्थम्पि “ये केची”ति गाथाद्वयमाह । अथ वा यस्मा यस्स यं आरम्मणं विभूतं होति, तस्स तत्थ चित्तं सुखं तिड्ढति, तस्मा तेसं भिक्खूनां यस्स यं विभूतं आरम्मणं, तस्स तत्थ चित्तं सण्ठापेतुकामो तसथावरादिदुक्तिकारम्मणभेददीपकं “ये केची”ति इमं गाथाद्वयमाह ।

एत्थ हि तसथावरदुकं दिट्ठादिट्ठदुकं दूरसन्तिकदुकं भूतसम्भवेसिदुकन्ति चत्तारो दुके, दीघादीहि च छहि पदेहि मज्झिमपदस्स तीसु अणुकपदस्स च द्वीसु तिकेसु अत्थसम्भवतो दीघरस्समज्झिमतिकं महन्ताणुकमज्झिमतिकं थूलाणुकमज्झिमतिकन्ति तयो तिके च दीपेति । तत्थ ये केचीति अनवसेसवचनं । पाणा एव भूता पाणभूता । अथ वा पाणन्तीति पाणा, एतेन अस्सासपस्सासप्पटिबद्धे पञ्चवोकारसत्ते गण्हाति । भवन्तीति भूता, एतेन एकवोकारचतुवोकारसत्ते गण्हाति । अत्थीति सन्ति संविज्जन्ति ।

एवं “ये केचि पाणभूतत्थी”ति इमिना वचनेन दुक्तिकेहि सङ्गहेतब्बे सब्बसत्ते एकतो दस्सेत्वा इदानीं सब्बेपि ते तसा वा थावरा व नवसेसाति इमिना दुकेन सङ्गहेत्वा दस्सेति ।

तत्थ तसन्तीति तसा, सतण्हानं सभयानञ्चेतं अधिवचनं । तिड्ढन्तीति थावरा, पहीनतण्हाभयानं अरहतं एतं अधिवचनं । नत्थि तेसं अवसेसन्ति अनवसेसा, सब्बेपीति वुत्तं होति । यच्च दुत्तियगाथाय अन्ते वुत्तं, तं सब्बदुक्तिकेहि सम्बन्धितब्बं “ये केचि पाणभूतत्थि तसा वा थावरा वा अनवसेसा, इमेपि सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता । एवं याव भूता वा सम्भवेसी वा, इमेपि सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता”ति ।

इदानीं दीघरस्समज्झिमादितिकत्तयदीपकेसु दीघा वातिआदीसु छसु पदेसु दीघाति दीघत्तभावा नागमच्छगोधादयो । अनेकव्यामसतप्पमाणापि हि महासमुद्रे नागानं अत्तभावा अनेकयोजनप्पमाणा च मच्छगोधादीनं अत्तभावा होन्ति । महन्ताति महन्तत्तभावा जले मच्छकच्छपादयो, थले हत्थिनागादयो, अमनुस्सेसु दानवादयो । आह च “राहुगं अत्तभावीन”न्ति (अ० नि० ४.१५) । तस्स हि अत्तभावो उब्बेधेन चत्तारि योजनसहस्सानि अट्ठ च योजनसतानि, बाहू द्वादसयोजनसतपरिमाणा, पज्जासयोजनं भमुकन्तरं, तथा अङ्गुलन्तरिका, हत्थतलानि द्वे योजनसतानीति । मज्झिमाति अस्सगोणमहिंससूकरादीनं अत्तभावा । रस्सकाति तासु तासु जातीसु वामनादयो दीघमज्झिमेहि ओमकप्पमाणा सत्ता । अणुकाति मंसचक्खुस्स अगोचरा दिब्बचक्खुविसया उदकादीसु निब्बत्ता सुखुमत्तभावा सत्ता ऊकादयो वा । अपिच ये तासु तासु जातीसु महन्तमज्झिमेहि थूलमज्झिमेहि च ओमकप्पमाणा सत्ता, ते अणुकाति वेदितब्बा । थूलाति परिमण्डलत्तभावा सिप्पिकसम्बुकादयो सत्ता ।

पञ्चमगाथावण्णना

५. एवं तीहि तिकेहि अनवसेसतो सत्ते दस्सेत्वा इदानीं “दिट्ठा वा ये व अदिट्ठा”तिआदीहि तीहि दुकेहिपि ते सङ्गहेत्वा दस्सेति ।

तत्थ दिट्ठाति ये अत्तनो चक्खुस्स आपाथमागतवसेन दिट्ठपुब्बा । अदिट्ठाति ये परसमुद्वपरसेलपरचक्कवाळादीसु

ठिता । “ये वा दूरे वसन्ति अविदूरे”ति इमिना पन दुकेन अत्तनो अत्तभावस्स दूरे च अविदूरे च वसन्ते सत्ते दस्सेति, ते अपदद्विपदवसेन वेदितव्वा । अत्तनो हि काये वसन्ता सत्ता अविदूरे, बहिकाये वसन्ता सत्ता दूरे । तथा अन्तोउपचारे वसन्ता अविदूरे, बहिउपचारे वसन्ता दूरे । अत्तनो विहारे गामे जनपदे दीपे चक्कवाळे वसन्ता अविदूरे, परचक्कवाळे वसन्ता दूरे वसन्तीति वुच्चन्ति ।

भूताति जाता अभिनिब्बत्ता । ये भूता एव, न पुन भविस्सन्तीति सङ्ख्यं गच्छन्ति, तेसं खीणासवानं एतं अधिवचनं । सम्भवमेसन्तीति **सम्भवेसी** । अप्पहीनभवसंयोजनत्ता आयतिम्पि सम्भवं एसन्तानं सेखपुथुज्जनानमेतं अधिवचनं । अथ वा चतूसु योनीसु अण्डजजलाबुजा सत्ता याव अण्डकोसं वत्थिकोसञ्च न भिन्दन्ति, ताव सम्भवेसी नाम, अण्डकोसं वत्थिकोसञ्च भिन्दित्वा बहि निक्खन्ता भूता नाम । संसेदजा ओपपातिका च पठमचित्तक्खणे सम्भवेसी नाम, दुतियचित्तक्खणतो पभुति भूता नाम । येन वा इरियापथेन जायन्ति, याव ततो अज्जं न पापुणन्ति, ताव सम्भवेसी नाम, ततो परं भूताति ।

छट्टुगाथावण्णना

६. एवं भगवा “सुखिनो वा”तिआदीहि अट्टुतेय्याहि गाथाहि नानप्पकारतो तेसं भिक्खूनं हितसुखागमपत्थनावसेन सत्तेसु मेत्ताभावनं दस्सेत्वा इदानी अहितदुक्खानागमपत्थनावसेनापि तं दस्सेन्तो आह “**न परो परं निकुब्बेथा**”ति । एस पोरानो पाठो, इदानी पन “परं ही”तिपि पठन्ति, अयं न सोभनो ।

तत्थ **परो**ति परजनो । **परन्ति** परजनं । न **निकुब्बेथा**ति न वज्जेय्य । **नातिमज्जेथा**ति न अतिक्कमित्वा मज्जेय्य । **कत्थची**ति कत्थचि ओकासे, गामे वा गामखेत्ते वा जातिमज्जे वा पूगमज्जे वातिआदि । नन्ति एतं । **कज्जी**ति यं कज्जि खत्तियं वा ब्राह्मणं वा गहट्टं वा पब्बजितं वा सुखितं वा दुक्खितं वातिआदि । **ब्यारोसना पटिघसज्जा**ति कायवचीविकारेहि ब्यारोसनाय च मनोविकारेन पटिघसज्जाय च । “ब्यारोसनाय पटिघसज्जाया”ति हि वत्तब्बे “ब्यारोसना पटिघसज्जा”ति वुच्चति, यथा “सम्मदज्जाय विमुत्ता”ति वत्तब्बे “सम्मदज्जा विमुत्ता”ति, यथा च “अनुपुब्बसिक्खाय अनुपुब्बकिरियाय अनुपुब्बपटिपदाया”ति वत्तब्बे “अनुपुब्बसिक्खा अनुपुब्बकिरिया अनुपुब्बपटिपदा”ति । **नाज्जमज्जस्स दुक्खमिच्छेय्या**ति अज्जमज्जस्स दुक्खं न इच्छेय्य । किं वुत्तं होति? न केवलं “सुखिनो वा खेमिनो वा होन्तू”तिआदिमनसिकारवसेनेव मेत्तं भावेय्य, किन्तु “अहोवत यो कोचि परपुग्गलो यं कज्जि परपुग्गलं वज्जनादीहि निकतीहि न निकुब्बेथ, जातिआदीहि च नवहि मानवत्थूहि कत्थचि पदेसे कज्जि परपुग्गलं नातिमज्जेय्य, अज्जमज्जस्स च ब्यारोसनाय वा पटिघसज्जाय वा दुक्खं न इच्छेय्या”ति एवम्पि मनसिकरोन्तो भावेय्याति ।

सत्तमगाथावण्णना

७. एवं अहितदुक्खानागमपत्थनावसेन अत्थतो मेत्ताभावनं दस्सेत्वा इदानी तमेव उपमाय दस्सेन्तो आह “**माता यथा नियंपुत्त**”न्ति ।

तस्सत्थो — यथा माता नियं पुत्तं अत्तनि जातं ओरसं पुत्तं, तज्च एकपुत्तमेव आयुसा अनुरक्खे, तस्स दुक्खागमप्पटिबाहनत्थं अत्तनो आयुम्पि चजित्वा तं अनुरक्खे, एवम्पि सब्बभूतेसु इदं मेत्ताख्यं मानसं भावये, पुनप्पुनं जनये वड्डये, तज्च अपरिमाणसत्तारम्मणवसेन एकस्मिं वा सत्ते अनवसेसफरणवसेन अपरिमाणं भावयेति ।

अट्टमगाथावण्णना

८. एवं सब्बाकारेण मेत्ताभावनं दस्सेत्वा इदानीं तस्सेव वड्डनं दस्सेन्तो आह “मेत्तञ्च सब्बलोकस्मी”ति ।

तत्थ मिज्जति तायति चाति मित्तो, हितज्झासयताय सिनिहति, अहितागमतो रक्खति चाति अत्थो । मित्तस्स भावो मेत्तं । सब्बलोकस्मीति अनवसेसे सत्तलोके । मनसि भवन्ति मानसं । तज्झि चित्तसम्पयुत्तत्ता एवं वुत्तं । भावयेति वड्डये । न अस्स परिमाणन्ति अपरिमाणं, अप्पमाणसत्तारम्मणताय एवं वुत्तं । उद्धन्ति उपरि, तेन अरूपभवं गण्हाति । अधोति हेट्ठा, तेन कामभवं गण्हाति । तिरियन्ति वेमज्झं, तेन रूपभवं गण्हाति । असम्बाधन्ति सम्बाधविरहितं, भिन्नसीमन्ति वुत्तं होति । सीमा नाम पच्चत्थिको वुच्चति, तस्मिम्पि पवत्तन्ति अत्थो । अवेरन्ति वेरविरहितं, अन्तरन्तरापि वेरचेतनापातुभावविरहितन्ति अत्थो । असपत्तन्ति विगतपच्चत्थिकं । मेत्ताविहारी हि पुग्गलो मनुस्सानं पियो होति, अमनुस्सानं पियो होति, नास्स कोचि पच्चत्थिको होति, तेनस्स तं मानसं विगतपच्चत्थिकत्ता असपत्तन्ति वुच्चति । परियायवचनज्झि एतं, यदिदं पच्चत्थिको सपत्तोति । अयं अनुपदतो अत्थवण्णना ।

अयं पनेत्थ अधिप्पेतत्थदीपना — यदिदं “एवम्पि सब्बभूतेसु मानसं भावये अपरिमाणं”न्ति वुत्तं, तज्जेतं अपरिमाणं मेत्तं मानसं सब्बलोकस्मिं भावये वड्डये, वुट्ठिं विरूळ्हि वेपुल्लं गमये पापये । कथं? उद्धं अधो च तिरियञ्च, उद्धं याव भवग्गा, अधो याव अवीचितो, तिरियं याव अवसेसदिसा । उद्धं वा आरुप्पं, अधो कामधातुं, तिरियं रूपधातुं अनवसेसं फरन्तो । एवं भावेन्तोपि च तं यथा असम्बाधं अवेरं असपत्तञ्च होति, तथा सम्बाधवेरसपत्तानं अभावं करोन्तो भावये । यं वा तं भावनासम्पदं पत्तं सब्बत्थ ओकासलोकवसेन असम्बाधं, अत्तनो परेसु आघातप्पटिविनयनेन अवेरं, अत्तनि च परेसं आघातविनयनेन असपत्तं होति । तं असम्बाधमवेरमसपत्तं अपरिमाणं मेत्तं मानसं उद्धं अधो तिरियञ्चाति तिविधपरिच्छेदे सब्बलोकस्मिं भावये वड्डयेति ।

नवमगाथावण्णना

९. एवं मेत्ताभावनाय वड्डनं दस्सेत्वा इदानीं तं भावनमनुयुत्तस्स विहरतो इरियापथनियमाभावं दस्सेन्तो आह “तिट्ठं चरं...पे०... अधिट्ठेय्या”ति ।

तस्सत्थो — एवमेतं मेत्तं मानसं भावेन्तो सो “निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा उजुं कायं पणिधाया”ति आदीसु विय इरियापथनियमं अकत्वा यथासुखं अज्जतरज्जतरइरियापथबाधनविनोदनं करोन्तो तिट्ठं वा चरं वा निसिन्नो वा सयानो वा यावता विगतमिद्धो अस्स, अथ एतं मेत्ताज्ञानसतिं अधिट्ठेय्य ।

अथ वा एवं मेत्ताभावनाय वड्डनं दस्सेत्वा इदानीं वसीभावं दस्सेन्तो आह “तिट्ठं चरं”न्ति । वसिप्पत्तो हि तिट्ठं वा चरं वा निसिन्नो वा सयानो वा यावता इरियापथेन एतं मेत्ताज्ञानसतिं अधिट्ठातुकामो होति, अथ वा तिट्ठं वा चरं वा...पे०... सयानो वाति न तस्स ठानादीनि अन्तरायकरानि होन्ति, अपिच खो यावता एतं मेत्ताज्ञानसतिं अधिट्ठातुकामो होति, तावता विगतमिद्धो हुत्वा अधिट्ठाति, नत्थि तस्स तत्थ दन्धायितत्तं । तेनाह “तिट्ठं चरं निसिन्नो व, सयानो यावतास्स वितमिद्धो । एतं सतिं अधिट्ठेय्या”ति ।

तस्सायमधिप्पायो — यं तं “मेत्तञ्च सब्बलोकस्मि, मानसं भावये”ति वुत्तं, तं यथा भावेय्य, यथा ठानादीसु यावता इरियापथेन ठानादीनि वा अनादियित्वा यावता एतं मेत्ताज्ञानसतिं अधिट्ठातुकामो अस्स, तावता विगतमिद्धोव हुत्वा एतं

सति अधिद्वेय्याति ।

एवं मेत्ताभावनाय वसीभावं दस्सेन्तो “एतं सति अधिद्वेय्या”ति तस्मिं मेत्ताविहारे नियोजेत्वा इदानीं तं विहारं थुनन्तो आह “**ब्रह्ममेतं विहारमिधमाहू**”ति ।

तस्सत्थो — ख्वायं “सुखिनो वा खेमिनो वा होन्तू”तिआदि कत्वा याव “एतं सति अधिद्वेय्या”ति वणिणतो मेत्ताविहारो । एतं चतूसु दिब्बब्रह्मअरियइरियापथविहारेसु निद्वोसत्ता अत्तनोपि परेसम्पि अत्थकरत्ता च इध अरियस्स धम्मविनये ब्रह्मविहारमाहु सेट्ठविहारमाहूति, यतो सततं समितं अब्बोकिण्णं तिट्ठं चरं निसिन्नो वा सयानो वा यावतास्स विगतमिद्दो, एतं सति अधिद्वेय्याति ।

दसमगाथावण्णना

१०. एवं भगवा तेसं भिक्खून् नानप्पकारतो मेत्ताभावनं दस्सेत्वा इदानीं यस्मा मेत्ता सत्तारम्मणत्ता अत्तदिट्ठिया आसन्ना होति, तस्मा दिट्ठिगहननिसेधनमुखेन तेसं भिक्खून् तदेव मेत्ताज्ञानं पादकं कत्वा अरियभूमिप्पत्तिं दस्सेन्तो “**दिट्ठिञ्च अनुपगग्गम्मा**”ति इमाय गाथाय देसनं समापेसि ।

तस्सत्थो — ख्वायं “ब्रह्ममेतं विहारमिधमाहू”ति संवणिणतो मेत्ताज्ञानविहारो, ततो वुट्ठाय ये तत्थ वितक्कविचारादयो धम्मा, ते तेसञ्च वत्थादिअनुसारेण रूपधम्मे परिग्गहेत्वा इमिना नामरूपपरिच्छेदेन “सुद्धसङ्खारपुञ्जोयं, नयिध सत्तूपलब्धती”ति (सं० नि० १.१७१; महानि० १८६) एवं दिट्ठिञ्च अनुपगग्गम्मा अनुपुब्बेन लोकुत्तरसीलेन सीलवा हुत्वा लोकुत्तरसीलसम्पयुत्तेनेव सोतापत्तिमगगसम्मादिट्ठिसञ्जितेन दस्सेनेन सम्पन्नो, ततो परं योपायं वत्थुकामेसु गेधो किलेसकामो अप्पहीनो होति, तम्पि सकदागामिअनागामिमग्गेहि तनुभावेन अनवसेसप्पहानेन च कामेसु गेधं विनेय्य विनयित्वा वूपसमेत्वा न हि जातु गब्भसेय्यं पुन रेति एकंसेनेव पुन गब्भसेय्यं न एति । सुद्धावासेसु निब्बत्तित्वा तत्थेव अरहत्तं पापुणित्वा परिनिब्बातीति ।

एवं भगवा देसनं समापेत्वा ते भिक्खू आह — “गच्छथ, भिक्खवे, तस्मिंयेव वनसण्डे विहरथ, इमञ्च सुत्तं मासस्स अट्ठसु धम्मस्सवनदिवसेसु घण्डिं आकोटेत्वा उस्सारेथ, धम्मकथं करोथ साकच्छथ अनुमोदथ, इदमेव कम्मट्ठानं आसेवथ भावेथ बहुलीकरोथ, तेपि वो अमनुस्सा तं भेरवारम्मणं न दस्सेस्सन्ति, अञ्जदत्थु अत्थकामा हितकामा भविस्सन्ती”ति । ते “साधू”ति भगवतो पटिस्सुणित्वा उट्ठायासना भगवन्तं अभिवादेत्वा पदक्खिणं कत्वा तत्थ गन्त्वा तथा अकंसु । देवतायो च “भदन्ता अम्हाकं अत्थकामा हितकामा”ति पीतिसोमनस्सजाता हुत्वा सयमेव सेनासनं सम्मज्जन्ति, उण्होदकं पटियादेन्ति, पिट्ठिपरिकम्मं पादपरिकम्मं करोन्ति, आरक्खं संविदहन्ति । तेपि भिक्खू तमेव मेत्तं भावेत्वा तमेव च पादकं कत्वा विपस्सनं आरभित्वा सब्बे तस्मिंयेव अन्तोतेमासे अगगफलं अरहत्तं पापुणित्वा महापवारणाय विसुद्धिपवारणं पवारेसुन्ति ।

एवम्पि अत्थकुसलेन तथागतेन,
धम्मिस्सरेण कथितं करणीयमत्थं ।
कत्वानुभुय्य परमं हृदयस्स सन्ति,
सन्तं पदं अभिसमेन्ति समत्तपज्जा ॥

तस्मा हि तं अमतमब्भुतमरियकन्तं,
सन्तं पदं अभिसमेच्च विहरितुकामो ।
विञ्जू जनो विमलसीलसमाधिपञ्जा-
भेदं करेय्य सततं करणीयमत्थन्ति ॥

परमत्थजोतिकाय खुद्दकपाठ-अट्टकथाय

मेत्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

निगमनकथा

एत्तावता च यं वुत्तं —

“उत्तमं वन्दनेय्यानं, वन्दित्वा रतनत्तयं ।
खुद्दकानं करिस्सामि, केसञ्चि अत्थवण्णनं”न्ति ॥

तत्थ सरणसिक्खापदद्वत्तिंसाकारकुमारपञ्चमङ्गलसुत्तरतनसुत्ततिरोकुट्टनिधिकण्डमेत्तसुत्तवसेन नवप्पभेदस्स
खुद्दकपाठस्स ताव अत्थवण्णना कता होति । तेनेतं वुच्चति —

“इमं खुद्दकपाठस्स, करोन्तेनत्थवण्णनं ।
सद्धम्मट्ठितिकामेन, यं पत्तं कुसलं मया ॥
तस्सानुभावतो खिप्पं, धम्मे अरियप्पवेदिते ।
वुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं, पापुणातु अयं जनो”ति ॥

परमविसुद्धसद्धाबुद्धिवीरियगुणप्पटिमण्डितेन सीलाचारज्जवमद्ववादिगुणसमुदयसमुदितेन
सकसमयसमयन्तरगहनज्झोगाहणसमत्थेन पञ्जावेय्यत्तियसमन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिधम्मप्पभेदे साट्ठकथे सत्थुसासने
अप्पटिहतजाणप्पभावेन छमहावेय्याकरणेनछमहावेय्याकरणेन
करणसम्पत्तिजनितसुखविनिगतमधुरोदारवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना वादीवरेण महाकविना
छळभिञ्जापटिसम्भिदादिप्पभेदगुणप्पटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पतिट्ठितबुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं
महाविहारवासीनं वंशालङ्कारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना **बुद्धघोसो**ति गरूहि गहितनामधेय्येन थेरेन कता अयं
परमत्थजोतिका नाम खुद्दकपाठवण्णना —

ताव तिट्ठतु लोकस्मिं, लोकनित्थरणेसिनं ।
दस्सेन्ती कुलपुत्तानं, नयं सीलादिसुद्धिया ॥

याव बुद्धोति नामम्पि, सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
लोकम्हि लोकजेट्टस्स, पवत्तति महेसिनोति ॥

परमत्थजोतिकाय खुद्दक-अट्टकथाय

खुद्दकपाठवण्णना निद्धिता ।